बहुतेक धर्मग्रंथ देशभाषेंतच रचले. बौद्धांनीं जसे पाली भाषेंत ग्रंथ केले तसे जैनांनीं मागधी भाषेंत केले. तरी त्यांणीं संस्कृतभाषेला बराच आश्रय दिला. अनेक काव्यें, इतिहास वगैरे ग्रंथ त्यांणीं संस्कृत भाषेंत रचलेले आजकाल प्रसिद्ध आहेत.

याप्रमाणें जैनांनीं जो ग्रंथसंग्रह केला तो आतांपर्यंत अगदीं गुप्त होता. हा प्रकार केव्हांपासून सुरू झाला हें खात्रीपूर्वक सांगतां येत नाहीं, तरी या देशांतला राजकीय अधिकार जैनांच्या हातांतून गेल्यापासून किंवा आर्यलोकांच्या विद्याकलांचा उच्छेद करणारे मुसलमान प्रबल झाल्यापासून जैनांनीं आपल्या ग्रंथांला कारागृहवास किंवा अज्ञातस्थलनिवास भोगण्यास लावलें असावें यांत कांहीं संशय नाहीं. जैनांनीं दुसऱ्याला न दाखवावे म्हणून म्हणा किंवा वैदिकांच्या अथवा यवनांच्या भीतीनें म्हणा, जे आपले ग्रंथ लपवून ठेवले ते बचावले. महंमदीपरूपी वणव्याच्या ज्वाला त्यांला लागल्या नाहींत हें फार चांगलें झालें. नाहीं तर वैदिकधर्मी लोकांच्या कित्येक उत्तमोत्तम ग्रंथांप्रमाणेंच जैनग्रंथांचीही अवस्था झाली असती. पण ते भयाचे दिवस जाऊन निर्भय रितीनें वागण्यास ज्यांत मोकळीक आहे असें, पवित्र आत्म्याच्या भक्तांचें साम्राज्य सांप्रत या देशांत स्थापित झाल्यामुळें फार दिवस—लोकांला ज्ञानरूपी प्रकाश देणारे असूनही स्वतः अंधारांत पडलेले जैनांचे ग्रंथ हळूहळू आतां प्रकाशांत येऊं लागले आहेत. जैसलमेर, बीकानेर, खंबायत व पाटण येथील जैनांचीं ग्रंथभांडारें फार प्रसिद्ध आहेत. डा० ब्युल्हर व डा० पीटरसन् यांणीं जैनभांडारांत प्रवेश करून त्यांचे अज्ञात असलेले पुष्कळ ग्रंथ लोकांच्या दृष्टीसमोर आणले. पाटण हें श्रीमंत बडोदा सरकारच्या इलाख्यांत असून तेथील ग्रंथसंग्रह विद्याप्रिय श्रीमंत महाराज सरकारांनीं उजेडांत आणण्याचें श्रेय घेतलें हें त्यांस मोठें भूषण आहे असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. असो.

---

१ जैनांचे धर्मग्रंथ मागधी भाषेंतच होण्याचें योग्य कारण काहीं समजत नाहीं. तथापि मगध म्हणजे सांप्रत ज्याला बहार प्रांत म्हणतात त्या देशांत या धर्माचा प्रथम उदय झाल्यामुळें जैनांनीं त्या देशाची भाषा अर्थात् मागधी हिला पवित्र अथवा मुख्य मानली असावी असें वाटतें.

जैनलोकांनीं प्रतिसृष्टी करण्याचा आरंभ करून हजारों ग्रंथ केले असें वर सांगितलेंच आहे, तरी कांहीं थोडीं काव्यें वगैरे खेरीजकरून त्यांचें धर्मग्रंथ वगळले असतां शास्त्रीय विषयावर जे त्यांणीं ग्रंथ केले आहेत ते सर्व वैदिकधर्मी लोकांच्या ग्रंथांची नक्कल किंवा त्यांचें रूपांतर अथवा त्यांतून घेतलेले भाग असें ह्मटलें असतां केवळ अयोग्य होईल असें वाटत नाहीं. जैनलोकांनीं न्याय, व्याकरण, ज्योतिष, अलंकार, वैद्यक, नीति वगैरे शास्त्रीय विषयांवर अनेक ग्रंथ केले आहेत, तरी वैदिकलोकांनीं या विषयांवर जे ग्रंथ रचले होते त्यांचेंच तें रूपांतर आहे. कांहीं थोड्या ठिकाणीं अधिकउणा फेरफार असला ह्मणून ते ग्रंथ स्वतंत्र आहेत असें मुळींच ह्मणतां येणार नाहीं. जैनांत जे अनेक ग्रंथकार झाले त्यांत हेमचंद्र हा प्रमुख झाला. याच्या इतके अनेक विषयांवरचे ग्रंथ दुसऱ्या कोणत्याच जैनानें केले नसतील असें वाटतें. तरी त्याणें जे ग्रंथ केले आहेत त्यांत देशभाषेच्या संबंधानें देशीनाममाला इत्यादि जे त्याचे ग्रंथ आहेत ते व धर्मसंबंधी ग्रंथ वजा केले असतां व्याकरणादि त्याचे ग्रंथ बहुधा वैदिकधर्मी ग्रंथांच्या नकला किंवा निदान त्या ग्रंथांचा आधार धरून तरी ते रचले आहेत यांत संशय नाहीं.

प्रबंध, चरित्रें, रास इत्यादि नांवांनीं प्रसिद्ध असलेलीं वाक्यें वगैरे जैनांनीं स्वतंत्र रचलीं असून त्यांत कित्येक अनुपम आहेत. व त्यांबद्दल जैनग्रंथकार विशेष स्तुतीस पात्र आहेत हें प्रांजलपणें कबूल केलें पाहिजे.

येथवर आह्मीं जें विवेचन केलें त्यावरून जैनांच्या वाङ्मयाची उत्पत्ति, स्थिति व त्याचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. आतां आह्मीं आपल्या मुख्य विषयाशीं वरील विवेचनाचा संबंध जोडतों. जैनांच्या वाङ्मयांत वैदिकांनीं ज्या शास्त्राची मूळ पीठिका रचलेली नाहीं अशा प्रकारच्या कोणत्याही शास्त्रीय विषयावर ग्रंथ रचलेला आढळत नाहीं, असें जें आह्मी वर सांगितलें आहे तें बाकी सर्व अंशांनीं खरें आहे. पण ज्या ग्रंथाचा हा आह्मीं उपोद्घात लिहीत आहों तो ग्रंथ, अर्थात् काव्यकल्पलता, याच्याविषयीं मात्र बाधित आहे हें कळविण्यास फार आनंद वाटतो.

सुमारें गेल्या अकरा वर्षांत जैनवाङ्मयाशीं आमचा जो परिचय झाला व त्यांच्या अनेक ग्रंथांचें अवलोकन झालें त्यांत हा वेळपर्यंत शास्त्रीय असून वैदिकांनीं ज्याची पीठिका स्थापित केलेली नाहीं अशा प्रकारच्या विषयाचा ग्रंथ कायसो हा एकेच आमच्या पाहण्यांत आला. या ग्रंथाचें स्वरूप पुढें विशद करून दाखविलेंच आहे, त्यावरून यालों आम्ही कविताशास्त्र असें म्हणतों तें योग्य आहे, अशी मार्मिक विद्वानांची खात्री होईल. या शास्त्राचा मुख्य विषय म्हटला म्हणजे कविता कशी करावी हें शिकविणें, हा होय. या विषयावर वैदिकांच्या वाङ्मयांत उपयुक्त ग्रंथ असल्याचें सांप्रत दिसून येत नाहीं. आतां हें खरें आहे कीं, यांत व्याकरण, अलंकार, रस इत्यादि शास्त्रांतले विषयच येथून तेथून भरले आहेत, यावरून जर कोणी असें म्हणेल कीं 'हा ग्रंथही वैदिकांचें उच्छिष्टच आहे, तर तें मात्र बिलकूल कबूल करतां येणार नाहीं. कारण कोणतेंही शास्त्र घेतलें तरी त्याचें मूलद्रव्य त्या शास्त्राच्या कर्त्यानें उत्पन्न केलेलें नसतें, हें अगदीं उघड आहे. उदाहरणार्थ व्याकरणादि शास्त्रें घेतां येतील. व्याकरणशास्त्र पाणिनीनें रचलें तरी भाषा व तींतले प्रयोग पूर्वींचे सिद्धच होते. याप्रमाणेंच गौतम आणि काणाद यांणीं न्याय, वैशेषिक शास्त्रें रचलीं तरी त्यांचें मूळ जीं द्रव्यें तीं मूळचींच होतीं. मीमांसाशास्त्राचें मूळ जीं वाक्यें तीं, वैद्यशास्त्रांतल्या औषधी, छंदःशास्त्रांतलीं छंदोबद्ध काव्यें हीं किंवा दुसरींही मूळद्रव्यें त्या

---

१ हें तरी सर्वांशीं खरें म्हणतां येत नाहीं. कारण प्रसिद्ध काश्मीरक महाकवि क्षेमेन्द्र यानें कविकण्ठाभरण नांवाचा याच विषयावर एक ग्रंथ केला आहे. यद्यपि हा ग्रंथ अगदीं लहान आहे तथापि त्यांत कविताशास्त्राचीं मूलतत्त्वें वर्णन केलेलीं असून त्यावरून बराच उपयोग होण्यासारखा आहे. क्षेमेंद्र हा काश्मीरचा प्रसिद्ध राजा अनंतदेव याच्या पदरीं होता. अनंतदेव खिस्ती ११ व्या शतकांत काश्मीरचें राज्य करीत होता, हें राजतरंगिणीवरून स्पष्ट होतें. प्रकृत ग्रंथाच्या मूळ सूत्रांचा कर्ता अरिसिंह १२ शतकांत होता हें पुढें मूळांत सांगितलेंच आहे. त्यावरून कालकृत पौर्वापर्यानें कविकण्ठाभरण हा ग्रंथ आधीं झाला हें उघड सिद्ध होतें व केवळ बाह्य प्रमाणावरच अवलंबून राहणारा, प्रकृत कविताशास्त्र हेंही वैदिकांचें उच्छिष्टच आहे असें म्हणेल. दोन्ही ग्रंथांतील विषयाची मांडणी वगैरेच्या संबंधानें आम्हीं जो विचार केला आहे त्यावरून, प्रकृत ग्रंथ हा कविकण्ठाभरणाची नक्कल अथवा त्याचाच विस्तार म्हणतां येणार नाहीं इतकें आम्ही खात्रीपूर्वक सांगूं, तथापि क्षेमेन्द्राचा तो ग्रंथ अरिसिंहास किंवा अमरचंद्रास, या ग्रंथाच्या रचनेच्या कामीं मार्गदर्शक झाला नाहीं असें खात्रीपूर्वक सांगतां येणार नाहीं.

त्या शास्त्राच्या रचनेच्या पूर्वींचींच आहेत हें विस्तारपूर्वक येथें सांगावयास नको. तेव्हां आमच्या या कविताशास्त्राचें मूलद्रव्य ह्या शास्त्रकारानें केलेलें नाहीं एवढ्यावरूनच जर या शास्त्राला उच्छिष्ट ह्मणावयाचें तर वर सांगितलेल्या व्याकरणादिशास्त्रांलाही उच्छिष्टच ह्मटलें पाहिजे, व आमच्या या शास्त्राचा कर्त्ता जर स्वतंत्र शास्त्रकर्तृत्वाच्या मानास योग्य नसेल तर पाणिनि, गौतम इत्यादिकांलाही तो मान देणें अयोग्य असें ह्मणावें लागेल. तेव्हां एकंदरींत तसे आक्षेप घेणें यांत कांहीं अर्थ नसून हें आमचें कविताशास्त्र अगदीं स्वतंत्र आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. या शास्त्राचें स्वरूप व यांतील विषयांची व्यवस्था वगैरे पुढें सांगण्यांत येईल. त्यापूर्वीं याचा कर्त्ता वगैरे यांच्या संबंधानें थोडेंसें विवेचन करतों.

कविता कशी करावी व तींत वर्णन कसें असावें वगैरे प्रकार शिकविणारें जें हें कविताशास्त्र याचा मूळ उत्पादक अरिसिंह हा होय. या शास्त्राचीं मूळसूत्रें या अरिसिंहानें केलीं, असें याचा वृत्तिकार याणें प्रारंभींच्या श्लोकांत ह्मटलें आहे. याशिवाय दुसरें कांहीं आधारभूत असें वाक्य आढळत नाहीं. हा अरिसिंह केव्हां झाला, व तो कोठें होता, त्याणें कोणकोणते ग्रंथ केले, वगैरे गोष्टींच्या संबंधानें ह्मणण्यासारखी फारशी माहिती मिळत नाहीं. वैदिकधर्मी ग्रंथकारांनीं स्वकृतकथनाच्या संबंधानें जसें मौनाचें अवलंबन केलें आहे तसें जैनांनीं केलेलें नाहीं. जैनांच्या बहुतेक ग्रंथांच्या शेवटीं प्रशस्ति असल्याचें दिसून येतें. पण ह्या कविताशास्त्राचा सूत्रकार जो अरिसिंह त्याच्या ग्रंथाला प्रशस्ति जोडल्याचें दिसून आलें नाहीं. अशा महाविद्वानाचा थोडाबहुत वृत्तांत समजला असता तर मोठा आनंद होता. पण त्याविषयीं निरुपाय आहे. आह्मी या संबंधानें अनेक जैनग्रंथ धुंडाळून पाहिले; पण त्याचा विशेष उपयोग झाला नाहीं. जैन ग्रंथ पाहतां पाहतां आसड कविकृत विवेकमंजरी या ग्रंथाची टीका बालचंद्र नांवाच्या आचार्यानें केली आहे. तिच्या शेवटीं कांहीं थोडीशी माहिती मिळाली ती येथें देतों.

'श्रीभिल्लमाला नामाना प्राग्वाटा अलं काभूत व विष्णुनारगालक्ष्मीनें

वसतिस्थान, या प्रकारचा एक प्रसिद्ध वंश होता. त्या वंशाला आनंद देणारा कटुकराज नामक मोठा जैन होता. त्याची, बुधासारख्या उत्तम पुत्राला प्रसवणारी चंद्राची जशी रोहिणी तशी अनल्लदेवी नांवाची स्त्री होती. तिच्यापासून त्याला आसड आणि जासड नांवाचे दोन पुत्र झाले. ज्यांनीं धर्मरथ वहात असतां सन्मार्गाचें कधीच उलंघन केलें नाहीं. आसडानें कालिदासाची कीर्तिरूपिणी मशाल अशी जी मेघदूत नामक कृति, तिच्यावर टीकारूपानें स्नेहसेचन करून ती अधिक पेटविली. शृंगारादि नवरसांचा जीपासून स्राव होत आहे अशी आसडाची कविता ऐकून गुर्जर देशच्या राजाच्या सभेंतल्या लोकांनीं त्याला 'कविसभाशृंगार' अशी पदवी दिली. आसडानें जिनांचीं स्तोत्रें गद्य आणि पद्यमय अनेक केलीं, तसेंच ज्यानें उपदेशकन्दली व आह्वानप्रकरण या ग्रंथांच्या मिषानें मोक्षमार्गांतल्या वाटसरांना अक्षय्य पाथेय करून ठेविलें. आसडाच्या, शिवाच्या जशा गौरी आणि गंगा तशा पृथ्वीदेवी आणि जैतलदेवी अशा दोघी स्त्रिया होत्या. जैतलदेवीपासून राजड आणि जैत्रसिंह नामक दोघे पुत्र झाले. व पृथ्वीदेवीला अरिसिंह (या ग्रंथाचा सूत्रकार) नांवाचा मोठा उदार व ज्ञाता असा एकच पुत्र झाला.' एवढा काय तो वृत्तांत मिळतो. यावरून अरिसिंह याचें घराणें मोठें विद्वान् असून ऐश्वर्यवान् होतें, हें उघड दिसून येतें.

ज्या ग्रंथावरून आह्मी वरील माहिती दिली तो ग्रंथ अर्थात् अरिसिंहाचा पिता जो आसड त्याणें केलेल्या विवेकमंजरीची बालचंद्र कवीनें केलेली टीका; ती संवत् १३२२ अर्थात् सन १२६६ त लिहिलेली आहे. आतां हें खरें आहे कीं, ही टीका आसड हयात होता त्या वेळीं झाली किंवा त्याच्या पश्चात् झाली याचा निर्णय करण्यास कांहीं साधन नाहीं. तरी यावरून ख्रिस्ति तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धाच्या पहिल्या पादाच्या सुमारास आमचा मूलसूत्रकार अरिसिंह हा होता, किंवा निदान त्याच्या पूर्वीं तरी होता, अशा प्रकारचें कांहीं अनुमान करण्यास बराच आधार मिळतो. टीकाकार बालचंद्र याणें प्रारंभीं जो उपोद्घात दिला आहे त्यावरून आसडाच्या संबंधानें पुढील माहिती मिळते—

"इह हि महितगुणमहिमा मुदा हिमकरस्य मकरकेतुबाणवित्रस्तजन-

परित्राणवज्रपञ्जरस्य गुर्जरवसुन्धरावदनमण्डलीनगरमण्डनश्रीमहावीर-चैत्यप्रतिष्ठाकृतः सुकृतचरितचमत्कृतदेवेन्द्रस्य श्रीदेवेन्द्रगुरुणा स्वहस्तेन स्वपदविनिवेशितस्य भुवनभद्रङ्करस्य श्रीभद्रेश्वरसूरिगुरोः पट्टनभस्तला-लंकरणकिरणमालिना प्रतिवादिदैत्यदमनशौरिणा श्रीमदभयदेवसूरिणा समुपदिष्टसकलसिद्धान्तसारः संसारवैराग्यरसप्रसरपुष्टचेताः शिष्टसमय-सरसिजवनीविकासनैकरविः श्रीमदासडकविः 'कविसभाशृङ्गार' इत्य-परनामधेयः" ।

यावरून अभयदेवसूरि हा आसडाचा मोक्षमार्गोपदेशक गुरु होता. व त्यावरून आसड याचा पुत्र राजड अकालीं वारल्यावरून त्याणें त्या दुःखाच्या बहरांत अभयदेवसूरीचा आश्रय केला असावा, असें—

' पुत्रे राजडनाम्नि बालकदलीकाण्डोपमे स्वःपुरीम्
याते वात्सल्यस्थलीति विदिते तच्छोकमूढाशयः ।
सम्बुद्धो ऽभयदेवसूरिसुगुरोर्यैरेव वाक्यैरसौ
तैरेवेदमसूत्रयत् प्रकरणं श्रीआसडः सत्कविः ' ॥

या श्लोकावरून दिसून येतें. आसड हा जति झाला नसावा असेंही वाटतें. व आसडाप्रमाणेंच अरिसिंह हाही जति नव्हता असेंच अनुमान होतें. कारण त्या पदवीचे सूचक ' सूरि, गणि, मुनि ' इत्यादि शब्द या उभयतांच्याही नांवांला जोडल्याचें कोठें दिसून येत नाहीं. आसड हा जसा नामांकित कवि होता तसाच त्याचा पुत्र अमरसिंह हाही नामांकित कवि होता यांत संशय नाहीं. याच्या नांवाला जेथें तेथें 'सुकवि' हें विशेषण जोडल्याचें दिसून येतें. असो, आमच्या या महाविद्वान् ग्रंथकाराच्या संबंधानें एवढीच कायती माहिती मिळते.

मूळसूत्रांवर अमरचंद्र अथवा अमर याणें वृत्ति केली आहे. ह्या वृत्तिकारानें आपल्या ग्रंथाच्या शेवटीं पुढील श्लोक लिहिला आहे.

' श्रीमद्वायडगच्छवारिधिविधोः पादारविन्दद्वये
येन श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोः भृङ्गायितम् ।
स श्रीमानमरमौलिरत्नममरः श्रीनीरनीरेश्वर-
प्रःहासमा स्फूर्त काव्यकमलविकासिति मनो संभ्रमाप् ' ॥

यावरून अमरचंद्र हा वायड नांवाच्या गच्छांतला होता. तो जैनांपैकीं श्वेतांबरपंथी असून जिनदत्तसूरीचा शिष्य होता, हें वरील श्लोकावरून उघडच होतें. या अमरचंद्रानें पद्मानंदकाव्य अथवा जिनेंद्रचरित्र नांवाचा आठ हजार श्लोकांचा एक मोठा जंगी ग्रंथ केला आहे. याशिवाय द्रौपदीस्वयंवर, छंदोरत्नावलि, अलंकार-प्रबोध, काव्यकल्पलतापरिमल व प्रकृत ग्रंथ अर्थात् कविशिक्षा अथवा काव्यकल्पलतावृत्ति हे ग्रंथ यार्णे केल्याचें समजून येतें. यांतले शेवटचे दोन ग्रंथ बहुतकरून एकाच विषयावरचे आहेत. काव्य-कल्पलतापरिमलांत या वृत्तीपेक्षां विशेष माहिती दिली आहे. असो. अमरचंद्राच्या संबंधानें याहून अधिक कांहीं माहिती मिळत नाहीं. आम्हांस मिळालेल्या या वृत्तीच्या पुस्तकांपैकीं 'छ' पुस्तकाच्या शेवटीं संवत् १४८४ आषाढ वद्य ४ बुधवार घातला आहे. त्यावरून तें पुस्तक १५ व्या शतकाच्या चवथ्या चरणांत लिहिलें गेलें. तेव्हां यापूर्वी वृत्ति झाली असलीच पाहिजे हें उघड आहे. तरी तिचा बरो-बर शक मिळत नाहीं.

येथवर सूत्रकार व वृत्तिकार या उभयतांच्या संबंधानें त्रोटक माहिती मिळाली ती दिली. आतां या ग्रंथाच्या संबंधानें कांहीं सांगतों. कोणताही ग्रंथ—मग तो लौकिक असो किंवा शास्त्रीय असो—त्याला अनुबंधचतुष्टय हें असलेंच पाहिजे. त्याप्रमाणें या ग्रंथाचें अनुबंधचतुष्टय दाखविलें पाहिजे. विषय तर प्रसिद्धच आहे, व त्याचा प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव हा संबंधही स्पष्ट आहे. उत्तम कविता करतां यावी हें याचें प्रयोजन सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. आतां आम्हांस मुख्यत्वें सांगावयाचें काय तें अधिकाऱ्याबद्दल. हा ग्रंथ सरासरी इंग्रजीवरून होणाऱ्या, संस्कृत एक दोन पुस्तकांच्या ज्ञानावरून आपणास लागेल असें मानिलें तर ती त्याची चूक होणार आहे. कविता कशी करावी तें शिकविणें हा या शास्त्राचा विषय असल्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तेव्हां कविता करूं इच्छिणाराला, तो ज्या भाषेंत ती करणार असेल त्या भाषेचें उत्तम ज्ञान असल्यावांचून त्याला कविता करतां येणार नाहीं व केली तरी ती यामध्यधूसारखी

होईल हें उघडच आहे. त्याप्रमाणें, या शास्त्राचा अधिकारी तो मनुष्य होईल कीं, ज्याणें, व्याकरण, थोडा बहुत न्याय, अलंकारशास्त्र, छंदःशास्त्र, व पुराणादि इतर ग्रंथ यांची माहिती मिळविली असेल. यावरून महाभाष्यादि ग्रंथांचीं पारायणें केलेला मनुष्य पाहिजे असें नाहीं तरी तो वैय्याकरण व्युत्पन्न पाहिजे यांत कांहीं संशय नाहीं. याशिवाय तो सहृदय असला पाहिजे हें तर सांगावयास नकोच. तेव्हां अशा प्रकारच्या अधिकाऱ्यानें हा ग्रंथ हातांत घेतला तर त्याचा त्याला योग्य उपयोग होईल. बाकी पुस्तकी ज्ञानानें अधिकारी होण्याची आशा बाळगावयास नको.

यांत ग्रंथकारानें प्रथम सर्वसामान्य व सुलभ जो अनुष्टुप् छंद तो साधण्याविषयींचा प्रकार सांगितला आहे. पुढें निरनिराळ्या इतर छंदांचा अभ्यास कसा करावा तें सांगितलें आहे. पुढें त्या त्या छंदांत उपयोगी पडणारे सामान्य शब्द सांगितले आहेत. पुढें छंदोबद्ध वाद कसा करावा तें सांगितलें आहे. नंतर वर्ण्य वस्तूंची स्थिति सांगून या ग्रंथाचा पहिला प्रतान अथवा पहिला भाग तेथें पूर्ण केला आहे. दुसऱ्या भागाच्या प्रारंभीं रूढ, यौगिक आणि मिश्र याविषयीं विशेष विचार करून पुढें तशा प्रकारचे शब्द सांगितले आहेत. नंतर अनुप्रास व लाक्षणिक वगैरे सांगून दुसरा भाग संपविला आहे. तिसऱ्या भागाच्या प्रारंभीं श्लेषाची व्युत्पत्ति सांगून सर्व वस्तूंचें वर्णन व उद्दिष्ट वस्तूंचें वर्णन सांगितलें आहे. पुढें अद्भुत वर्णनाचा प्रकार सांगून चित्रकाव्याविषयीं माहिती दिली आहे. चवथ्या भागाच्या प्रारंभीं अलंकारांचा अभ्यास कसा करावा तें सांगून वर्ण्य वस्तूंचे आकार, क्रिया वगैरे सांगितले आहेत. पुढें या संबंधाची बारिकसारीक आणखी माहिती देऊन समस्येचें विशेष वर्णन केलें आहे. व शेवटीं समस्यापूरणाचा प्रकार सांगून हा ग्रंथ संपविला आहे.

आम्ही या ग्रंथाचें भाषांतर करतांना सूत्रें आणि वृत्ति या दोहोंपैकीं मुळांत कांहीं गाळलेलें नाहीं. दोहोंनांही भाषांतरें निरनिराळीं दिलीं आहेत. यांत जीं कठीण कठीण उदाहरणें दिसलीं त्यांचा कोठें सारांश, व कोठें अक्षरशः भाषांतर दिलें आहे. सामान्यतः प्रत्येक शब्दाला मराठी

शब्द देण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. कारण जरी या ग्रंथाचें मराठींत भाषांतर केलें आहे तरी हा, मराठींत कविता करूं इच्छिणारांच्या उपयोगी पडण्याची विशेषशी आशा नाहीं. फार तर इतकें होईल कीं या ग्रंथाचा ज्याणें चांगला अभ्यास केला असेल, त्याणें जे नियम व विशेष प्रकार सांगितले असतील ते ध्यानांत ठेवून मराठींत नवी कविता रचण्याचा प्रयत्न केला तर करतां येईल. तथापि तोही उपयोग फार थोड्या अंशानें होईल. असें असल्यामुळें प्रत्येक शब्दाला मराठी शब्द दिला असतां उपयोग कांहींच नसून विनाकारण गोंधळ मात्र होणार आहे म्हणून तसें आम्ही केलें नाहीं.

या ग्रंथाचें भाषांतर करण्यास आरंभ यापूर्वीच केला असता, पण डायरेक्टर यांजकडून त्याची जी एक प्रत आम्हांस मिळाली होती तिच्यांत पुष्कळ ठिकाणीं अशुद्धें असून अतिशय गोंधळ असल्यामुळें भाषांतर करण्यास आरंभ करण्यापूर्वी मुळाची एक प्रत शुद्ध तयार करावी लागली. प्राचीन महत्त्वाच्या ग्रंथांचें संशोधन करणें किती कठीण आहे व त्या कामीं किती अडचणी आहेत, हें येथें विस्तारपूर्वक सांगतां येत नाहीं. कारण अनुभव घेतल्यावांचून त्याचें स्वरूप कोणाच्याही लक्ष्यांत यावयाचें नाहीं. असो; मुळाचें संशोधन करण्याच्या कामीं आह्मांस आणखी दोन तीन प्रतींची अपेक्षा लागली, प्रती मिळविण्यास फारच प्रयास पडला. शेवटीं तें काम कसें तरी पार पडलें. पुष्कळ दिवस प्रयत्न करून शेवटीं मूळ ग्रंथाची एक प्रत शुद्ध तयार केली.

याप्रमाणें मूळग्रंथसंशोधन करण्याचा व नंतर त्याचें भाषांतर करण्याचा असा दुहेरी प्रयत्न करून आह्मी या अत्यंत कठीण व उपयुक्त ग्रंथाचें यथामति भाषांतर केलें आहे. आतां तें कितपत चांगलें उतरलें आहे व त्याचा उपयोग किती आहे वगैरे गोष्टींचा निर्णय करणें हें आमचें काम नसून तें मार्मिक वाचकांचें आहे, ह्मणून त्याबद्दल येथें कांहीं लिहितां येत नाहीं. ग्रंथकाराला पित्याचें रूपक देऊन त्याच्या कृतीला कन्येचें रूपक दिलें आहे व जसें मुलीच्या अंगच्या गुणांची व तिच्या वैदग्ध्याची गोडी घेणें अथवा कसोटीस लावून पाहणें हा अधिकार तिच्या जनकाचा नसून भर्त्याचा आहे, त्याप्रमाणें कोणत्याही ग्रं-

याची योग्यता ठरविणें हें वाचकाकडे आहे असें एका संस्कृत कवीचें मत आहे तें अक्षरशः खरें आहे.

शेवटीं इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, या ग्रंथाचा विषय हा अगदीं अपूर्व असून तो दुसऱ्या फारशा ग्रंथांत मिळण्याचा संभव नाहीं. या विषयावर विस्तृत असा हा एकच ग्रंथ उपलब्ध आहे. याशिवाय अमरमंगलाचार्य या जैन पंडितानें कविशिक्षा नांवाचा एक लहानसा ग्रंथ केला आहे. पण त्याचा याच्या इतका उपयोग होण्यासारखा नाहीं. अलीकडे आपल्या देशांत व विशेषतः संस्कृतभाषेंत ह्मणण्यासारखा एकही नामांकित कवि झाला नाहीं. पूर्वीं कवींला जसा राजाश्रय मिळत होता, तसा हल्लीं मिळत नसल्यामुळें तिकडे कोणी लक्ष्य पुरवीत नाहीं, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. अकटोविकट कविता करणारे कवि खंडीभर असले तरी त्यांचा कांहीं उपयोग नाहीं. या विद्यादेवीच्या स्वच्छ मंदिरांत तसल्या कुकवितारूप कचऱ्यांचे ढीग पडण्यापेक्षां तें अगदीं रिकामें पण स्वच्छ असलें तर पुरवेल. कविता कशी करावी हेंच अलीकडच्या पुष्कळ विद्वान ह्मणविणारांला माहीत नाहीं. जुन्या समजुतीच्या लोकांना कविता करणें हा एक ईश्वरदत्त गुण आहे असें वाटतें. कित्येकांनीं तर कविवृक्ष रुजून येण्यास आमची भरतभूमि सांप्रत निरुपयोगी झाली आहे, किंवा तिच्यांत तो कसच राहिला नाहीं असेंही ठरविलें आहे. दुसरे कित्येक आह्मीं तसा प्रयत्न करीत नाहीं ह्मणून हीन नाहीं. बाकी उत्तम कविता करतां येणें फारसें कठीण नाहीं, या घमेंडीत आहेत. तात्पर्य अशी स्थिति असल्यामुळें सुकवींचा अभाव झाला आहे. अशा ह्या शोचनीय स्थितींत बडोद्याचे श्रीमंत सरकार महाराज सयाजीराव यांणीं हा ग्रंथ प्रकट करण्याचें श्रेय घेतलें हें फार चांगलें केलें. या ग्रंथाच्या अवलोकनानें कोणाला स्फूर्ति होईल व तो सुकवि निपजेल तर ह्या सर्व प्रयत्नांचें सार्थक होईल यांत संशय नाहीं.

नि. गु.—हा ग्रंथ तयार करतेवेळीं कर्त्यानें आपल्याकडून अशुद्धतेबद्दल जेवढी खबरदारी ठेवविली तेवढी ठेविली; तत्रापि अशुद्धें राहण्याचा संभव आहे, व तीं राहिलींही असतील. छापतेवेळीं कर्त्याकडून पुरें वाचलीं गेलीं असतां ह्मणजे त्यांपैकीं बऱ्याच चुका दुरुस्त झाल्या

असत्या. परंतु कांहीं महत्त्वाच्या नडीमुळें तसें झालें नाहीं; करितां ज्या चुका राहिल्या असतील त्यांबद्दल गुण वाचक क्षमा करतील अशी आशा आहे.

मुंबई, गिरगांव, पोर्तुगीजचर्चलाईन, घरनंबर २० तारीख ३१जुलै १८९०.	सर्वांचा नम्र सेवक, वामनशास्त्रिशर्मा.

कविताशास्त्र,

अथवा

काव्यकल्पलतेचें मराठी भाषांतर.

ॐ नमः श्रीगणेशाय.

व्याख्याकार अमर याचें मंगळ व ग्रंथप्रतिज्ञा.

विमृश्य वाङ्मयं ज्योतिरमरेण यतीन्दुना ।
काव्यकल्पलताख्येयं कविशिक्षा प्रतन्यते ॥ १ ॥

वाङ्मयरूपी* तेजाचें चिंतन अथवा भावना करून यतींदु† अर्थात् यतींत श्रेष्ठ असा मी अमर, काव्यकल्पलता नांवाची ही कविशिक्षा विस्तृत करतों. सारस्वतरूपी अमृतसमुद्राची पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें वृद्धि करणारा असा जो उत्तम कवि अरिसिंह, याच्या कवितेचें रहस्य ध्यानांत घेऊन कांहीं त्यानें केलेलीं, व कांहीं मीं स्वतः

---

* मराठींत या शब्दाला प्रतिशब्द मिळत नाहीं. 'वाङ्मय' या शब्दात जेवढ्या अर्थांचा समावेश होतो तेवढ्या अर्थांचा समावेश होण्यासारखा प्रतिशब्द इंग्रजी भाषेंत मात्र आढळतो. 'Literature' आणि 'वाङ्मय' हे दोन्ही शब्द अगदीं समानार्थक आहेत. भाषा, व्याकरण, व त्या भाषेंतील इतर सर्व प्रकारचे ग्रंथ यांचा 'वाङ्मय' यांत समावेश करतां येतो.

† वैदिकधर्मीलोकांत 'यति' हें संन्याशाचें नांव आहे. परंतु जैन लोक 'जति' म्हणतात. 'य' च्या ठिकाणीं 'ज' या उच्चार करण्याचा प्रचार उत्तर हिंदुस्थानांत अद्यापि चालू आहे. हा प्रकार केवळ व्यवहारांत बोलतांनाच होतो असें नाहीं, तर वेदवाक्यांचा उच्चार करतांना देखील 'यजेत' पदाच्या ठिकाणीं 'जजेत' म्हणतात, पण लिहितांना 'य' च लिहितात. यावरून मुखांतल्या यति शब्दाचा, जति असा जो उच्चार प्रचारांत आला आहे बोध घ्यावा. 'इंदु' शब्द त्याच्या पुढें आहे तो श्रेष्ठत्वाचा द्योतक आहे.

केलेलीं सूत्रें* घेऊन, कविता करूं इच्छिणारांला त्वरित काव्य करतां यावें म्हणून, त्या सूत्रांची विशेष व्याख्या करतों.

या शास्त्राच्या आरंभीं याचा कर्ता जो अरिसिंहकवि तो, त्याला अभिमत अथवा समुचित असलेल्या इष्टदेवतेला प्रथम नमस्कार करून, शास्त्राचें नांव, व प्रेक्षावान् अर्थात् या शास्त्राचें अवलोकन करणारे जे अधिकारी त्यांनी या ग्रंथाच्या अवलोकनाविषयीं प्रवृत्ति होण्यास अंगभूत जें प्रयोजन, त्यांसहित या ग्रंथांत वर्णन करण्याचा विषय सांगतो.

मूळग्रंथकार अरिसिंहकवि याचें मंगलाचरण.

वाचं नत्वा महानन्दकरसत्काव्यसम्पदे ।
कविशिक्षामिमां वच्मि काव्यकल्पलताह्वयाम् ॥२॥

वाग्देवीला नमस्कार करून, मोठा आनंद देणारें असें जें उत्तम काव्य याची वृद्धि व्हावी म्हणून काव्यकल्पलता नांवाची ही कविशिक्षा मी वर्णन करितों.

---

* 'सूत्र' या शब्दाचा मूळ अर्थ सूक्ष्म असा होतो. या अर्थावरूनच मराठींत सूत्र हा शब्द प्रचारात आला आहे. संस्कृत भाषेंत प्रत्येक शास्त्राची, अति संक्षिप्त व ज्यांत विशेष अर्थाचा समावेश होईल अशा प्रकारचीं वाक्यें रचलेलीं आहेत, त्याला सूत्रें म्हणतात. प्राचीन ग्रंथकारांनीं याचें लक्षण असें वर्णन केलें आहे कीं, "ज्यांत अक्षरें फार थोडीं असून ज्याची रचना संदिग्ध नाहीं, व ज्यात विशेष सार अथवा अर्थाचें गांभीर्य भरलें आहे, व जें विश्वतोमुख अर्थात् अनेक रीतीनें ज्याची व्याख्या करता येते, इतकेंही असून ज्याचा अर्थ सहज ध्यानांत यावयाचा नाहीं असें असेल, व ज्याची रचना निर्दुष्ट असेल त्याला 'सूत्र' असें म्हणतात." जैन ग्रंथकारांनीं हें वर सांगितलेलें सूत्राचें लक्षण, व वैदिकधर्मी ग्रंथकार त्याचें स्वरूप जसें असावें असें मानतात तसें, घेतलेलें नाहीं. त्यांनीं भगवतीसूत्र, सूयगडांगसूत्र इत्यादि मोठमोठ्या ग्रंथाला देखील सूत्र म्हटलें आहे. त्यावरून सूत्र शब्दाचा मूळचा अर्थ जो सूक्ष्मपणा तो त्याला मान्य नाहीं असें वाटतें. प्रकृत ग्रंथकार जैनधर्मी असल्यामुळें त्यानीं येथें सूत्र या नावाचा उपयोग केला आहे. वैदिकधर्मी ग्रंथकारांच्या मताप्रमाणें या ग्रंथांत जीं मूळवाक्यें घेतलीं आहेत, त्याला सूत्र हें नांव देतां येत नाहीं. काव्यप्रकाश, काव्यादर्श, कुवलयानंद इत्यादि साहित्यग्रंथांत जीं मूळवाक्यें घेतलीं आहेत, तशा प्रकारच्या वाक्याला कारिका म्हणण्याचा वैदिकधर्मी ग्रंथकारांचा सांप्रदाय आहे या ग्रंथांतील मूळ वाक्येंही त्याच प्रकारचीं आहेत, व त्यांला त्यांच्या मताप्रमाणें कारिका म्हणतां येईल.

याची व्याख्या.

यांत 'वाणीला नमस्कार करून' असें म्हटलें आहे. हें श्रेयप्राप्तीला हेतु आहे, अर्थात् हें मंगलाचरणार्थक आहे. मंगल केल्यानें निर्विघ्नपणें* आरंभिलेल्या शास्त्राची समाप्ती होते. इतर सर्व आनंदांहून मोठा आनंद देणारें असें जें सत्काव्य† त्याची संपत् ह्मणजे वृद्धी, अर्थात् उत्तमकाव्यें पुष्कळ रचलीं जाणें; याकरतां आपण ही कविशिक्षा करतों असा अभिप्राय. काव्यापासून मोठा आनंद कसा होतो असें ह्मणाल तर, त्याच्या रसाचा आस्वाद घेत असतां, तत्काळ उत्पन्न झालेला, जीहून उत्तम असें दुसरें कांहींच नाहीं, अशी परब्रह्मरूप रसाच्या आस्वादाची केवळ सख्खी बहीण, अर्थात् त्याच्या सारखी जी परम प्रीति, तिला महानंद ह्मणतात. सर्व प्रयोजनाचें मूलभूत असें कवि आणि सहृदय‡ यांला मान्य

---

* आर्यलोकांच्या सर्व प्राचीन ग्रंथांच्या आरंभीं मंगल केल्याचें बहुतकरून दिसून येतें. वैदिक ग्रंथांत मात्र याचा नियम आढळत नाहीं, तरी व्याख्याकारांनीं ॐकार आणि अथ याला मंगलार्थक ठरविलें असल्यामुळें, वैदिक ग्रंथांच्या प्रारंभीं ॐकार असतो, व व्याकरणादिकांच्या सूत्रग्रंथाच्या प्रारंभीं अथशब्द असल्यावरून, तेथेंही मंगलाचरण केलें आहे. असें व्याख्याकारांनीं ठरविलें आहे. मंगल केल्यावांचून ग्रंथ निर्विघ्नपणें समाप्तीस जात नाहीं, अशी जी समजूत पडलेली आहे, ती फार प्राचीन काळची असावी असें वाटतें, व जेव्हां ही समजूत प्रचारांत आली, तेव्हां आपल्या पूर्वींच्या ग्रंथकारांचा असाच संप्रदाय असल्याचें दाखविण्याकरितां अथ इत्यादि शब्दांलाही मंगलार्थकत्व दिलें असावें. इतक्यानेंही निर्वाह होईना. कारण कांहीं महाकवींच्या काव्याच्या प्रारंभीं ॐकार अथवा अथ शब्द देखील नसल्यामुळें, केवळ काव्यांतल्या कथेची सूचना अर्थात् वस्तुनिर्देश करणें याला, व आशीर्वाद देणें यालाही, या सदरांत घातलें असावें असें दिसतें कोणीं मंगल केलें नाहीं. व दुर्दैवानें तो ग्रंथकार अकालीं मरण पावल्यामुळें, अथवा अन्य कोणत्याही कारणानें, ग्रंथ अपुरता राहिला असला तर—'मंगल न केल्यामुळें तसें झालें' असें त्याच्या पुढचे ग्रंथकार म्हणू लागले, वस्तुतः हें केवळ मंगलाचरणाची आवश्यकता दाखविण्यास प्राचीन ग्रंथकारांनीं एक उदाहरण पुढें केलें आहे; याशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. कारण मंगल करून ही कादंबरी, रसगंगाधर, शब्दकौस्तुभ, दमयंतिकथा, इत्यादि ग्रंथ अपुरते राहिल्याचें दिसून येतें, तें कां? या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर मिळत नाहीं

† 'सत्' म्हणजे चांगलें, ज्यांत वाचकाला वाईट प्रकारचें उदाहरण मिळेल, अशाला असत् काव्य, व ज्यांत चांगलें उदाहरण मिळेल, त्याला सत्काव्य, असें म्हणण्याचा प्रचार आहे.

‡ 'सहृदय' म्हणजे ज्याला हृदय आहे तो, वस्तुतः हा शब्द मोठा चमत्कारिक आहे. कोणत्याही मनुष्यमात्राला हृदय नाहीं, असें कधींच होण्याचा संभव नाहीं. मग अमका,

असलेलें काव्याचें मुख्य प्रयोजन तें हेंच. आतां या ग्रंथाला 'काव्यकल्पलता' असें म्हटलें आहे, याचा हेतु असा आहे कीं, कल्पलता ही संकल्पमात्रानें इच्छित हेतु पूर्ण करते, म्हणून ती मोठा आनंद देणारी आहे. सत्पुरुषांनीं जिचें वर्णन करण्यास योग्य अशाप्रकारच्या उत्तम काव्यांची वृद्धि या ग्रंथापासून होणार आहे. व तीही इच्छामात्रानें होणार, म्हणून कल्पलतेचें आणि ह्या काव्यकल्पलतेचें सादृश्य आहे. जशी ती कल्पलता इच्छामात्रेंकरून अपेक्षित वस्तूंची प्राप्ती करून देते तशी ही काव्यकल्पलता इच्छामात्रेंकरून अपेक्षित काव्यांची समृद्धी होण्यास कारणीभूत होईल.

यावरून कविता करूं इच्छिणारे हे या ग्रंथाचे अधिकारी.* महानंदाची प्राप्ति, ही हा ग्रंथ करण्याचें प्रयोजन. तत्सहित सत्काव्य हें अभिधेय; अर्थात् या ग्रंथाचा वर्णन करण्याचा विषय, व हा ग्रंथ, हा अभिधायक म्हणजे तो विषय सांगणारा, या उभयतांत अभिधान आणि अभिधेय एतल्लक्षण संबंध आहे.

शास्त्रसंग्रह.

आतां शास्त्रसंग्रह सांगतों.

या ग्रंथांत छंदःसिद्धि, शब्दसिद्धि, श्लेषसिद्धि आणि अर्थ-

सहृदय, असें म्हणण्यांत काय अर्थ आहे? असें कोणास ही वाटेल; पण ज्या साहित्यशास्त्रकारांनीं हा शब्द प्रचारांत आणला; त्याचा हेतु निराळाच आहे. ज्याला काव्यरसाची गोडी समजत नाहीं त्याला—मग तो मनुष्य असो किंवा कोणी ही असो—हृदय नाहीं, असें मुखोंच म्हणतील नाहींत. जसें, वायवल्कनें पशूंत्य आत्मा नाहीं म्हणतात, तसेंच साहित्यशास्त्रकारांच्या मतें काव्यरसाचा आस्वाद घेण्याविषयीं अनभिज्ञ असलेल्याना मुळीं हृदयच नाहीं.

* प्राचीन ग्रंथकारांच्या संप्रदायाप्रमाणें प्रत्येक ग्रंथाला अनुबंधचतुष्टय अर्थात चार अनुबंध असतात. अधिकारी, प्रयोजन, विषय आणि संबंध हें अनुबंधचतुष्टय केवळ मोठ्या ग्रंथामध्य असतें असें नाहीं. लहानसा एखादा निबंध लिहिला, तरी त्यालादेखील हा चौकडी लागू असायाचीच पण लिहिणारा अर्धकच्चा असला, म्हणजे मात्र दुर्दशा होते.. तो अनुबंधचतुष्टयावर लक्ष्य ठेवून. ज्यांस लिहितो येईल, त्यांचा तो लेख बहुतकरून तितक्या योग्यतेचे असतील, व टाळीच न सहकतील, "सरस्वती विभंगत अथवा योग्य होण्याचा संभव नाहीं. हे चार ही अनुबंध क्रमानें सांगितले आहेत, लक्ष्यांत येईल.

सिद्धि नांवाचे अनुक्रमानें प्रतान* असून ते पांच, चार व पांच, आणि सात स्तबकांनीं* विस्तृत केले आहेत.

यांतील स्तबकांची संख्या अनुक्रमानें जाणावी, ह्मणजे छंदःसिद्धिप्रतानांत पांच, शब्दसिद्धिप्रतानांत चार, श्लेषसिद्धिप्रतानांत पांच, व अर्थसिद्धिप्रतानांत सात आहेत, असें जाणावें. ग्रंथावर वेलीचे धर्म आरोपित केले आहेत, ह्मणून प्रतान आणि स्तबक यांचा आरोप केला आहे.

स्तबकांचीं नांवें.

आतां अनुक्रमानें प्रत्येक प्रतानांतील स्तबकांचीं नांवें सांगतों—

पहिल्या प्रतानांत अनुष्टुप्शासन १, छंदोभ्यास २, सामान्यशब्दक ३, वाद ४, आणि वर्ण्यस्थिति ५, या नांवाचे पांच स्तबक आहेत. दुसऱ्या प्रतानांत—रूढ यौगिकमिश्राख्य १, यौगिकाख्यानमालिका २, अनुप्रास ३, आणि लाक्षणिक ४, या नांवाचे चार स्तबक आहेत. तिसऱ्या प्रतानांत—श्लेषव्युत्पादन १, सर्ववर्णन २, उद्दिष्टवर्णन ३, अद्भुत ४, आणि चित्र ५, या नांवाचे स्तबक केले आहेत. चवथ्या प्रतानांत अलंकाराभ्यास १, वर्ण्य २, आकृति ३, क्रिया ४, प्रकीर्णक ५, संख्या ६ आणि समस्या ७ नांवाचे स्तबक आहेत.

येथवर शास्त्रसंग्रह सांगितला.

---

* या ग्रंथाला काव्यकल्पलता असें नांव दिलें आहे, तेव्हां लता ह्मणजे वेल तिचा प्रतान (फांदी, पानें वगैरेचा संबंध) म्हणजे सामान्यतः फांदी अर्थ म्हटलें, तरी चालेल. हा मुख्य विभाग व त्या प्रत्येक मुख्य विभागाचे स्तबक (फुलांचे गुच्छ) ही नावें अन्वर्थक आहेत.

छंदःसिद्धिप्रतान पहिला.

अनुष्टुप्शासनस्तबक १ ला.

काव्य हें छंदोमूलक आहे, या हेतुस्तव प्रथम छंदाची सिद्धि ज्यांत सांगितली आहे, तो प्रतान घेतों. त्यांत अनुष्टुप् हा सर्व छंदांत पहिला छंद आहे, म्हणून अनुष्टुप्शासनस्तबक वर्णन करितों; जसें—

प्रथम साध्यपद स्थापन करावें.

कविनें प्रथम साध्य, म्हणजे अवश्य योजण्याला योग्य असें जें पद असेल तें घ्यावें. साध्यपदें अनेक प्रकारचीं आहेत, त्यांत एक अक्षर, दोन अक्षरें वगैरे ज्यांत आहेत, अशा प्रकारचीं कांहीं साध्य पदें सांगतों; जसें—

श्रीः, लक्ष्मीः, कमला, कमलजा, जलधिजा, दुग्धाब्धिपुत्री, दुग्धाब्धितनया, दुग्धाम्भोनिधिसम्भूता.

एकादिद्विलघुद्वयाह्वान.

एक—ह्रस्व अथवा दीर्घ—वर्ण आहे, प्रथम ज्यांच्या; ते 'एकादि' असें असून दोन लघु ज्या पदांत आहेत, तें एकादिद्विलघु असें पद, जलधिजा,* वारिधिजा इत्यादि वर्णद्वयाहून पुढें ठेवावें. जसें—'असौ† जलधिजा देवी, यं वारिधिजा देवी' इत्यादि वर सांगितलेलें जें स्वादि द्विलघुपद (अर्थात जलधिजा हें) त्याच्या पूर्वी, जे दोन वर्ण योजावयाचे, ते दोन ही लघु अथवा पहिला गुरु, आणि दुसरा लघु असे

* या शब्दांत 'ज' कारांतला 'अ'कार लघु असून त्याच्या पुढें 'ल' आणि 'धि' यांतले दोन स्वर लघु आहेत, आणि 'वारिधिजा' यांत 'व' काराच्या पुढचा 'आ'कार दीर्घ स्वर असून 'रि' आणि 'धि' यांतले दोन स्वर ह्रस्व आहेत याप्रमाणेंच 'कमलजा' इत्यादि उदाहरणें जाणावीं.

† या दोन उदाहरणांत अनुक्रमानें 'असौ' आणि 'यं' हे दोन दोन-वर्ण प्रथम ठेविले आहेत.

योजूं नयेत. जसें—'इह* जलधिजा देवी, अत्र जलधिजा देवी' इत्यादि प्रकारची योजना करूं नये.†

पंचाक्षरपद समासानें, क प्रत्ययानें, विभक्तिभ्रंश होण्याला हेतू असा स्वर पुढें असतां.

ज्यांत पांच अक्षरें आहेत असें जें तें पंचाक्षर पद; अर्थात 'कुमारपाल, क्षीराब्धिपुत्री' इत्यादि. समासानें‡ अथवा क प्रत्ययानें किंवा जो स्वर पुढें असतां, पूर्वपदाच्या शेवटची विभक्ति लुप्त होईल अशा स्वरानें योजावें; जसें—'कुमारपाल§ भूपालः, 'क्षीराब्धिपुत्रिका सेयं, कुमारपालको राजा, कुमारपाल उल्लासि'.

चार पांच आणि सहा ह्रस्व ज्यांत आहेत, अशीं पदें विषम पादाच्या शेवटीं.

ज्यांत चार अक्षरें ह्रस्व आहेत असें पद, 'दशरथ' इत्यादि. पांच ह्रस्व अक्षरांचें पद, 'कमलवन' इत्यादि. सहा ह्रस्व अक्षरांचें पद, 'समवसरण' इत्यादि; अशा प्रकारचीं पदें, विषम म्हणजे पहिला आणि तिसरा या पादांत, अंतभागांत म्हणजे चार तीन किंवा दोन वर्णांहून पुढें योजावे, ते वर्ण बहुतकरून सर्व गुरु असावेत, किंवा शेवटचा वर्ण

---

* या दोनही प्रत्युदाहरणांत 'इह' यांतले दोनही स्वर लघु आहेत, व अत्र यांत पुढें संयुक्त अक्षर असल्यामुळें पहिला जो 'अ' तो गुरु झाला आहे. यामुळें अशा प्रकारचे शब्द ह्रस्वादि द्विलघु शब्दापूर्वी योजूं नयेत.

† हा नियम ज्या साध्य पदांत पहिलें अक्षर लघु किंवा गुरु असून, पुढील दोन अक्षरें लघु येतील, त्यांसच लागू आहे. कारण "अत्र शिवा समायान्ति" इत्यादि प्रकारचे प्रयोग अनेक आढळतात.

‡ येथें 'समास' असें मोघम म्हटलें आहे समासकालीं व्हहत करून मध्यपतित विभक्तीचा लोप होत असतो. म्हणून अमुकच समास असावा, असें सांगितलें नाहीं. तथापि 'अलुक्' समास असला तर चालणार नाहीं. हें ध्यानांत ठेवावें.

§ हीं चार उदाहरणें आहेत, या पहिल्या उदाहरणांत 'कुमारपाल' हें पांच अक्षरांचें पद 'भूपाल' या पदाशीं समास करून योजलें आहे दुसऱ्या व तिसऱ्या उदाहरणांत 'क्षीराब्धिपुत्री' आणि 'कुमारपाल' या दोन पंचाक्षरपदाला 'क' प्रत्यय लावून दाखविला आहे. चवथ्या उदाहरणांत 'उल्लासि' या शब्दांतला पहिला जो 'उ' कार त्याच्या योगानें, त्याच्या पूर्वींचें पंचाक्षर पद 'कुमारपाल' याच्या शेवटच्या विभक्तीचा लोप झाल्याचें दाखविलें आहे.

हेत. मगणांत तीनही अक्षरें गुरु, यगणांत पहिलें अक्षर लघु, रगणांत मधलें अक्षर लघु, सगणांत अन्त्य अक्षर गुरु, तगणांत अन्त्य अक्षर लघु, जगणांत मध्य अक्षर गुरु, भगणांत आद्य अक्षर गुरु, आणि नगणांत तीनही अक्षरें लघु असतात.

या गणांचें स्वरूप खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

सर्वगुरु	मगण	ऽ ऽ ऽ
आद्यलघु	यगण	। ऽ ऽ
मध्यलघु	रगण	ऽ । ऽ
अन्त्यगुरु	सगण	। । ऽ
अन्त्यलघु	तगण	ऽ ऽ ।
मध्यगुरु	जगण	। ऽ ।
आद्यगुरु	भगण	ऽ । ।
सर्वलघु	नगण	। । ।

मात्रागण.

मात्रागण पांच आहेत. त्यांत अनुक्रमानें दोन, तीन, चार, पांच आणि सहा मात्रा असतात; त्यांचीं नांवें द, त, च, प आणि ष हीं होत.

समवृत्त— स्मर तिला रतिलाभ न ईश तो ।
अतनु जो तनुभोत्तम दीसतो ॥
नृपति तो पतिनोत्तम भासती ।
नवरि ते वरितें मधुनें सती ॥

अर्धसमवृत्त—नृपमननगरींत सौख्य दाहा ।
नृपभवनालय स्वर्गनी, घरीं न दाहा ॥
नगरीहि भरली दिसे समग्रा ।
ध्वज शिखरीं लतिकाच पुष्पिताग्रा ॥ १ ॥

विषमवृत्त— कन्या ही कनकोज्ज्वला मनोहरगात्री ।
शशिनिर्मलवदना विशालनेत्री ॥
अती पीनोरु जियेचे ।
अतिशय सुखविति हृदय तरुणाचें ॥ १ ॥

यांचें स्वरूप खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

द	गण	।।	अथवा	ऽ
त	गण	।।।	,,	।ऽ
च	गण	।।।।	,,	ऽऽ
प	गण	।।।।।	,,	ऽऽ।
ष	गण	।।।।।।	,,	ऽऽऽ

प्रस्तारानें यांतील प्रत्येक गणाचे अनुक्रमानें दोन, तीन, पांच, आठ आणि तेरा इतके भेद होतात.

प्रस्ताराचा प्रकार.

वर्णप्रस्तार.

जितक्या अक्षरांच्या वृत्ताचा प्रस्तार करावयाचा असेल, तितक्या गुरु चिन्हांची एक ओळ लिहावी. नंतर दुसऱ्या ओळींत, पहिल्या ओळींतील पहिल्या गुरूच्या चिन्हाखालीं, एक लघूचें चिन्ह लिहून, पुढें वरच्या ओळींत जशीं चिन्हें असतील तशीं लिहावीं, नंतर तिसरी ओळ लिहितांना पूर्वींप्रमाणेंच म्हणजे—पहिल्या गुरुचिन्हाखालीं लघूचें चिन्ह लिहून, त्यापुढें वरच्या ओळींतीलच सर्व चिन्हें लिहावीं. असें करतांना, ज्या ओळींत मागें चिन्हांची जागा रिकामी राहील त्या ठिकाणीं गुरूचें चिन्ह लिहावें. याप्रमाणें सर्व लघुचिन्हांची ओळ निष्पन्न होईपर्यंत करीत जावें, म्हणजे प्रस्तार होतो.

१. प्रस्ताराचा मुख्य उद्देश, नवीन छंद शोधून काढण्याचा आहे. अमुक वर्णांच्या छंदाचे किती व कसकसे भेद होतील, हें प्रस्ताराच्या योगानें समजतें. वर लिहिलेल्या

मात्राप्रस्तार.

मात्राछंदांत लघु अक्षराची मात्रा एक, व गुरु अक्षराच्या दोन धरण्याचा संप्रदाय आहे. म्हणून जितक्या मात्रांचा प्रस्तार करावयाचा असेल, तितक्या मात्रांच्या गुरुचिन्हांची ओळ लिहावी; पुढें वर्णप्रस्ताराप्रमाणेंच पहिल्या गुरु-खालीं एक लघूचें चिन्ह, व त्यापुढें, वरच्या ओळीप्रमाणें चिन्हें लिहावीं. ज्या ओळींत मागें जागा रिकामी राहील, तेथें जितक्या मात्रांची जागा रिकामी असेल, तितक्या मात्रा, दोन मात्रांबद्दल एक गुरूचें चिन्ह, व एका मात्रेबद्दल एक लघूचें चिन्ह लिहून, ती जागा पूर्ण करावी.

ऱ्हस्वाची मात्रा एक असते, व त्यास लघु म्हणतात.

रीतीनें, तीन तीन अक्षराच्या छंदाचा प्रस्तार करून दाखवितों. प्रथम तीन अक्षरांचा प्रस्तार करावयाचा म्हणून, तीन गुरु चिन्हांची एक ओळ लिहिली. नंतर दुसऱ्या ओळींत, पहिल्या गुरुचिन्हाखालीं लघु लिहून, त्यापुढें वरच्या ओळींतील गुरूंचीं चिन्हें लिहिलीं. नंतर तिसऱ्या ओळींत, पुन्हा पहिल्या गुरूखालीं लघूचें चिन्ह, व पुढें वरच्या ओळीप्रमाणें गुरूचें चिन्ह लिहिलें. तेव्हां अर्थात् दुसऱ्या ओळींतील लघु चिन्हाखालची जागा रिकामी राहिली. त्या ठिकाणीं गुरूचें चिन्ह लिहिलें. या रीतीनें पुढें ओळी लिहितां लिहितां आठवी ओळ सर्व लघुचिन्हांची आली. तेथें प्रस्तार पूर्ण झाला. या प्रस्तारानें तीन वर्णांच्या प्रस्तारात दाखविलेल्या प्रकारचे आठ भेद होतात, हें समजलें. याच क्रमानें पाहिजे तितक्या अक्षरांचा प्रस्तार करून घ्यावा.

१	२	३	
ऽ	ऽ	ऽ	१
।	ऽ	ऽ	२
ऽ	।	ऽ	३
।	।	ऽ	४
ऽ	ऽ	।	५
।	ऽ	।	६
ऽ	।	।	७
।	।	।	८

१. समजुतीकरितां चार मात्रांचा प्रस्तार करून दाखवितों. पूर्वी चार मात्रांचे दोन गुरु होतात, म्हणून दोन गुरु चिन्हांची एक ओळ लिहिली. दुसऱ्या ओळींत पहिल्या गुरूखालीं लघूचें चिन्ह लिहून, पुढें वरच्याप्रमाणें गुरूचें चिन्ह लिहिलें; तेव्हा या ओळींत एक लघु, व एक गुरु अशीं चिन्हें आल्यानें, एक लघूची एक व गुरूच्या दोन मिळून, तीनच मात्रा आल्या, व एक मात्रा कमी पडली म्हणून, तिच्याबद्दल एक मात्रेचा एक लघु मागें लिहिला. तिसऱ्या ओळींत पहिल्या गुरूखालीं एक लघु लिहिला, तेव्हा तीन मात्रा कमी पडल्या म्हणून, दोन मात्रांबद्दल एक गुरु, व एक मात्रेबद्दल एक लघु लिहिला. या कामीं मात्रांचीं चिन्हें भरतांना एवढें लक्षात ठेविलें पाहिजे कीं, तीं चिन्हें उजवीकडून डावीकडे मांडीत जावीं. असो. या क्रमानें ओळी मांडीत गेलें असतां, पांचवी ओळ सर्व लघूंची आल्यानें तेथें, प्रस्तार पूर्ण झाला.

ऽ			ऽ	१
।।			ऽ	२
।	ऽ	।	ऽ	
ऽ	।	।		
।	।	।।		४

आणि तो '।' असा लिहितात. दीर्घाच्या मात्रा दोन असतात, त्यास गुरु म्हणतात. व तो 'ऽ' असा लिहितात. विसर्ग आणि अनुस्वार यांहीं युक्त व्यंजनें हीं दीर्घ मानिलीं जातात. क्वचित् 'अर्ह' इत्यादि जोडाक्षरयुक्त व्यंजनाच्या पूर्वीचें अक्षर लघु असलें तरी, तेंहि गुरु मानलें जातें, तसेंच पादांतीं विकल्पानें लघूला गुरुत्व येतें. पण वंशस्थ इत्यादि कांहीं वृत्तांत येत नाहीं.

अऱ्हादींचें उदाहरण, जसें—

अह्रादि.

यथा "तव ह्रियाऽपऱ्हियो मम ऱ्हीरभू-
च्छशिग्रहेऽपि द्रुतं न धृता ततः।
बहुलभ्रामरमेचकतामसं
मम प्रिये क्व समेष्यति तत्पुनः॥"

जेथें जोडाक्षरांच्या योगानें त्याच्या मागच्या लघु अक्षरावर अंमळ आघात होतो, तें लघु अक्षर, दीर्घ होतें. जसें—

ग्रहैर्भारिपु केशान्वा झषमीन इव ह्रदः।

विशेषणाची योजना.

पूर्वी विशेषणानें बाकीची पूर्ति करावी, असें सांगितलें होतें, त्याप्रमाणें आतां विशेषणाच्या योजनेचा उपाय सांगतों.

---

१ अनुस्वार आणि विसर्ग, सर्वत्र दीर्घ अथवा गुरुत्व मानले जात नाहीत. याविषयीं पूर्वी (पृष्ठ ८ टीप †) पहा.

२. हा असाच शब्द आहे, असें समजूं नये. तर रेफयुक्त हकार घेणें, विवक्षित आहे, असें समजावें.

३. या उदाहरणांत ऱ्हच्या मागचीं अक्षरें दीर्घ होत नाहींत.

वर्ण, आकार, आधार, आधेय आणि क्रिया इत्यादिकांनीं अर्थ (पदार्थ) विशिष्ट होतो.

वर्ण्य पदार्थ वर्ण म्हणजे रंग त्यानें, आकारानें, आधारानें, आधेयानें व क्रियेनें, मूळांत 'आदि' शब्द आहे, त्यावरून परिवारादिकांनीं विशेषणविशिष्ट केला जातो. जसें—

“ पूर्णिमेन्दुः सितच्छायः सद्वृत्तोऽम्बरभूषणम् ।
कलाकलापकलितो नयनानन्दनो बभौ ॥

तसेंच तुल्य कांतीच्या दुसऱ्या पदार्थानें वर्ण्य पदार्थ चारु, बंधु, चोर, रिपु, आणि सुहृत् असल्याचें वर्णन करावें.

वर्ण्य पदार्थ, वर्ण, आकार इत्यादिकानें त्याच्या सारखे जे दुसरे पदार्थ असतील त्यांहीं सुंदर, बंधु, चोर, अथवा शत्रु किंवा मित्र आहे, असें वर्णन करावें. जसें—

“ भवद्यशोभरो भाति स्मेरकुन्देन्दुसुन्दरः ।
हारतारकमन्दारकैलासोदरसोदरः ॥

---

१. या उदाहरणांत पौर्णिमेच्या चंद्राला — ज्याची कांति पांढरी आहे, जो वाटोळा आहे, जो आकाशाचें भूषण आहे, व कलांच्या समुदायानें युक्त आहे, आणि नेत्रांला आनंदकारक आहे; अशीं [illegible] देऊन श्लोकाची पूर्तता केली आहे. मूळांत पूर्वी सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें 'पूर्णि[illegible]' [illegible] कवितेंतलें साध्यपद आहे, व बाकीचीं सर्व विशेषणें आहेत. यांत अनुक्रमानें [illegible], व एक [illegible] आधार, आधेय आणि क्रिया यांहीं वर्ण्य पदार्थ जो चंद्र, तो विशेषणविशिष्ट [illegible] आहे सितच्छाय, (पांढऱ्या कांतीचा) यांत त्याचा रंग आला. [illegible] (वाटोळा) यांत आकार आला 'अम्बरभूषणम्' (आकाशाचा अलंकार [illegible] आधारभूत असल्यामुळें, आधाराचा समावेश झाला. [illegible] (कलांच्या समुदा]यानें युक्त)' यानें आकाशाचें आधेय अर्थात् चंद्र [illegible] 'डोळ्यांला आनंद देणारा) ही चंद्राची क्रिया झाली. [illegible] 'आधार इत्यादिकाविषयीं विचार पुढें करण्याचा प्रकार पूर्ण झाला.

कर्पूरपूररुक्चौरः शरदभ्रप्रभारिपुः ।
ऐरावततुषाराद्रिशेषमित्रं क्षमापते ॥"

वर्ण्य वस्तूच्या गुणांहून पुढें 'श्री' शब्द लावून, त्याच्या पुढें युत, भ्राजिष्णु, रोचिष्णु; द्योतित इत्यादि शब्द लावून वर्णन करावें.

वर्ण्य वस्तूच्या गुणवाचक शब्दाहून पुढें 'श्री' शब्द. येथें श्री हा शब्द केवळ उपलक्षणार्थ आहे. त्यावरून त्याचे पर्याय शब्द—लक्ष्मी, छाया, शोभा, कला, कांति व भावप्रत्ययादि लावावे. श्री शब्दाहून पुढें समासानें युत (युक्त) या अर्थानें, व भ्राजिष्णु, रोजिष्णु, द्योतित इत्यादि अर्थानेंही शब्द योजावे. कोठें कोठें श्री इत्यादि शब्द न लावतांही केवळ गुणवाचक शब्दाहून युत इत्यादि अर्थाचे शब्द लावावे, व क्वचित् समास न करतांही अशा प्रकारचे शब्द लावावे. जसें—

"शोणश्रीसंयुतो भानुर्वृत्तलक्ष्मीसमन्वितः ।
अंशूनां शोभया कीर्णो गगनस्थितिसङ्गतः ॥

१ यांत वर्णन करणारा वर्ण्याला (राजाला) म्हणतो—"तुझ्या यशाच्या भर प्रफुल्लित कुन्द व पूर्णचंद्र यांच्या सारखा सुंदर भासतो. तसाच हार, तारा, मंदार आणि कैलास यांच्या उदरांत प्रणत असलेल्या (संकेत) भागाचा तो (यशोभर) बंधु आहे. तो कर्पूराच्या गोळ्याच्या कांतीचा चोर आहे. शरदृतूतल्या आकाशाच्या कांतीचा रिपु आहे ऐरावत हिमाचल आणि शेष यांचा मित्र आहे." यावरून या उदाहरणांत अनुक्रमानें, वर सुचविल्याप्रमाणें भाऊ, बंधु, चोर, शत्रु, आणि सुहृद हे पांचही प्रकार अनुक्रमानें वर्णन करून दाखविले आहेत.

२ हा सूर्य लाल श्रीनें (कांतीनें) संयुक्त (युक्त) आहे. त्याचप्रमाणें वाटोळ्या लक्ष्मीनें (कांतीनें) समन्वित (युक्त) आहे, तसाच किरणांच्या शोभेनें (कांतीनें) व्याप्त आहे.

३ या उदाहरणांतील पहिल्या चरणांत वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें वर्ण्य जो 'भानु' (सूर्य) त्याचा 'शोणत्व' (लालपणा) रूप जो गुण त्याहून 'श्री' शब्द योजून पुढें 'संयुत' हा शब्द घातला आहे, व यांत त्याचा वर्णरूप गुण घेतला आहे. दुसऱ्या चरणांत 'वृत्त' (वाटोळा) हा त्याचा आकाररूप गुण घेऊन त्याला श्री' या पर्याय शब्द 'लक्ष्मी' व 'युत' याचा समानार्थी शब्द समन्वित हा योजला आहे. तिसऱ्या चरणांत 'अंशु' (किरण)

छंदोऽभ्यासस्तबक ॥ २ ॥

आतां छंदाचा अभ्यास कसा करावा, तें सांगतों.

अ आ इ ई उ ऊ अं अः हे आठ स्वर, ह्रस्व किंवा दीर्घ या व्यवस्थेनें व क्वचित् एकाच व्यंजनास जोडून, छंदांची रचना करावी.

रचना करावयाची ती अशी करावी कीं, अ आ हे स्वर पहिल्या चरणांत, इ ई हे दुसऱ्या चरणांत, उ ऊ हे तिसऱ्या चरणांत, अनुस्वार आणि विसर्ग हे चवथ्या चरणांत, जेथें लघु पाहिजे तेथें ह्रस्व, व गुरु पाहिजे असेल तेथें दीर्घ, या व्यवस्थेनें क पासून ह पर्यंत जीं व्यंजनें, त्यांतून एक व्यंजन घेऊन, त्याला हे स्वर जोडून, पुनः पुनः त्याचाच उच्चार होईल, अशा रीतीनें पद्य रचावें.

ज्याच्या प्रत्येक चरणांत एकपासून सात अक्षरांपर्यंत अक्षरें असतील, अशा प्रकारचे छंद, प्राचीन कवींनीं बहुत करून, कोठें योजतेले दिसत नाहींत, म्हणून ते आम्हीं येथें लिहिले नाहींत. सर्वत्र प्रचार आठ व त्यांहून अधिक अक्षरें ज्यांच्या चरणांत असतील, अशाच वृत्तांचा विशेष प्रचार असल्यामुळें तशा प्रकारचीं वृत्तें सांगतों.

अष्टाक्षरविषमवृत्त.

आठ अक्षरांचें विषमवृत्त पथ्यावक्त्र सांगतों, जसें—

"का का का का क का का का
की की की की कि की कि की ।
कू कू कू कू कु कू कू कू
कं कं कं कं क कं क कम् ॥"

याप्रमाणें सर्वत्र व्यंजनांनीं रचना करावी.

नऊ अक्षरांचा छंद.

भद्रिका—या वृत्तांत र, न, र हे तीन गण येतात.

कामिनी—र, ज, र.

---

१ छंदःशास्त्रांत एका अक्षरापासून २६ अक्षरांपर्यंतचे छंद सांगितले असून, त्यांस सर्वांस निरनिराळीं नांवें आहेत. त्यांत नऊ अक्षरांच्या वृत्तास बृहती असें नांव आहे. हीं नांवें पुढें जेथल्या तेथें देण्यांत येतील.

२ छंदांचीं याप्रमाणें नांवें लिहून, त्यापुढें गणांचीं नांवें लिहिण्यांत येतील, त्यावरून त्या त्या वृत्तांत ते ते गण असतात असें समजावें. जसें—वर दिलेले 'र, न, र, हे गण आले असतां भद्रिकावृत्त होतें. हें छंदाचें उदाहरण फक्त एकाच चरणाचें आहे, व यापुढें ही प्रत्येक छंदाचें लक्षण अशा युक्तीनें सांगितलेलें आहे कीं, त्या वृत्ताचा पहिला चरण त्यांत बांधला जाईल. ग्रंथाचा विस्तार होईल, म्हणून कर्त्यानें अशी वारकाई केली आहे, पण एक चरण समजल्यानें सामान्य समजुतीच्या वाचकांस त्या वृत्ताचें पूर्ण स्वरूप समजणार नाहीं, म्हणून आम्ही त्या त्या वृत्तांचीं पूर्ण उदाहरणें देतों, असें—

र न र
भद्रिका हरिण लोचना कामिनी सकलसुंदरी ।
पुण्यतो भवति नान्यथा गेहिनी मदनवल्लरी ॥

मुळांत नऊ अक्षरांचें वृत्त, एक भद्रिका आणि कामिनी हीं दोनच सांगितलीं आहेत. पण नऊ अक्षरांचीं वृत्तें दुसरीं अनेक आहेत. त्यांतून कांहीं येथें सांगतों.

हंसमुखी—र, न, स.

उदाहरण.

निंदितो बहुधैः पुरुषैरेभिः विरलं रसनाम् ।
तां श्रये प्रतिपक्षिभिः दूरतस्त्यज हंसमुखी ॥

त्याचप्रमाणेंच न, न, स या गणांनीं क्रमानें, भ, म, स यांनीं मणिबंध, स, ज, र यांनीं भुजंगसंगता इत्यादि वृत्तें होतात.

छंदोऽभ्यासस्तवक ॥ २ ॥

आतां छंदाचा अभ्यास कसा करावा, तें सांगतों.

अ आ इ ई उ ऊ अं अः हे आठ स्वर, ह्रस्व किंवा दीर्घ या व्यवस्थेनें व क्वचित् एकाद्या व्यंजनास जोडून, छंदांची रचना करावी.

रचना करावयाची ती अशी करावी कीं, अ आ हे स्वर पहिल्या चरणांत, इ ई हे दुसऱ्या चरणांत, उ ऊ हे तिसऱ्या चरणांत, अनुस्वार आणि विसर्ग हे चवथ्या चरणांत, जेथें लघु पाहिजे तेथें ह्रस्व, व गुरु पाहिजे असेल तेथें दीर्घ, या व्यवस्थेनें क पासून ह पर्यंत जीं व्यंजनें, त्यांतून एक व्यंजन घेऊन, त्याला हे स्वर जोडून, पुनः पुनः त्याचाच उच्चार होईल, अशा रीतीनें पद्य रचावें. १

ज्याच्या प्रत्येक चरणांत एकपासून सात अक्षरांपर्यंत अक्षरें असतील, अशा प्रकारचे छंद, प्राचीन कवींनीं बहुत करून, कोठें योजलेले दिसत नाहींत, म्हणून ते आम्हीं येथें लिहिले नाहींत. सर्वत्र प्रचार आठ व त्यांहून अधिक अक्षरें ज्यांच्या चरणांत असतील, अशाच वृत्तांचा विशेष प्रचार असल्यामुळें तशा प्रकारचीं वृत्तें सांगतों.

अष्टाक्षरविषमवृत्त.

आठ अक्षरांचें विषमवृत्त पथ्यावक्त्र सांगतों, जसें—

"का का का का क का का का
की की की की कि की कि की ।
कू कू कू कू कु कू कू कू
कं कं कं कं क कं क कम् ॥"

याप्रमाणें सर्वत्र व्यंजनांनीं रचना करावी.

नऊ अक्षरांचा छंद.

भद्रिका—या वृत्तांत र, न, र हे तीन गण येतात.

कामिनी—र, ज, र.

---

१ छंद शास्त्रांत एका अक्षरापासून २६ अक्षरापर्यंतचे छंद सांगितले असून, त्यास सव्वीस निरनिराळीं नांवें आहेत. त्यांत नऊ अक्षरांच्या वृत्तास बृहती असें नांव आहे. हीं नांवें पुढें जेथल्या तेथें देण्यांत येतील.

२ छंदांचीं याप्रमाणें नांवें लिहून, त्यापुढें गणाचीं नांवें लिहिण्यांत येतील, त्यावरून त्या त्या वृत्तांत ते ते गण असतात असें समजावें. जसें—वर दिलेले 'र, न, र, हे गण आले असता भद्रिकावृत्त होतें. हें छंदाचें उदाहरण फक्त एकाच चरणाचें आहे, व यापुढें ही प्रत्येक छंदाचें लक्षण अशा युक्तीनें सांगितलेलें आहे कीं, त्या वृत्ताचा पहिला चरण त्यात बांधला जाईल. ग्रंथाचा विस्तार होईल, म्हणून कर्त्यांनें अशी चतुराई केली आहे, पण एक चरण समजल्यानें सामान्य समजुतीच्या वाचकांस त्या वृत्ताचें पूर्ण स्वरूप समजणार नाहीं, म्हणून आम्ही त्या त्या वृत्तांचीं पूर्ण उदाहरणें देतों. जसें—

र न र

भद्रिका हरिण लोचना कामिनी सकलसुंदरी।
पुष्पतो भवति नान्यथा मोहिनी मदनमञ्जरी॥

मुळांत नऊ अक्षरांचें वृत्त, एक भद्रिका आणि कामिनी हीं दोनच सांगितलीं आहेत. पण नऊ अक्षरांचीं वृत्तें दुसरीं अनेक आहेत. त्यांतून कांहीं येथें सांगतों.

हलमुखी—र, न, स.

उदाहरण.

निंदितो भुवि पुरन्दरेण्यो विरलदशनाम्।
तां सखे परिणयेद्धि दूरतस्त्यज हलमुखीम्॥

याप्रमाणेंच न, न, स या गणांनीं युक्त, म, म, स यांनीं मणिबंध, स, ज, य यांनीं भुजगसंगता इत्यादि वृत्तें होतात.

स्वागता—	र, न, भ, ग, ग.
शालिनी—	म, त, त, ग, ग. ४ । ७
उत्थापिनी—	त, ज, भ, ल, ग.
लयग्राही—	त, त, त, ग, ग.
दोधक—	भ, भ, भ, ग, ग.
विदुषी—	स, स, स, ल, ग.
मोटनक—	त, ज, ज, ल, ग.
भ्रमरविलसित—	म, भ, न, ल, ग. ४ । ७

द्वादशाक्षरी वृत्तें.

इंद्रवंशा—	त, त, ज, र. असंयुक्त असावे.

---

१ याचें उदाहरण—

तार्किका घटपटेति घटेरन् शाब्दिकाः करूठेति रटेयुः ।
मादृशेन सततं स्मरणीयौ रामचंद्रचरणौ रमणीयौ ।।

२ याचें उदाहरण—

ग्रामे वासो नायको निर्विवेकः कौटिल्यानामेकपात्रं कलत्रम्
नित्यं रोगः पारवश्यं च पुंसामेतत्सर्वं जीवतामेव मृत्युः ॥

३ याचें उदाहरण—

पुष्करमंबुदगर्जितधीरैः श्राव्यमदोधकधीकृतिनादैः ।
व्यंजितनादकृतिध्वनिदम्यात्स समाविरन्यात्यतिसुभ्रूः ।

४ "रङ्गे, खलु मल्लकलाकुशलचाणूरमहाभटमोटनकम् ।
यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं परिमोटयतु ॥ "

५ याचें उदाहरण—

प्रीत्यै यूनो व्यवदत तपनाः प्रौढध्वांतं दिनमिह जलदाः ।
दोषामन्यं विदधति सुरतक्रीडायासश्रमशमपटवः ॥

६ हे 'जगति' जातीपैकीं आहेत असें समजावें.

७ " दैत्येन्द्रवंशाभिरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतां तमोपहः ।
यस्मिन्ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥ "

वंशस्थ—	ज, त, ज, र.
द्रुतविलंबित—	न, भ, भ, र.
तोटक—	स, स, स, स.
भुजंगप्रयात—	य, य, य, य.
स्रग्विणी—	र, र, र, र.
ललिता—	त, भ, ज, र.
प्रमिताक्षरा—	स, ज, स, ज.
कोकिरव—	स, य, स, य.

---

१ याचें उदाहरण—

अनेकनारीपरिरंभसंभ्रमस्फुरन्मनोहारिविलाससलालसम् ।
मुरारिमारादुपदर्शयत्यसौ सखीसमक्षं पुनराह राधिकाम् ॥

२ याचें उदाहरण—

सुकुलजन्मविभूतिरनेकधा प्रियसमागम इष्टपरंपरा ।
नृपकुले गुरुता विमलं यशो भवति पुण्यतरोः फलमीदृशम् ॥

३ याचें उदाहरण—

द्विजराजमुखी मृगराजकटी गजराजविराजितमंदगतिः ।
यदि सा दयिता हृदये वसति क्व जप क्व तपः क्व समाधिरतिः ॥

४ याचें उदाहरण—

अरे रे वरेनाधिनाथस्य भूतानभूतानुकंपालवस्तादृशानाम् ।
किमेतावता नास्ति मे तावकीभिरहं सेवको देवकीशावकीय ॥

५ याचें उदाहरण—

वर्जयन्त्या जनैः संगमं कोनवस्तर्कयन्त्याः सुरतं संगमे कांतनः ।
योषयैव स्वरासक्तता पांगयोः सेव्यतेनेकया संगतापांगया ॥

६ सारंध्वनमंकलभोगतर्जनी सुभ्रूलतेव वरलादियोषिताम् ।
सा वै अपम्त्यभिमुखी रणे रणे या भागी ते न लालिता न चोद्धता ॥

७ याचें उदाहरण—

मथिता सखीभिरितिविभ्रतया कबरी बभौ किल कुरंगदृशः ।
मुखचंद्रमंदरसुधामुषिता मिलितेव पातुमसिता भ्रमरी ॥

त्रयोदशाक्षरी छंद.

प्रहर्षिणी— म, न, ज, र, ग. ३।१०
मंजुभाषिणी— ज, त, स, स, ग.
नंदिनी— स, ज, स, ज, ग.
कुटज— म, ज, स, स, ग.
सुदंत— स, य, स, ज, ग.

---

१ हे छंद 'अतिजगती' या जातींत येतात.

२ याचें उदाहरण—

लोलाक्षी विपुलनितंबबद्धकांची पीनोरुस्तनयुगला सरोमराजिः।
नृत्यंती सुललितमंगहाररम्या यातस्त्रीगमनलसत्प्रहर्षिणीयम्॥

३ अमृतोर्मिशीतलकरेण लालयंस्तनुकान्तिरोचितविलोचनो हरे।
नियतं कलानिधिरसीति बभ्रवी मुदमुच्यते व्यथितमञ्जुभाषिणी॥

४ याचें उदाहरण—

नतनाकिमौलिमणिमण्डली विभाभरभासुराभिसरसीरुहा सताम्।
शिवशर्मणे भवतु भारती भृशं दृढमायमण्डनदिनेशभाततिः॥

५ याचें उदाहरण—

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरींद्रम्
समधावनौ घनमदभ्रमराणि।
गगनं च गीतनिनदस्य गिरोच्चैः
समयावनौ घनमदभ्रमराणि॥

६ भुजगस्य तीव्रातपजातिदारुणौ स जयन्ति कान्तः समत समुन्नत।
सक्षितातपश्रातिमी विभाति य·

७ या जातीचीं आणखीही कांहीं उदाहरणें देतों, जसें—

रुचिरा—ज, भ, स, ज, ग. ४।९, उदाहरण—

मनीषिता हिमरुचिरापि निष्फला समाकुले खलपटलेन मंडले।
नभस्तले घननिवहैर्निरंतरे सुधारुचेः करनिकरः करोति किम्॥

मत्तमयूर—म, त, य, स, ग. ४।९, उदाहरण—

प्रावृट्लक्ष्म्या निश्चितमद्यावतरत्याः संभूयाग्रे कल्पितकोलाहलपुंजैः।
गत्वंतोऽमी हंत निदाघप्रसरेति प्रतीहार्यं मत्तमयूराः कलयंति॥

चवदा अक्षरांचे छंद.

वसंततिलका— त, भ, ज, ज, ग, ग.
लक्ष्मी— म, र, त, त, ग, ग. ७

पंधरा अक्षरांचे छंद.

मालिनी— न, न, म, य, य. ७ | ८

क्षमा—न, न, त, त, ग. ७।७, उदाहरण—

> चकितमृगदृशालिङ्गितो लीलया सुललितनवदेहयौवना मुहुः ।
> न च सुरतदिनैर्यातिमाल्यश्रिता गतमिदमधुना जीवितं मे वृथा ॥

१ हें 'शक्करी' जातींत येतात.

२ याचें उदाहरण—

> दत्तं मया पदमिदं नवयौवनाय त्व मनाग् कुसुमशेखर साधयेति ।
> कामस्त्वदस्तलिखिताक्षरमालिकेव रोमावली विजयते जलजेक्षणायाः ॥
> याचेंच पहिलें अक्षर गुरु.

३ या जातीपैकीं आणखी कांहीं वृत्तें—

अपराजिता—न, न, र, स, ल, ग. ७

> त्रिभुवनविदिता परैरपराजिता मिहिरहरिहरादिभिः समस्तलीम् ।
> अपि कुसुमशरश्चकार वशंवदा स जयति विलसन्मनसमहिमा स्मर ॥

प्रहरणकलिका—न, न, भ, न, ल, ग. ७

> रणभुवि भवता प्रहरणकलिता परिहतवनितास्तव नृप रिपवः ।
> विदधति शयनं कृततृणशयना वनभुवि सततं भयचकितहृदः ॥

अलोला—म, म, म, भ, ग, ग ७।७

> आत्मारामपदैकरूपापरापरिरताना संसाराम्भोधिरणाधन्तेषां गोष्पदमात्रम् ।
> अंतस्तत्त्वसमाधेः प्राणायामनिरोधाभ्यासा वशीन क्लिश्य येषां दृष्टिरलोला ॥

४ हा छंद अतिशक्करी जातींत येतो.

५ याचें उदाहरण—

> 'वरमिह रवितापैः किं न ज्ञातोऽसि गुल्मे
> किमु दवदहनैर्वा सर्वदाहं न दग्धा ।
> यदहृदयजनौघैर्घ्राणतृष्णानभिज्ञै-
> रितरकुसुममध्ये मालति प्रोम्भितासि ॥'

हा अतिशक्करी जातींत इतर वृत्तें असल्याचा फारसा प्रसिद्ध नाहीं

त्रयोदशाक्षरी छंद.

प्रहर्षिणी[1]—	म, न, ज, र, ग. ३।१०
मंजुभाषिणी[3]—	ज, त, स, स, ग.
नंदिनी[4]—	स, ज, म, ज, ग.
कुटज[5]—	स, ज, स, स, ग.
सुदंत[6]—	स, य, स, ज, गं.

---

१ हे छंद ' अतिजगति ' या जातींत येतात.

२ याचें उदाहरण—

> लीलाढ्यौ विपुलनितंबबद्धकांची पीनोरुस्तनयुगला तरोमराजिः ।
> नृत्यंती सुललितमंगहाररम्या वारस्त्रीगमनलसत्प्रहर्षिणीयम् ॥

३ अमृतांशुदीधितिलकरेण लालयंस्तनुकान्तिरोचितविलोचना हरे ! ।
नियतं कलानिधिरसीति बभवी मुदमुच्यते व्यधितमञ्जुभाषिणी ॥

४ याचें उदाहरण—

> नतनाकिमौलिमणिमण्डली विभाभरभासुराभिसरसीरुहा सताम् ।
> शिवशर्मणे भवतु भारती भृशं दृढआपदण्डनदिनेशभाततिः ॥

५ याचें उदाहरण—

> कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरींद्रम्
> समयावनौ घनमदभ्रमराणि ।
> गगनं च गीतनिनदस्य गिरोच्चैः
> समयावनौ घनमदभ्रमराणि ॥

६ भुवनस्य लोचनतनूतिर्वारणो न जयन्ति कान्तः सतत समुन्नत ।
क्षपितातपत्रलतिमी विभाति य ।

७ या जातींची आणखीही कांहीं उदाहरणें देतों. जसें—

रुचिरा—ज, भ, स, ज, ग. ४।९, उदाहरण—

> मनीषिता हिमरुचिरानि निष्फला उमाकुले खलपटलेन मंडले ।
> नभस्तले घननिवहैर्निरंतरे सुधारुचेः करनिकरं करोति किम् ॥

मत्तमयूर—म, त, य, स, ग. ४।९, उदाहरण—

> भावुल्लघन्या निश्चितमभावलोरव्यासंभूयाये कम्पित जीमाहत्मुखैः ।
> जर्गतोऽमी हंत निदपाम्भसेति प्रातीरायं मत्तमयूरा कलयंति ॥

चवदा अक्षरांचे छंद.

वसंततिलका— त, भ, ज, ज, ग, ग.
लक्ष्मी— म, र, त, त, ग, ग. ७

पंधरा अक्षरांचे छंद.

मालिनी— न, न, म, य, य. ७ । ८

क्षमा—न, न, त, त, ग. ७,८, उदाहरण—

चकितमृगदृशा निरीक्षितो लीलया मुकुलितवदनपद्मया मुहुः ।
न च सुरतविधौ चाति मालम्बिता गतमिदमधुना जीवितं मे वृथा ॥

१ हे 'शक्करी' जातींत येतात.

२ याचें उदाहरण—

दत्तं मया यदिदमर्थिजनाय नित्यं गत्वा कृपणलोकत साधयेति ।
कामस्य हस्तलिखिताक्षरमालिकेव रोमावली विजयते जलजेक्षणायाः ॥
याचेंच पहिलें अक्षर गुरु.

३ या जातीपैकीं आणखी कांहीं वृत्तें—

अपराजिता—न, न, र, स, ल, ग. ७

त्रिभुवनविदिता परैरपराजिता मिहिरदुहितुरादिमामनमतावलीम् ।
अपि कुसुमशरैश्चकार वशंवदा स जयति त्रिलस-महामहिमा स्मरः ॥

प्रहरणकलिका—न, न, भ, न, ल, ग. ७

रणभुवि भवता प्रहरणकलिना परिहृतवनितारतत्र नृप रिपवः ।
विदधति शयनं कृतमृगशयना वनभुवि सततं भयचकितहृदः ॥

अलोला—म, स, म, भ, ग, ग ७।३

आत्मारामपदैकरूपाद्याराभिरतानां संसाराम्बुधिरगाधस्तेषां गोष्पदमात्रम् ।
अंतस्तत्त्वसमाधेः प्राणायामनिरोधाभ्यासात् वर्तते यस्य येषां दृष्टिरलोला ॥

४ हा छंद अतिशक्करी जातींत येतो.

५ याचें उदाहरण—

'वरमिह रविताघैः किं न शीर्णासि सुन्मं
किमु दवदहनैर्वा सर्वदाहं न दग्धा ।
यदहृदयमनोऽधैः भृङ्गनाथैरभिज्ञै-
रितरकुसुममध्ये मालति प्रोक्षितासि ॥'

हा अतिशक्करी जातींत इतर वृत्तें असल्यास त्यांचा पत्ता नाहीं.

सतरा अक्षरांचे छंद.

शिखरिणी—	य, म, न, स, भ, ल, ग. ६ । ११
पृथ्वी—	ज, स, ज, स, य, ल, ग. ८ । ९
मंदाक्रांता—	म भ न त त ग ग. ४ । ६
हरिणी—	न स म र स ल ग. ६ । ४ । ७

---

१ हे छंद अत्यष्टि जातींत येतात. या अत्यष्टीच्या पूर्वी १६ अक्षरांच्या छंदाची अष्टि नांवाची जाति आहे. पण तींत कोणतेंही प्रसिद्ध वृत्त असल्याचें आढळत नाहीं. म्हणून ती ग्रंथकर्त्यानें गाळली असावी, असें वाटतें. मराठींत पंचचामर नांवाचें जें वृत्त प्रसिद्ध आहे, त्याचा या अष्टिजातींतच समावेश होतो. त्या वृत्ताचें लक्षण एक लघु व एक गुरु याप्रमाणें सोळा अक्षरें योजावीं, म्हणजे पंचचामर होतें. हें प्रसिद्ध असल्यामुळें उदाहरण दिलें नाहीं.

२ याचें उदाहरण—

हरन्सर्वाभोजप्रियमविरतं सिंधुपतिना
कृतार्थस्तन्वानो निशि तपसि कियोनसमम् ।
शितांशुस्त्वद्वारे त्वमिव जयसीह क्षितिपते
कला पूर्णा यस्योदयशिखरिणीहाभ्युदयते ॥

३ याचें उदाहरण—

क्षणं रजसिखेलनं क्षणमतीव भूषादर
क्षणं द्रुततरा गतिः क्षणमतीव मंदा गतिः ।
क्षणं सरलवीक्षणं क्षणमपांगसंवीक्षणम्
क्षणक्षणविलक्षणं जयति लक्षणं शुभ्रुवः ॥

* ४ याचें उदाहरण—

मंदाक्रान्ताधरकिसलय पाणिपद्म धुनाना
गाढाश्लेषं प्रणयशिथिला वेपमानांगयष्टिः ।
खिन्नस्वन्ना पुलकिततनुः किंचिदामीलिताक्षी
सप्रीतिं जनयति भृशं नूतनोढाहि वोढुः ॥

५ याचें उदाहरण—

वदनममलं धत्ते शोभां शशांकसमाश्रितां
विपुलजघनं दोलालीलां तनोति मनोभुवः ।
स्तनपरिसरे हाराः स्फाराः स्फुरन्त्यतिनिर्मलाः
किमिह न न भवनम्या नूर— — — हरिणीरत

एकोणीस अक्षरांचे छंद.

शार्दूलविक्रीडित— म, स, ज, स, त, त, ग. १२

एकवीस अक्षरांचे छंद.

स्रग्धरा— म, र, भ, न, य, य, य. ३ । ७

अर्धसमवृत्तें.

येथवर सांगितलेलीं सर्व वृत्तें सम आहेत. आतां अर्धसमवृत्तें सांगतों.

---

१ हे छंद अतिधृति या जातींत येतात. याच्यापूर्वी अठरा अक्षरांच्या छंदाची जाति असून तिला 'धृति' म्हणतात. पण तींत प्रसिद्ध अशीं वृत्तें असल्याचें आढळत नाहीं.

२ उदाहरण—

आवासो विपिनायते प्रियसखी मालापि ज्वालायते
वातो अपि श्वसितेन दावदहनज्वालाकलापायते ।
सापि त्वद्विरहेण हंत हरिणीरूपायते वा कथम्
कंदर्पोऽपि यमायते विरचयेच्छार्दूलविक्रीडितम् ॥

३ या जातीस प्रकृति म्हणतात. हिच्या आधीं २० अक्षरांची आकृति नावाची जाति आहे, पण तींत वृत्तें आढळत नाहींत.

४ याचें उदाहरण—

पाता पातालतोकादुतकमठपुरोधीरया धराया
दोषा दोषाकराद्यधिगतभयमगात्संगमे संगमे ।
चक्रे चक्रे करे य: प्रलयमिरिभिदे भानुरूपेऽनुरूपे
पायापायान्मुरारेर्दितितनयवने य: सदा व: सदा व: ॥

५ या प्रकृति जातीच्या पुढें—बावीस, तेवीस, चोवीस, पंचवीस आणि सव्वीस अक्षरांपर्यंतचे छंद आहेत; पण ते फारसे प्रसिद्ध नसून, कोणी त्यांचा उपयोग करीत नाहीं, म्हणून मूळ ग्रंथकारानें वगळले असावे. विशेष उपयोग नसल्यामुळे आम्हीही त्यांचीं उदाहरणें देऊन येथें विस्तार करीत नाहीं.

पुष्पिताग्रा—ह्या अर्ध समवृत्ताच्या पहिल्या व तिसऱ्या चरणांत—न, न, र, य हे गण येतात, व दुसऱ्या आणि चवथ्या चरणांत—न, ज, ज, र आणि ग येतात.[1]

मालभारिणी—विषम चरणांत स, स, ज, ग आणि समचरणांत स, भ, र, य.[2]

हे दोनही औपच्छंदसिक भेदांपैकीं आहेत. आतां वैतालीय छंदाच्या भेदांपैकीं एक सांगतों.

प्रबोधिता—*विषमचरणांत स, स, ज, ग आणि समचरणांत स, भ, र, ल, ग येतात.*

आर्यालक्षण.

आतां आर्येचें लक्षण सांगतों—जिच्या पूर्वार्धांत सात मात्रागण आणि एक गुरु असे, विषम ह्मणजे १।३।५।७ या गणांच्या स्थानीं 'ज' गण न येईल, सहाव्या गणाच्या स्थानीं 'ज' गण किंवा 'न' गण अवश्य येईल; तिला आर्या असें ह्मणतात. हें आर्येच्या पूर्वार्धाचें लक्षण झालें. उत्तरार्धांत सहाव्या गणाच्या स्थानीं चार मात्रांचा गण न येतां एक मात्रेचा यावा, अर्थात् एक लघु यावा. पूर्वार्धांत सहाव्या गणाच्या स्थानीं सर्व लघु गण असल्यास, पहिल्या लघु अक्षरावर य

---

१. याचें उदाहरण—

मधुमुखमिव सौरभं प्रियायाः कलरमना परि[illegible] [illegible] ।
कुसुमभरमनोहरा च [illegible] [illegible] [illegible] पुष्पिताग्रा ॥

२. याचें उदाहरण—

इह किं नाम [illegible] [illegible] [illegible] न मालभारिणीनाम् ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

सातव्या गणांत सर्व लघु अक्षरें असल्यास, सहाव्या गणाच्या अंतीं आणि उत्तरार्धांत पांचव्या गणांत सर्व अक्षरें लघु असल्यास, चवथ्या गणाच्या अंतीं यति येतो.

बाकी आर्येचे अवांतर भेद वगैरे मी (अमरचंद्रानें) केलेल्या छंदोरत्नावली नामक ग्रंथांत पाहून घ्यावे.

आणखी छंदांच्या अभ्यासाचा उपाय.

चतुष्क, तद्धित, आख्यात, कृत, स्यादि आणि त्यादि, यांपासून झालेले,—कर्त्ता, कर्म इत्यादि, सित्यादि विभक्तींपासून झालेले, समासानें झालेले, नाममालेंत असलेले, यौगिक, निरर्थ, अर्थसंयुक्त, लाटानुप्रासंयुक्त, षड्भाषासंभव इत्यादि भेदांपासून झालेल्या शब्दांनीं छंदाचा अभ्यास करावा.

वर दिलेल्या प्रत्येक पदाला 'शब्द' हें पद जोडावें.

---

१ आर्येचें उदाहरण—

+ + + य. ज य.+य ग
देवीसुरेरवंद्यौ भौमौ भौमौ सुमेरुका कन्या ।
+ + य + + ग
सर्वोमिलोयासिद्ध्यै देवीमानंदतुरंतस्ये ॥

या उदाहरणांत वर मुळांत सांगितलेले सर्व नियम चिन्हांनीं स्पष्ट करून दाखविले आहेत. यतिनियमांत, गणांत, लघु अक्षरें असण्याचें जरी लिहिलें आहे, तरी त्या त्या गणांत, लघु अक्षरें न येतां इतर आलीं, तरी त्यासही तोच नियम लागू होतो, असें दिसतें.

२ मूळ ग्रंथकारानें केवळ आर्येचेंच लक्षण दिलें आहे. टीकाकारानें छंदोरत्नाकर नावाच्या ग्रंथावर हवाला दिला आहे. तरी संस्कृतभाषेंत आर्या या नावाखालीं मोडणाऱ्या छंदाचे अनेक भेद प्रसिद्ध आहेत, त्यांतैकीं कांहीं येथें देतों.

गीति— आर्येच्या पूर्वार्धाप्रमाणेंच उत्तरार्धांतही सात पूर्ण, व एक गुरु आला असतां, गीति होते. जसें—

भृंगकुरंगा मृदवः गीतिप्रमुखैरपत्यमायान्ति ।
आनंदोऽपि हि चित्र विषयैर्दुःखा स्मयन्मनापाय ॥

उपगीति — आर्येच्या उत्तरार्धाप्रमाणेंच पूर्वार्धांतही सहाव्या गणस्थानीं एक लघु असतां उपगीति होते. जसें—

पुष्पिताग्रा—ह्या अर्धसमवृत्ताच्या पहिल्या व तिसऱ्या चरणांत—न, न, र, य हे गण येतात, व दुसऱ्या आणि चवथ्या चरणांत—न, ज, ज, र आणि ग येतात.[1]

मालभारिणी—विषम चरणांत स, स, ज, ग आणि समचरणांत स, भ, र, य.[2]

हे दोनही औपच्छंदसिक भेदांपैकीं आहेत. आतां वैतालीय छंदाच्या भेदांपैकीं एक सांगतों.

प्रबोधिता—विषमचरणांत स, स, ज, ग आणि समचरणांत स, भ, र, ल, ग येतात.

आर्यालक्षण.

आतां आर्येचें लक्षण सांगतों—जिच्या पूर्वार्धांत सात मात्रागण आणि एक गुरु असे, विषम म्हणजे १।३।५।७ या गणांच्या स्थानीं 'ज' गण न येईल, सहाव्या गणाच्या स्थानीं 'ज' गण किंवा 'न' गण अवश्य येईल; तिला आर्या असें म्हणतात. हें आर्येच्या पूर्वार्धाचें लक्षण झालें. उत्तरार्धांत सहाव्या गणाच्या स्थानीं चार मात्रांचा गण न येतां एक मात्रेचा यावा, अर्थात् एक लघु यावा. पूर्वार्धांत सहाव्या गणाच्या स्थानीं सर्व लघु गण असल्यास, पहिल्या लघु अक्षरावर व

१. याचें उदाहरण—

मधुकरमिव मोहितं प्रियाया कलरसना परिचारिकं विधेव ।
कुसुमचयमनोहरं च दृष्टा किमन्यविना लतीकेव पश्चिन्तया ॥

२. याचें उदाहरण—

इह किं नाह पुनरता मया ता मगतेन्द्रेव न मालभारिण्यगम् ।
नगरमनि नाचित कदाचौ कथमेवं च मानेन्मपेत्य ॥

स्यादिशब्दांनीं, जसें—

"हंसो हंसौ शुभौ हंसा हंसं हंसौ च हंसकान् ।
हंसेन वरहंसाभ्यां हंसैर्हंसाय शोभते ॥
हंसाभ्यां राजहंसेभ्यो हंसात् हंसस्य हंसयोः ।
हंसानां प्रवरे हंसे हंसयोर्हंसकेष्वपि ॥
बाला बाले वरा बाला बालाम्बाले मनोरमे ।
बाला बालया बालाभ्याम्बालाभिः प्रतिवासरम् ।
बालायै वरबालाभ्यां बालाभ्योऽपि निरन्तरम् ॥
बाला बालया बालाभ्याम्बालाभिः प्रतिवासरम् ॥
बालाया बालयोर्नित्यं बालानां विभ्रमस्पृशाम् ।
बालायां बालयोरेव बालासु सकलास्वपि ॥

त्यादि शब्दांहीं, जसें—

"करोति कुरुते नित्यं ते कुर्वंति करोषि किम् ।
कुरुथः कुरुथ स्पष्टं करोमि वितनोमि च ॥
कुर्वः कुर्मो वयं कार्यं कुरुते कार्यमुत्तमः[३] ।

---

१ वरच्याप्रमाणें सुबन्त हा एक व्याकरणाचा मोठा विस्तृत भाग आहे. नामवाचक व सर्वनामवाचक शब्दाला 'सु औ' इत्यादि विभक्तींचे प्रत्यय होतात. वरील उदाहरणांत पुल्लिंगी आणि स्त्रीलिंगी शब्दाला निरनिराळ्या विभक्तीचे प्रत्यय लावून 'हंस' आणि 'बाला' या शब्दांचीं रूपें दाखविलीं आहेत.

२ वरच्या प्रमाणेंच 'तिङन्त' हा एक व्याकरणाचा मोठा भाग आहे. धातूला, 'तिप्, तस्' इत्यादि प्रत्यय होऊन, निरनिराळीं क्रियापदाचीं रूपें, भिन्न भिन्न काल व पुरुष वगैरेचीं दर्शक होतात. त्याला 'तिङन्त' म्हणतात. वरील उदाहरणांत 'कृञ्' धातु घेऊन त्याचीं रूपें दाखविलीं आहेत.

३ 'कार्यमुत्तमम्' असाही दुसरा पाठ आढळतो.

कुर्वाते कुर्वते देवाः कुरुषे त्वं रूपोज्झितः ॥
कुर्वाथे कुरुध्वे कुर्वे कुर्वहे कुर्महे वयम् ।

कर्त्ता आणि कर्म इत्यादिकांना, जसें—

"कष्टं करोति दत्तोऽयं तृणैर्दत्ते द्विजाय गाम् ।
वृक्षात्पतन्ति पर्णानि राज्ञो भवे दृढा मतिः ।[1]

स्यादि विभक्तिविशेषापासून झालेल्या शब्दांनीं, जसें —

"प्रविशन्ति पुरे कुन्ता हे शिष्य पठ सर्वदा ।
मातरं मातुरस्मार्षीन्मातुरभ्येति मातरम् ॥[2]

त्यादि विभक्तिविशेषांपासून झालेल्या शब्दांनीं, जसें—

"स्म पुराधीयते तेनेति ह स्म कथयत्यदः ।
वसंतीह पुरा छात्रा राघवो भाषते तदा ॥[3]

---

१ वर दिलेल्या उदाहरणांत—कष्टम् दत्त गाम् पर्णानि, हीं कर्मे आहेत. तृणैः अयं आणि मतिः हीं कर्तृवाचक पदें आहेत.

२ वर स्यादि विभक्तींचें स्वरूप सांगितलेंच आहे. त्यांतल्याच कांहीं विशिष्ट विभक्तींचीं रूपें या उदाहरणांत दाखविलीं आहेत. विशेष इतकाच आहे कीं, पूर्वीच्या उदाहरणांत एकाच्या दुसऱ्याशीं संबंध वगैरे न दर्शवितां केवळ रूपेंच दाखविलीं आहेत व प्रकृत उदाहरणांत कुन्ता पुरे प्रविशन्ति हे शिष्य सर्वदा पठ, मातरं अस्मार्षीत्, मातुः अस्मार्षीत्, मातुः अभ्येति, मातरम् अभ्येति अशी वाक्यरचना करून दाखविली आहे.

३ त्यादि विभक्तींचें स्वरूप वर दिलेंच सांगितलेंच आहे. प्रकृत उदाहरणांत पूर्वीच्या उदाहरणाहून विशेष इतकाच आहे कीं त्यांत केवळ रूपेंच दाखविलीं आहेत व यांत वाक्यरचना करून दाखविली आहे. जसें— तेन पुरा अधीयते स्म अदः इति ह स्म कथयति इह पुरा छात्रा वसन्ति राघवः तदा भाषते. याचाच काल भिन्न करून वाक्यें रचलीं असतां त्याचा प्रकार— अत्र पुरा छात्रा ऊषुः तदा राघवः अभाषिष्ट इह पुरा छात्रा अवसन् तदा राघवः अभाषत पुरा इह छात्रा अवात्सुः राघवः तदा अभाषिष्ट यावत् भुंक्ते, पुरा भुंक्ते, पुरा भुंक्ते

उपुरत्र पुरा छात्रा बभाषे राघवस्तदा ।
पुराऽवसन्निह छात्रास्तदाऽभापत राघवः ॥
पुराऽवात्सुरिह छात्रास्तदाभाषिष्ट राघवः ।
यावत् भुंक्ते पुरा भुंक्ते पुरा श्वो भुंक्त इत्यपि ॥

समासयुक्त शब्दांनीं, जसें—

"नीलोत्पलञ्जरद्धस्ती केवलान्नं नवोदकम् ।
पञ्चपूली सुखप्राप्तो गोहितं ग्रामनिर्गतः ॥
आरूढवानरो वृक्षः पलाशधवपिप्पलाः ।
पीतच्छत्रोपानहं स्यादुपकुम्भमधिस्त्रि च ॥

नाममाला शब्दांहीं, जसें—

"धात्री वसुंधरा भूमिः काननं विपिनं वनम् ।
राजा पृथ्वीपतिर्भूपः समुद्रोऽम्बुधिवारिधी ॥

यौगिक शब्दांनीं, जसें—

"क्षितीशः क्ष्मापतिः क्ष्मापः क्षोणीनाथः क्षमापतिः ।
लक्ष्मीशः श्रीपतिः श्रीपः स्वर्नाथः स्वर्गनायकः ॥"

---

१. समास हेंही व्याकरणांतलें एक मोठें प्रकरण आहे. वरील उदाहरणांत 'नीलोत्पलम् जरद्धस्ती, केवलान्नम्, नवोदकम्'–या चार पदांत कर्मधारय समास दाखविला आहे. पञ्चपूली यांत समाहारद्वंद्व, सुखप्राप्त, गोहितम् आणि ग्रामनिर्गत यांत तत्पुरुष दाखविला आहे. आरूढवानरः यांत बहुव्रीहि दाखविला आहे. पलाशधवपिप्पल यांत द्वंद्व 'पीतच्छत्रोपानहम्' यांत समाहारद्वंद्व, समास आहे. 'उपकुम्भं' आणि 'अधिस्त्रि' यांत अव्ययीभाव दाखविला आहे.

२. या उदाहरणांतील तीनही पृथ्वीचीं नांवें, दुसऱ्यांतील तीनही अरण्याचीं नांवें, तिसऱ्यांतील तीनही राजाचीं नांवें, आणि चवथ्यांतील तीनही समुद्राचीं नांवें आहेत. हीं केवळ नामवाचक शब्दांची मालिका लावून दाखविली आहे.

३. 'योग' म्हणजे शास्त्र, अर्थात् व्याकरणशास्त्र, त्यानें सिद्ध झालेले जे शब्द, त्यांना यौगिक शब्द म्हणतात. यौगिक शब्दाच्या या व्याख्येवरून, सर्वच शब्द व्याकरणनियमानें सिद्ध झाले

5

निरर्थक शब्दांनीं, जसें—

> "सकाकाच मसारीचसमासाविग्रहादरा ।
> सगावगा वरागासोरानोरासकधींमधी ॥

सार्थक शब्दांनीं, जसें—

> "तर्णको वर्णकश्चैव कर्णकश्चित्रपर्णकः ।
> कुंडं मुंडं महालोकं स्तोकं संकुलशंकरौ ॥ "

असल्यामुळें सर्वांनाही यौगिक म्हणता येईल, असें कोणी म्हणेल तर तसें नाहीं. मनुतर्वर्ती यौगिक' या नांवानें अशा प्रकारचे शब्द घेतले आहेत कीं, ज्याची सिद्धि व्याकरणानें होऊन जे सामान्यनामवाचक शब्द झाले असतील. याविषयींची वर उदाहरणांत घेतलेल्या शब्दांवरून स्पष्टता होईल. वरील उदाहरणाच्या पूर्वार्धांत राजाचीं निरनिराळीं पांच नांवें दिलीं आहेत. त्यांतलें पहिलें नांव 'क्षितीश' यांत 'क्षिति' आणि 'ईश', असे दोन शब्द आहेत. यांतला पहिला शब्द पृथ्वीचें नांव आहे, आणि दुसरा शब्द सामान्यनामवाचक आहे. हे दोन्ही शब्द षष्ठीतत्पुरुषसमासानें संयुक्त होऊन 'क्षितीश' असें रूप झालें. व तें राजाचें सामान्यनाम झालें. याच प्रमाणें उदाहरणाच्या उत्तरार्धांत विष्णूचीं पांच नांवें दिलीं आहेत. त्यांतलें पहिलें नांव 'लक्ष्मीश' याची घटना वरच्या सारखीच आहे.

१ या उदाहरणांत लघु, गुरु व अक्षरसंख्या मिळवून, श्लोक नियमाप्रमाणें रचून दाखविला आहे, पण त्यांतील शब्दांपासून काहीं अर्थ निष्पन्न होत नाहीं.

२ दुसऱ्या पुस्तकांत 'ष' च्या ठिकाणीं 'व' ही आढळतो.

३ 'वरागासे'

४ या उदाहरणांतले सर्व शब्द सार्थ आहेत तरी ते केवळ छंदाच्या नियमाप्रमाणें एका पुढें एक गुंफले आहेत, इतकेंच त्यांपासून वाक्यार्थ चांगलासा होत नाहीं. एखाद्या चतुर पुरुषानें अतिशय मेहनत केली, तर काहीं शब्द वाक्यरूपानें योजता येतील. जसें 'तर्णक' (पाडा) 'वर्णकः' (चित्रविचित्र रंगाचा.) कर्णक (या नांवाचें झाड) चित्रपर्णक (चित्रविचित्र पानांचें) इत्यादि प्रकारें करता येईल पण मूलग्रंथकारानें हे सारे नामवाचक शब्द म्हणून घेतले आहेत

५ 'संकरौ' असाही दुसरा पाठ आढळतो.

लाटानुप्रासापासून झालेल्या शब्दांनीं, जसें—

> "यामिनीं यामिनीनाथो मेदिनीं मेदिनीश्वरः[1] ।
> नलिनीं नलिनीकांतस्तोपयामास तोपवान् ॥"[2]

षड्भाषासंश्रितशब्दांनीं रचना.

संस्कृत, प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची आणि अपभ्रंश या सहा भाषा मिळून त्यांचें समुदायवाचक षड्भाषा हें नांव पडलें आहे.[3] या सहांपैकीं पहिली म्हणजे संस्कृत भाषा, इच्यांतच हा ग्रंथ रचला आहे. य वर दिलेलीं सर्व उदाहरणें संस्कृतच आहेत, म्हणून पुन्हा त्या भाषेंतलें उदाहरण न देतां बाकीच्या पांच भाषांचीं उदाहरणें देतों.

प्राकृत भाषेंतल्या शब्दांहीं, जसें[4]—

> "सम्पया सरिया एसा दीहाऊ धणुहम्भिणू ।
> वीसा तीसा कुहो किम्पि के सुयं किं सुयं तहा ॥"

---

१ 'मेदिनीपतिः' असाही दुसऱ्या पुस्तकांत पाठ आढळतो.

२ लाटानुप्रास हा एक शब्दालंकार आहे. याचें लक्षण असें आहे कीं; जेथें-तात्पर्य भिन्न असून, शब्द व अर्थ या दोहोंची पुनरुक्ति येते. वरील पद्यांत 'यामिनी, मेदिनी, नलिनी, आणि तोष या चार शब्दांची पुनरुक्ति झाली असून त्यांचा अर्थ भिन्न आहे

३. या सहा भाषांत संस्कृत भाषेशिवाय बाकी पांच भाषा परस्परांत इतक्या भिन्न होऊन गेल्या आहेत कीं, त्यांचीं सर्व स्वरूपें ओळखून काढणें मोठ्या मुष्किलीचें काम झालें आहे, या पांचांपैकीं काहीं भाषांचीं म्हणजे प्राकृत आणि मागधी यांचीं व्याकरणें स्वतंत्र आहेत, पैशाची वगैरे बाकी तिहींचीं स्वतंत्र व्याकरणें आढळत नाहींत. चंद्र अथवा षड् या नावाच्या कवीनें षड्भाषाव्याकरण या नांवाचा ग्रंथ केला आहे. हा बेंगाल एशियाटिक सोसायटीनें छापून प्रसिद्ध केला आहे. वर्तमान दिलेल्या भाषांशिवाय पाली या नांवाचीही एक भाषा प्रसिद्ध आहे. बौद्ध लोकांचे धर्मपद बहुतकरून याच भाषेंत आहेत. ही भाषाही प्राकृतादि पांच भाषांत अंतर्भूत होते; म्हणजे या भाषांतले अनेक ग्रंथ पाली भाषेंतल्या ग्रंथांत मिळतात. नुकतेच डा० ब्युल्हर यांनीं जर्मनींत प्रसिद्ध केलेला धनपालकृत पाइअलच्छीनाम (पालि-लक्षणम्) या नांवाचा कोश पहावा. हेमचंद्राची देशी नाममाला पाहिली, म्हणजे देश्य या नांवाची एक भाषा असल्याचें दिसून येतें. देशीभाषाही वर सांगितलेल्या पांच भाषांत अंतर्भूत होते.

४. वररुचीचा प्राकृतप्रकाश हा ग्रंथ या कार्यास उत्तम आहे.

याची संस्कृत छाया—

" संपत्सरिदेषा दीर्घायुर्धनुर्पं धेनुः ।
विंशच्छिशल्कुतः किमपि किं शुकं किं श्रुतं तथा ॥ "

शौरसेनी भाषेंतल्या शब्दांहीं, जसें—

" कुदो अन्देउरन्दाव पादिण्णा पुरवं कधं ।
नाधो भविय भोदूण भविस्सदि करिस्सदि ॥ "

याची संस्कृत छाया—

" कुतः अंतःपुरं तावत् प्रतिज्ञा पूर्व कथम् ॥
नाथ भविता भूत्वा भविष्यति करिष्यति "

मागधी भाषेंतल्या शब्दांहीं, जसें—

" असे सुपलिसे विज्जाहले जाणादि सुस्थिदे ।
कण्णकावलणम्पण्णा पण्णाहम्पण्णवज्जिदे ॥ "

याची संस्कृत छाया—

" एष सपुरुषो विद्याधरोः जानाति सुस्थितः ।
कन्यकावरणं प्रज्ञा पुण्याहं पुण्यवर्जितः ॥ "

पैशाचीभाषेंतील शब्दांहीं, जसें—

" कुतुम्वकं हितयकं जातिसो तातिसो गुनो ।
भरिआ कसठं सको संख्या गतून पव्वती ॥ "

---

१. शाकुंतल इत्यादि नाटकांत वरिष्ठ प्रतीच्या स्त्रिया वगैरे गौणपात्रांच्या तोंडांत घातलेली भाषा हीच आहे.

२. मृच्छकटिकांतील शकार, शाकुंतलांतला धीवर, व नागानंदांतला चेटक इत्यादिकांच्या तोंडीं घातलेली भाषा ती हीच होय. या भाषेंत ग्रंथांचा संग्रह फार मोठा आहे. जैन लोकांचे धर्मग्रंथ बहुतेक मागधी भाषेंतच आहेत.

३. या भाषेचा स्वतंत्र ग्रंथ अद्याप आढळला नाहीं. निदान आमच्या तरी पाहण्यांत नाहीं हें खचित. नामांकित गुणाढ्य कवींनी बृहत्कथा हा ग्रंथ या भाषेंतला अवश्याची प्रसिद्धि आहे, पण तो ग्रंथ कोणाच्या दृष्टीस पडला असेल, असें वाटत नाहीं.

याची संस्कृत छाया—

" कुटुम्बकं हृदयं यादृशः तादृशो गुणः ।
भार्या कष्टं स्वर्गः संघः गत्वा पार्वती ॥ "

अपभ्रंश भाषेंतील शब्दांहीं जसें—

" तरुहे गिरिहे जोसो ज्झिमच्छम्मुहु संकुरु ।
जहिं तहिं सामि यहो कहा हुतऊ आगदो ॥".

याची संस्कृत छाया—

" तरुः गिरिः यथा षण्मुखः शंकरः ।
यत्र तत्र स्वामिन् अहो कुतः भवान् आगतः "

शब्दभेदजशब्दांनीं.

आतां शब्दाच्या भेदांपासून झालेल्या शब्दांनीं कविता कशी रचावी तें सांगतों.—

एकाच शब्दाचे सर्व वर्ण प्रत्येकाला निरनिराळे नऊ स्वर लावून जे शब्द होतात, त्यांला शब्दभेदजशब्द म्हणतात. अनुप्रासांत आणि चित्रकाव्यांत या प्रकारच्या शब्दांचा उपयोग होतो. जसें—

करः कूरः किरिः कीरः क्रूरः कुररकोरकौ ।
कुकुरः कर्करः कारा राका रंकोंकुरः करी ॥

---

१. नाटकादिकांत उपलब्ध असलेल्या भाषांत या भाषेंतले शब्द आढळतात. पण ते निवडून काढण्यास कांहीं साधन नाहीं. स्वतंत्र रीतीनें याच भाषेंत लिहिलेला ग्रंथ अद्याप आढळला नाहीं.

रिरी रोरी रिराकारः करीराकररं कुकाः ।
काककेकिक्रकंकोककारकोकांककेकरोः ॥[1]

छंदोऽभ्यासाचा दुसरा उपाय.

कथा नगरादिकांचें वर्णन, सर्वार्थवर्णन, दिनकृत्यादि वर्णन, लोकांच्या पाहिलेल्या चेष्टा, यांहीं छंदरचनेचा अभ्यास पुरा करावा.

कथांनीं छंदोभ्यास.

कथा म्हणजे रामायण, भारत इत्यादिकांत सांगितलेल्या गोष्टी; त्यांतली एखादी गोष्ट घेऊन तीवर कविता रचावी, जसें—

अस्त्ययोध्या पराऽयोध्या पुरी स्वर्गपुरीसमा ।
तस्यां दशरथो राजा समभूद्भूरिविक्रमः ॥
तनयाः समजायन्त चत्वारस्तस्य भूपतेः ।
रामो लक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति नामभिः ॥[2]

इत्यादि प्रकारें कथांनीं छंदांचा अभ्यास करावा.

नगरादिकांच्या वर्णनानें छंदोऽभ्यास.

नगर, राजा, राजकुमार, प्रधान, राजादिकांची स्वारी,

---

१. या उदाहरणांत 'क' आणि 'र' हीं दोनच अक्षरें निरनिराळे स्वर लावून अर्थ उत्पन्न होईल, अशा प्रकारचे त्याचे शब्द बनविले आहेत. जसें, कर म्ह० हात, कूर म्ह० कुत्रा, किरि म्ह० डुकर, कीर म्ह० रावा इत्यादि.

२ या उदाहरणांत—"शत्रूच्या हल्लून सर न केली जाणारी, स्वर्गपुरीसारखी अयोध्या नांवाची नगरी आहे. तींत मोठा पराक्रमी दशरथ नांवाचा राजा झाला. त्या राजाला चार पुत्र झाले; राम, लक्ष्मण, भरत आणि शत्रुघ्न अशीं त्यांचीं नांवें होतीं." याप्रमाणें सरळ एक कथाभाग वर्णन केला आहे. यांत विशेष इतकाच आहे कीं, रघुवंशादि काव्यांत याच गोष्टीचें जसें खुबीदार व अनेक विशेष प्रकारांनीं विशिष्ट वर्णन असतें, तसें नसून साध्या रीतीनें सरळ कथाभाग वर्णन करण्यांत आला आहे.

लढाईचा दूत, समुद्र, अरण्य, पर्वत, सूर्योदय, चंद्रोदय, विवाह, निरनिराळे ऋतु, वसंत, जलक्रीडा, सुरत, आणि विरह इत्यादिकांच्या वर्णनानें छंदांचा अभ्यास करावा.

नगराच्या वर्णनानें.[1]

जसें—

"ध्वस्तध्वान्तभराऽरत्नवेश्मविस्मेररश्मिभिः ।
राजधानी दिनस्येव तत्पुरं द्योतते सदा ॥"

इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

जे कोणतेही पदार्थ दृष्टीस पडतील, त्यांचें वर्णन करावें. अशा प्रकारच्या वर्णनाला सर्वार्थवर्णन ह्मणतात जसें—

"स्थाली भाति विशालेयं सिद्धान्नपरिपूरिता ।
भूरिकर्पूरसौरभ्यैरम्भोभिः शोभते घटैः॥"[2]

दिनकृत्याच्या वर्णनानें.

जसें—

"अयमुद्यमवान् ब्राह्मे मुहूर्ते निद्रयोज्झितः ।
सद्यः शय्यां परित्यज्य चक्रे देवगुरुस्मृतिम् ॥
नमस्कारपरावर्तपरायणमनाः क्षणम् ।
स्थित्वा बाह्यभुवं गत्वा देहचिन्ता विनिर्ममे ।

---

१. येथें केवळ नगरीच्याच वर्णनाचें उदाहरण दिलें आहे. राजा, राजकुमार इत्यादि मुळांत सांगितलें, त्यांचें विशेष वर्णन ह्याच प्रतानांत पुढें पाचव्या स्तबकांत येईल.

२. ह्या उदाहरणांत वर्णन करणाराला शिजलेल्या भाताचें तपेलें दृष्टीस पडलें; त्याचेंच त्यानें 'ही सिद्धान्नानें भरलेली विशाल स्थाली शोभते,' उत्तरार्धांत कापूर वगैरे लावलेलें सुवासिक पाणी भरलेल्या मडक्याचें वर्णन केलें आहे.

शालिनीछंदांत—

> "क्रूरारातीक्ष्माजपातिप्रतान-
> ध्वान्तस्तोमध्वंसनव्योमरत्नम् ।
> न्यायोन्मीलद्दालिनव्याम्बुवाहो
> भूभामिन्या वल्लभो भासते ऽसौ ॥"

वसंततिलकाछंदांत—

> "दृप्यद्विरोधिधरणीदयितान्धकार-
> प्राग्भारतारमददारुणतीक्ष्णभानुः ।
> सन्न्यायवर्तिवननूतनतोयवाहो
> विभ्राजते वसुमतीयुवतीभुजङ्गः ॥"

आतां मालिनीछंदांत रचलेल्या एका श्लोकाचा अर्थ दुसऱ्या शब्दांनीं त्याच वृत्तांत रचून दाखवितों, जसें—

> "अवनिधवकिरीटन्यस्तवैदूर्यरत्न-
> द्युतिमिषमधुपालीसेव्यपादारविन्दः ।
> निखिलनृपतिचूडामाल्यसौरभ्यलुभ्य-
> न्मधुपयुवतिराजीनादवाचालपादः ॥"

दुसऱ्या शब्दांनीं परिवर्तन केलेले शब्द.

> अतुलधरणिपालश्रेणिवेणिप्रसून-
> प्रसृमरमकरंदस्नातपादारविंदः ।

१ पृष्ठ ४१ नोट २ पहा

२ 'मांडलिक राजांच्या मुकुटांत जमलेल्या वैदूर्य रत्नांच्या कांतीच्या मिषानें, भ्रमरपंक्तीनें ज्याचें पादकमल सेवित आहे, व सर्व राजांच्या मस्तकावरच्या फुलांच्या सुवासाला

प्रणमदवनिनाथोत्तंसमाणिक्यमाला-
किरणघुसृणनीरस्नातपादाब्जयुग्मः ॥
नमदखिलधरित्रीनाथचूडाकिरीट-
स्फटिककिरणमालासेव्यमानांघ्रिपद्मः ।
निजचरणनखांशुव्याजकाश्मीरपंक-
क्षणतिलकितनम्रीभूतभूपालभालः ॥
नतनृपतिकिरीटस्फारमाणिक्यमाला-
स्फुरदरुणमयूखद्योतमानांघ्रिपीठः ।
प्रणतनृपतिराजीमौलिकोटीरकोटी-
स्फटिकरुचिजलांतःशोभमानांघ्रिपद्मः ॥ "

याप्रमाणें दुसऱ्यानें केलेलींही पद्यें दुसरीं पदें योजून, त्याच छंदांत, किंवा दुसऱ्या छंदांत छंदाचा विशेष अभ्यास होण्याकरितां परावर्तित करावीं.

छंदोज्ञानाचा सुलभ उपाय.

आतां क्लेश न भोगतां छंदांच्या ज्ञानाचा उपाय सांगतों.

कांहीं छंद अभ्यासानें सिद्ध झाले असतां बाकीच्या छंदांच्या सिद्धीकरतां त्या त्या छंदांतील वर्मे शोधून पहावीं.

जसें—भद्रिकाछंदांतल्या प्रत्येक चरणाच्या शेवटीं एक गुरु आणि लघु अधिक योजले असतां रथोद्धताछंद होतो.

[illegible] समुदायाच्या [illegible] ज्याचा पाय [illegible] आहे.' १ या श्लोकातला भावार्थ आहे. हेच दुसरे शब्द योजून पुढील श्लोकात याच वृत्तात [illegible] केला आहे.

१ [illegible]

इंद्रवज्रा आणि उपेंद्रवज्रा यांच्या प्रत्येक चरणाच्या शेवटच्या गुरु अक्षरापूर्वी एक लघु अक्षर अधिक योजलें असतां, इंद्रवंशा व वंशस्थ हे छंद होतात.

विदुषी छंदाच्या शेवटच्या दोन अक्षरांपूर्वी एक लघु योजला असतां मोटकछंद होतो.

मोटकाच्या पहिल्या दोन गुरु अक्षरांच्या ठिकाणीं दोन लघु अक्षरें योजिलीं असतां तोटकछंद होतो.

रथोद्धताछंदाच्या प्रारंभीं गुरु अक्षर योजलें असतां ललिता छंद होतो.

वंशस्थाच्या सातव्या अक्षरापुढें एक लघु अक्षर योजलें असतां मंजुभाषिणीछंद होतो.

रथोद्धताच्या प्रारंभीं दोन लघु अक्षरें घातलीं असतां नंदिनीछंद होतो.

स्वागतेच्या पूर्वी दोन लघु ठेवल्यानें कुटज होतें.

वंशस्थाच्या प्रथम एक लघु योजल्यानें सुदंत होतें.

इंद्रवज्रेच्या पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढें 'न' गण योजल्यानें वसंततिलका होते.

शालिनींत पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढें चार गुरु योजल्यानें चित्रावृत्त होतें.

वसंततिलकेच्या शेवटच्या गुरु अक्षरापूर्वी एक लघु योजल्यानें मृदंगक होतें.

शिखरिणीच्या शेवटल्या गुरूच्या पूर्वी जीं दोन लघु अक्षरें असतात, त्यांच्या स्थानीं गुरु योजल्यानें जयानंद नामक वृत्त होतें.

मालिनीच्या पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढें 'न, स' हे गण योजल्यानें मंदाक्रांता होते.

---

१. "गोपालीलीलालोला यद्वत् कालिन्दीतटकान्ते खेलन्मुक्ताहारारण्यलगल्लसन् मूर्द्धेविधा । कंसारातेर्मूर्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीडतीयं कोऽन्य स्वर्गो मोक्षो वास्माद्दियते नत्र जाने ॥"

लक्ष्मीवृत्तांत सातव्या अक्षराच्या पुढें 'न' गण व एक गुरु योजिला असतां कांचीवृत्त होतें.

मंदाक्रांतेंत चार अक्षरांच्या पुढें लघु योजल्यानें चंद्रलेखावृत्त होतें, व गुरु योजल्यानें कुसुमितलतावेल्लिता नामक वृत्त होतें.

हरिणीच्या प्रथम लघु योजल्यानें ललित होतें.

मंदाक्रांतेच्या आरंभीं एक लघु व गुरु यांहीं मेघविस्फूर्जितावृत्त होतें.

शार्दूलविक्रीडितांत प्रारंभींच्या गुरूच्या ठिकाणीं दोन लघु योजल्यानें मत्तेभविक्रीडित वृत्त होतें, व त्याच्याच शेवटच्या चार अक्षरांच्या ठिकाणीं 'स' गण व एक गुरु योजल्यानें शार्दूलललितनामक वृत्त होतें.

मेघविस्फूर्जितेच्या सहाव्या अक्षरापुढें लघु ठेविल्यानें शोभानामक छंद होतो.

कांचीवृत्ताच्या सातव्या अक्षरापुढें दोन लघु योजल्यानें चित्रमालावृत्त होतें.

लक्ष्मीवृत्ताच्या सातव्या अक्षरा पुढें 'न भ' हे गण व एक गुरु योजल्यानें स्रग्धरावृत्त बनतें.

कांचीवृत्तांतील सातव्या अक्षरापुढें 'न' गण योजल्यानें स्रग्धराच होते.

स्रग्धरेच्या पहिल्या गुरूच्या स्थानीं दोन लघु योजल्यानें महास्रग्धरा नामक वृत्त होतें.

शार्दूलविक्रीडिताच्या शेवटीं 'स' गण व लघु आणि गुरु योजल्यानें विभ्रमगति नामक वृत्त होतें.

प्रमिताक्षरेंत पहिलीं पांच अक्षरें शेवटीं घातल्यानें द्रुतविलंबित होतें.

---

१ छंदोमंजरीत याचें चित्रलेखा असें नाव आढळतें. पृ० १११.
"[illegible]
[illegible] ॥"

स्रग्धरेंत पहिलीं सात अक्षरें आणि हरिणीचीं शेवटचीं सात अक्षरें उलट सुलट केल्यानें जयावृत्त होतें.

स्रग्धरेच्या पहिल्या सात अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटचीं सात अक्षरें जोडल्यानें ज्योत्स्नावृत्त होतें.

स्रग्धरेच्या पहिल्या सात अक्षरांशीं हरिणीचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडल्यानें जयाछंद होतो.

मालिनीचीं पहिलीं आठ आणि शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडल्यानें चंद्रोद्योतछंद होतो.

मालिनीच्या पहिल्या आठ अक्षरांशीं हरिणीचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां उपमालिनीछंद होतो.

मंदाक्रांतेचीं पहिलीं दहा अक्षरें आणि शिखरिणीचीं शेवटलीं सहा अक्षरें जोडलीं असतां मदनलतिकाछंद होतो.

शालिनीच्या पहिल्या चार अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटचीं बारा अक्षरें जोडलीं असतां कामलताछंद होतो.

मंदाक्रांतेच्या पहिल्या दहा अक्षरांशीं आणि शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां हरिणीछंद होतो.

हरिणीच्या पहिल्या दहा अक्षरांशीं शालिनीचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां पद्म नामक वृत्त होतें.

हरिणीच्या पहिल्या दहा अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटचीं सात अक्षरें जोडलीं असतां रोहिणीछंद होतो.

स्रग्धरेच्या पहिल्या सात अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटलीं अकरा अक्षरें जोडलीं असतां कांचीछंद होतो.

चंद्रलेखेच्या पहिल्या अकरा अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां केसरछंद होतो.

हरिणीच्या पहिल्या अकरा अक्षरांशीं शालिनीचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां चंद्रमालाछंद होतो.

शिखरिणीच्या पहिल्या बारा अक्षरांशीं हरिणीचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां मकरंदिकाछंद होतो.

हरिणीच्या पहिल्या बारा अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां छायाछंद होतो.

स्रग्धरेच्या पहिल्या चवदा अक्षरांशीं शिखरिणीचीं शेवटचीं सहा अक्षरें जोडलीं असतां सुवदनाछंद होतो.

याप्रमाणें आपल्या बुद्धीनें आणखीही वृत्तें ओळखून घ्यावीं.

यतिशिक्षा.

आतां यतीचें शिक्षण सांगतों.—

पादांतीं, आद्याक्षर, विछिन्न, आणि पादांत यांच्या ठिकाणीं यति केला जातो. लुप्तविभक्तिक, अलुप्तविभक्तिक, अर्ध व समाससंधि यांचे ठायीं होत नाहीं.

पादांतीं यति, जसें—

"शाश्वतानन्दरूपाय तमस्तोमैकभास्वते ।
सर्वज्ञाय नमस्तस्मै कस्मैचित्परमात्मने ॥"

याप्रमाणें होतो. पण—

"नमस्तस्मै महादेवाय शशांकार्धधारिणे ।"

असें मात्र होत नाहीं.

---

१. वृत्तरत्नाकरांत यास 'शुभंशा' असें म्हटलें आहे.

२. "शाश्वत आनंद हेंच ज्याचें रूप आहे तसा (अज्ञान पक्षीं अंधकाराचा) समुदायाचा नाश करणारा एक सूर्यच. सर्व जाणणारा असा जो कोणी परमात्मा त्याला नमस्कार असो." या उदाहरणांत प्रत्येक चरणाच्या शेवटीं यति (विराम) आला आहे.

१. यांतही नियमाप्रमाणें एका अधीक सोळा अक्षरें आहेत. तेव्हां याला छंदाच्या नियमाविरुद्ध म्हणतां येणार नाहीं. तथापि यांत यति चुकला आहे. 'नमस्तस्मै महादेवा' येथें पहिला चरण संपतो. अर्थात् देवटाच्या 'वा' पावेतो यति येतो. पण पद न तुटल्यामुळें यतीचा तेथें उपयोग होत नाहीं. अर्थात् यतिभंग झाल्यामुळें ही कविता अयोग्य झाली, असें म्हटलें पाहिजे.

लुप्तविभक्तिकाचें उदाहरण, जसें—

"नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।"

अलुप्तविभक्तिकाचें, जसें—

"वशीकृतजगत्कालङ्कण्ठेकालं नमाम्यहम् ।"

आद्याक्षरविच्छिन्न, लुप्तविभक्तिक आणि अलुप्तविभक्तिक यांचें उदाहरण—

"उन्तङ्गुस्तनकलशद्वयानताङ्गी
लोलाक्षी विपुलनितम्बशालिनी च ।"

"यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेष्वित्यादि ।"

इत्यादि. श्लोकार्धीनें समास, जसें.—

" सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी ।
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥ "

---

१. या उदाहरणांत 'नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचंद्रचामरचारवे' हें एक पद आहे. चुम्बि या पदाच्या शेवटीं पहिला चरण पुरा होतो. चारवे येथपर्यंत समस्यंतपद एक आहे, त्यामुळें चुंबि या पदाची विभक्ति समासाच्या नियमाप्रमाणें लोप पावली आहे, हें निराळें सांगावयास नको असें असतांही चुंबि यावर यति होतो. व ही कविता नियमाप्रमाणें आहे. वर जें प्रत्युदाहरण दिलें आहे, त्यांत आणि यांत अंतर इतकेंच आहे कीं, त्या उदाहरणांत 'देवाय' या एका पदांतल्या मधल्याच अक्षरावर यति होत नसल्यामुळें, ती कविता अयोग्य व प्रकृत उदाहरणांत चुम्बि हा शब्द एका लांब च लांब समस्यंतपदाच्या मधला आहे, तरी 'चुम्बि' हें त्या मोठ्या पदांतलें पोटपद असून तें पूर्ण झालें आहे. यामुळें 'चुम्बि' यांतल्या 'बी' वर यति झाला; पण तोच पूर्वीच्या 'चुम्ब' यावर किंवा पुढच्या पदांतल्या 'चम्' यावर करावा लागला असता, तर दुष्ट झाला असता हें ध्यानांत ठेवावें.

२ या उदाहरणांत 'वशीकृतजगत्कालं' येथें 'लं'कारावर यति झाला. व पहिला चरणही तेथेंच संपतो, तथापि, 'वशीकृतजगत्कालंकण्ठकालं' येथवर पद आहे, 'कालं' येथें विभक्तीचा लोप न होतां समास झाला आहे.

पण असें मात्र होत नाहीं—

"सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी ।
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥"

अर्थानें संधि, जसें—

"नमस्यामि सदोद्भूतमिन्धनीकृतमन्मथम् ।
ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम् ॥"

पदाच्या शेवटीं यति करावा. क्वचित् पदाच्या मध्येंही करावा.

जसें—

पर्याप्तं तप्तचामीकरकनकतटे श्लिष्टशीततरांशौ ।

इत्यादि. जसें—

"कूजत्कोयष्टिकोलाहलमुखरभुवः
प्रान्तकान्तारदेशा ।" इत्यादि.
"ह्रासो हस्ताग्रसंवाहनमपि तुलिताद्रीन्द्र-
सारद्विपोऽस्य ।" इत्यादि.
"वैरञ्चानां तथोच्चारितचतुरऋचां
चाननानां चतुर्णाम् ।" इत्यादि.
खड्गे पानीयमाह्लादयति हि महिषं
पक्षपाती पृपत्कः । इत्यादि.

---

१ पहिल्या उदाहरणांत पूर्वार्ध हें एक समासघटित पद आहे, तरी त्यांतल्या 'रत्न' व उत्तरार्धांतल्या 'पञ्जर' या पदावर यति झाला. पण या दुसऱ्या उदाहरणांत 'रत्न' शब्दावर यति होत नाहीं, कारण तें एकपद आहे.

पूर्वभागस्थ आणि उत्तरभागस्थ एकाक्षरत्व असेल, तर यति होत नाहीं.

पूर्वी पूर्वभागएकाक्षरत्वाचें उदाहरण, जसें—

"एतस्या गण्डतलममलं गाहते चंद्रकक्षाम्। इत्यादि.

एतासां राजति सुमनसां दामकण्ठावलम्बि। इत्यादि.

पादांतींही पदाच्या मध्यें बहुतकरून यति करीत नाहींत. जसें—

" प्रणमत भवबंधक्लेशनाशाय नारायण-
चरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम्। इत्यादि.

संधीचे ठायीं स्वर, कचित् पूर्वपदाच्या अंतासारखा होतो, व कचित् उत्तरपदाच्या आद्याक्षरासारखा होतो.

पूर्वपदाच्या अंतासारखा, जसें—

"स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा।" इत्यादि.

"जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधते।" इत्यादि.

"दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये।" इत्यादि.

पुढच्या शब्दाच्या आद्यवर्णासारखा, जसें—

"स्कन्धे विन्ध्याद्रिबुद्ध्या निकषति महि-
षस्याहितोऽसूनहार्षीत्" इत्यादि.

पूर्वभाग आणि उत्तरभाग यांत असलेल्या एका अक्षरावर स्वरांचा संधि होत नाहीं. जसें—

"अस्या वक्त्राब्जमवजितपूर्णेन्दुशोभं विभाति।
इत्यादि.

संधिकालीं व्यंजन आणि याद्यादेशीं ही पुढच्या आदि सारखा.

संधिकालीं व्यंजन, जसें—

शूलं तूलं तु गाढं प्रहर हर हृषीकेश
केशोऽपि वक्रश्चक्रेणाकारि किन्ते । इत्यादि.

याद्यादेशींही, जसें—

अच्छिन्नप्रसराणि नाथ भवतः पातालकुक्षौ यशां-
स्यद्यापि क्षपयन्ति कोकिलकुलच्छाया सपत्नं
तम इति ।

विततघनतुषारःक्षोदशुभ्रासु दूर्वा-
स्वविरलपदमालामुज्ज्वलामुल्लिखन्ते ॥ इत्यादि.

उत्तर पादाशीं संबद्ध असून पूर्वीच्या पादाला स्पर्श करणारे 'प्र' इत्यादि वर्ण असतां पूर्वपादाच्या शेवटीं यति कोठेंही केला जात नाहीं.

जसें—

.... दुःख मे ।
प्रक्षिपति हृदये दुःसहस्त्वद्वियोगः ॥"

पूर्वपदाशीं संबद्ध व अनेक अक्षरांचा तर केला जातो.

पूर्वपदसंबद्धांचा, जसें—

"श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि ।

अनेक अक्षरांचा, जसें—

"दूरारोढप्रमोदं हसितमिव परिस्पृष्टमासां सखीभिः ॥

इत्यादि.

पूर्वीच्या पदार्शी जोडलें आहे, एक अक्षर ज्याचें, 'च' कार आहे आधीं ज्याला, त्याला यति होत नाहीं.

"स्वादु स्वच्छं च सलिलमिदं प्रीतये कस्य न स्यात्"

पूर्वीच्या पदाशीं संबद्ध नाहीं, अशा अनेकाक्षरांचा तर पूर्वी होतो, जसें.—

"मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ॥"

इत्यादि.

इत्यादि प्रकारें औचित्यानें शाणयांनीं कानाला गोड लागणारा यति कोठें करावा तें जाणावें.

याविपर्यां असें म्हटलें आहे कीं; "तिच्यांत बहुत अर्थ नसले; तरी मधुर वाणी, अंधकाराच्या गोळ्यासारखी काळीकूट पण जिचा नाद मस्त आहे, अशा कोकिलेप्रमाणें श्रोत्यांचें मन हेरण करिते.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायाश्छंदःसिद्धिमताने प्रथमे छन्दोऽभ्यासस्तबकः समाप्तः ॥ २ ॥

---

१ यांतलें तात्पर्य इतकेंच आहे कीं, कवितेंत अनेक अर्थ नसले, तर नसोत; पण ती ऐकणाराच्या कानाला गोड लागली पाहिजे

सामान्यशब्दस्तबक २ रा.

आतां छंद पूर्ण करण्याकरितां योजावयाचे सामान्य शब्द सांगतों.

अनुष्टुप् इत्यादि छंद लवकर रचतां यावे, याकरतां शब्द क्रमानें व क्रमावांचून योजण्याला उपयोगीं असे जाणावे. ते सामान्यतः एकाक्षरादिक असावे. अनुष्टुपछंदाच्या पाहिल्या पादांत, क्रमानें एकाक्षरादिक व व्यतिक्रमानें साधारण शब्द सांगतों, जसें—

प्रथम योजायाचे एकाक्षर शब्द—श्री, सम् सन्, द्राक्, विश्, आ, नि, आक्, सु, उत्, तत्.

प्रथम योजावयाचे दोन अक्षरांचे शब्द—श्रीमत्, श्रेष्टम्, ज्येष्टम्, प्रेष्टम्, प्राज्यम्, प्रौढम्, सारम्, स्फारम्, तारम्, रुच्यम्, धुर्यम्, वर्यम्, रम्यम्, काम्यम्, कम्रम्, कांतम्, हृद्यम्, हारी, मंजु, चारु, वल्गु, सत्यम्, नित्यम्, कामम्, चंचत्, वल्गत्, स्फूर्जत्, क्रीडत्, सदा, स्वयम्, स्फुटम्, भृशम्, रयात्, जवात्, परम्, वरम्, महत्, पटुः, बहु, स्फुरत्, लसत्, लुलत्, ललत्.

प्रथम योजावयाचे तीन अक्षरांचे शब्द—निःशंकम्, सच्छायः, मच्छोभम्, शोभाढ्यम्, वेगेन, श्रीप्राज्यम्, विस्फूर्जत्, विक्रीडत्, प्रोद्दाम, प्रोत्तुंग, प्रोच्चाल, प्रक्रीडत्, सपदि, प्रकटम्, विकसत्, विलसत्, निकामम्, नितांतम्, प्रकामम्, प्रसर्पत्, उदंचि, विसर्पि, रयेण, जवेन, सर्वदा, सर्वथा, सर्वतः, सत्वरम्, निश्चितम्, वेगतः, विस्फुरत्, प्रोल्लसत्.

प्रथम योजावयाचे चार अक्षरांचे शब्द—रयादेव, जवादेव, सर्वकालम्, सुनिश्चितम्, स्फारशोभा, प्रभायुक्तः, स्फूर्जच्छायः, श्रियान्वितः.

चार अक्षरांच्या पुढें योजावयाचें एक अक्षर—हि, तु, न, च, स, च.

चार अक्षरांच्या पुढें योजावयाचीं दोन अक्षरें—रयात्, स्वयम्, स्फुटम्, भृशम्, सदा, अन्यहम्, जवात्, अन्वहम्, महत्, वरम्, परम्, ध्रुवम्, द्रुतम्, स्फुरत्, लसत्, लुलत्, विलत्, ललत्.

चार अक्षरांच्या पुढें योजावयाचीं तीन अक्षरें—रयेण, जवेन, सभाव, विभात्र, सशोभ, सलक्ष्मी, वितान, प्रपंच.

पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढें योजावयाचीं दुसरीं चार अक्षरें—रयादेव, जवादेव, वराभोग, बहुश्रीक, लसच्छ्रीक, लसल्लक्ष्मी, स्फुरच्छोभ, वरच्छाय.

आतां उलट अक्षरांची योजना.

चरणच्या शेवटीं योजावयाचें एक अक्षर—श्रीः, त्विट्, द्युत्, त्युप्.

शेवटचीं दोन अक्षरें—सम्यक्, वेगात्, प्रौढम्, प्राज्यम्, सत्वम्, नित्यम्, कामम्, कांतम्, श्रीमान्, शीघ्रम्, श्रेष्ठम्, स्फारम्, तारम्, चर्यम्, हद्यम्.

शेवटचीं तीन अक्षरें—उत्तालः, सलक्ष्मीः, सश्रीकः, उद्दामः, शोभाढ्यः, लक्ष्मीवान्, उच्छ्रायः, सच्छायः, सच्छोभः, काम्यश्रीः, चर्यश्रीः, रम्यश्रीः.

या उलट योजनेंत चार अक्षरांचे शब्द जे वर सांगितलेले आहेत, तेच योजावे.

शेवटीं योजावयाचीं पांच अक्षरें—प्रवरश्रीकम्, रुचिरच्छायम्, स्फुट-, लक्ष्मीकम्, रयतःसम्यक्, वेगतः श्रीमान्, कलयायुक्तः, सततम् कांतम्, प्रकटच्छाया.

शेवटचीं सहा अक्षरें—उदचितच्छायः, चारुतरच्छायः, स्फुरित-लक्ष्मीकः, रम्यतमश्रीकः, प्रौढश्रिया युक्तः, वरतराटोपः, कांत-तमश्रीकः, प्रकटशोभाढ्यः.

समप्रपाद—समुल्लसितशोभाद्यः, चारुचञ्चत्कलाशाली, उद्यद्भूयतरस्फूर्तिः, वल्गुवल्गद्रुपुलक्ष्मीः, विभासभारसंशोभी, प्रभाप्रभावसम्भाव्यः, विभाभ्राभारसारश्रीः, रोचिःसञ्चयरोचिष्णुः[1].

अनुष्टुप् छंदाच्या दुसऱ्या पादांत पहिलीं तीन अक्षरें, पहिल्या पादांतल्या तीन अक्षरांप्रमाणेंच योजावयाचीं. आतां पुढच्या चार अक्षरांचे शब्द सांगतों.

पहिल्या तीन अक्षरांपुढें योजावयाचे चार अक्षरी शब्द—सर्वकालम्, सर्वदैव, रयादेव, जवादेव, शोभायुक्तः, झटित्येव, रयादिह, जवादिह, प्रौढलक्ष्मीः, स्फूर्जच्छायः, बहुश्रीकः, वरच्छायः, वराभोगः, महाभोगः, प्रकटश्रीः, विकटार्थी.

पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढें तीन अक्षरें, प्रथमपादांतल्या अक्षरांप्रमाणें योजावीं; आतां पहिल्या चार अक्षरांपुढें चार अक्षरें योजायाचीं, तीं पुढें लिहिल्याप्रमाणें योजावीं. जसें—रयादहो, जवादहो, मनोरमम्, मनोहरम्, समंततः, झटित्यपि, वरद्युतिः, महामहाः.

दुसऱ्या पादाची उलट अक्षरयोजना.

शेवटीं पुढें लिहिलेलीं एकाक्षरें योजावीं—भाक्, जुष्, रुक्, हृत्, भृत्, वृत्, मद्, वत्, भुः, दृक्, ज, हि, वै, हे, भो, हा, तत्, स, सा, थाप्य, सा, वदो, य, म, ये, अरे.

शेवटचीं दोन अक्षरें—स्फुटम्, भृशम्, द्रुतम्, ध्रुवम्, स्वयम्, रयात्, जवात्, अलम्, सदा, सना, शनैः, अरम्, परम्, चिरात्, शुभम्, वरम्.

---

१ येथवर अक्षरांची वगैरे जी योजना सांगितली, ती सर्व अनुष्टुप् छंदाच्या पहिल्या चरणाशी आहे असें समजावें. हीं समग्र चरणाचीं उदाहरणें दिलीं आहेत, तींही पहिल्या चरणाचींच होत.

शेवटचीं तीन अक्षरें—सर्वदा, सर्वतः, सर्वथा, नित्यशः, सत्वरम्, सततम्, निश्चितम्, वेगतः, उच्चकैः, अंजसा, शीघ्रतः, सुंदरम्, पेशलम्, कोमलम्, निर्मलम्, मंजुलम्.

उलट अक्षरांची योजना करतांनाही सुलट अक्षरयोजनेच्या वेळीं जे चार अक्षरांचे शब्द वर सांगितले आहेत, तेच योजावे.

शेवटचे पांच अक्षरांचे शब्द—मञ्जुलस्थितिः, सुन्दरद्युतिः, प्रवरच्छविः, श्रेष्ठवैभवः, कोमलक्रमः, प्रसरद्रुचिः, प्रभवत्प्रभः, प्रसरद्रसः कान्तिमण्डितम्, द्युतिसुन्दरम्, छविराजितम्, प्रभयान्वितम्, नववैभवः, विभवद्विभः, स्फुरितोदयः, विकटोच्छ्रयः.

शेवटचीं सहा अक्षरें—सुन्दरदीधितिः, अद्भुतवैभवः, भूरितरद्युतिः, उद्यतभाततिः, कान्तिनिकेतनम्, इद्धतमक्रमः, चारुतरच्छविः, अक्षिमहोत्सवः.

समग्र दुसरा पाद—रोचिर्निचयरोचितः, कान्तकान्तिनिकेतनम्, द्युतिमण्डलमण्डितः, विभावैभवभासुरः, विभवभूरिविभवो, मनोहारितमक्रमः, महामहिममन्दिरम्, महोदयमहोमयः.

दोनही पाद—चमत्कारकरस्फारप्रभाप्राग्भारभासुरः।
मनोरमतमक्रीडाक्रान्तिमण्डलमण्डितः।
मनोहरतरस्फूर्जदूर्जस्वलकलोज्ज्वलः।
नयनानंदनोद्दामरामणीयकमन्दिरम्।
विस्फुरद्रश्मिविस्मेरविस्मयाविष्टविष्टपः।
प्रीतिस्फीतिकरमेदुरप्रभासंहतिसंहतः।
मनोहारिमदोच्छ्रायकायच्छायचयान्वितः।
अत्यद्भुतवपुःशोभासम्भ्रान्तो भुवनत्रयः।

याप्रमाणें साधारण शब्दांनीं औचित्य पाहून, ते योजून चाणक्ष कवीनीं सर्व छंदांत पदांची योजना करावी.

इंद्रवज्राछंदाविषयीं.

आतां इंद्रवज्रा छंदाच्या पहिल्या चरणांत योजायाचीं पहिलीं दोन अक्षरें सांगतों. जसें—उद्यत्, भावत्, चंचत्, राजत्, रंगत्, सर्पत्, भास्वत्.

पहिलीं तीन अक्षरें—भ्राजिष्णु, विभ्राजि, रोचिष्णुः, प्रधानः, प्रशस्य वर्धिष्णु, संशोभि.

पहिलीं चार अक्षरें—स्फारस्फुरत्, प्रौढोल्लसत्, वर्योदयत्, स्पष्टस्फुरत्, अक्षरपञ्चकम्, विस्मेरशोभः, प्रोल्लासिलक्ष्मीः, उत्सर्पिशोभः, स्मेरप्ररोहत्.

पांच अक्षरांहून पुढें योजावयाचीं दोन अक्षरें—बहु, दृढ, गुरु, जय, वर, स्फुट, घन, स्मितम्.

पांच अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं तीन अक्षरें—निबिड*, बहुल, रुचिर, सुभग, विमल, प्रवर, प्रकट, प्रबल, प्रचुर, प्रसृत, प्रसभ, प्रभवत्, विलसत्, विकसत्, विहसत्, विचरत्, प्रचरत्, प्रसरत्.

चरणाच्या शेवटचीं तीन अक्षरें—प्रधान†, प्रशस्य†, प्रभाव, विभाव, प्रवीण, शुभश्रीः, परश्रीः, सुशोभा, स्फुटश्रीः, प्रसर्पत्, प्ररोहत्, विसर्पत्, विकासि, विलासि, विसर्पि, विसारि.

---

* हे जे येथें शब्द दिले आहेत, त्यांचा काय उपयोग हें कांहींच समजत नाहीं. इंद्रवज्राछंदांत एका पुढें एक तीन अक्षरें लघु मुळींच येत नाहींत, व ग्रंथकारानें तर त्या छंदांत उपयोगी पडण्याकरतां म्हणून हे शब्द दिले आहेत. 'ब' व 'ड' दोन्हीं पुस्तकांत हे आहेत. तेव्हा ही काय मौज आहे, तें ध्यानांत येत नाहीं. बहुतकरून ग्रंथकर्त्याचें दुर्लक्ष्य किंवा लेखकाचा प्रमाद, याशिवाय याचा दुसरीकडे विनियोग होण्यासारखा दिसत नाहीं.

† यांतले हे 'प्रधान' आणि 'प्रशस्य' हे दोनही शब्द इंद्रवज्रा छंदांत प्रथम योजण्याच्या उपयोगी नाहींत. कारण इंद्रवज्रेच्या पुढें त-गण आला पाहिजे, तो अंत्यलघु आहे. पूर्वोक्त दोन्ही शब्दांतलें आद्याक्षर 'प्र' हें लघु आहे. 'धा' तर स्वतः च गुरु आहे. 'श' ला पुढें संयुक्त अक्षर असल्यानें गुरुत्व येतें. 'न' ला विसर्ग असल्यामुळें गुरुत्व व लघुत्व विकल्पानें येतें, यावरून पाहतां 'प्रधान' शब्दाला मध्यगुरु किंवा आद्यलघु गण मानता येईल. व 'प्रशस्य' हा तर मध्यगुरुच आहे. यावरून या दोन्ही शब्दांना इंद्रवज्रा छंदांत कांहींच उपयोग नाहीं. 'ब' पुस्तकांत हे मुळींच नाहींत. 'ड' पुस्तकांत मात्र आढळतात.

उपेंद्रवज्राछंदाविषयीं.

उपेंद्रवज्राछंदाच्या पहिल्या चरणांत पहिलीं योजायाचीं दोन अक्षरें लसत्, मिलत्, स्फुरत्, ज्वलत्, स्फुटम्, ध्रुवम्.

पहिलीं तीन अक्षरें—प्रधान, प्रशस्य, प्रवीण, धुरीण, प्रवेक, विकासि, विसर्पि, विलासि.

पहिलीं चार अक्षरें—वरोदयत्, स्फुटस्फुरत्, परिस्फुरत्, लसद्विभा, मिलत्प्रभा.

पहिलीं पांच अक्षरें—उदारसंपत्, उदंचितश्रीः, विसर्पिलक्ष्मीः, विकासिशोभा, वरप्ररोहत्.

बाकी सर्व इंद्रवज्राछंदाप्रमाणें इंद्रवज्रा आणि उपेंद्रवज्रा मिळून उपजातिछंद होतो. ह्मणून त्याविषयीं येथें कांहीं सांगत नाहीं.

रथोद्धताविषयीं.

रथोद्धताछंदांत पहिल्या चरणांत प्रथम योजायाचीं दोन अक्षरें, —प्राज्य, स्फार, प्रौढ, स्पष्ट, चारु, हारि, तार, सार, हृद्य, रम्य, सर्पि, स्मेर.

पहिलीं तीन अक्षरें—विस्फुरत्, संचरत्, प्रोल्लसत्, पेलवम्, सुंदरम्, मंजुलम्, अद्भुत, उत्कट, उच्छ्रित.

पहिल्या तीन अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—नवलसत्, दृढमिलत्, वरतर, नवमह, गुरुतर, गुरुतम.

पहिल्या सात अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—मनोहरम्, महामहः, वरद्युतिः, शुभच्छविः, गुणालयः, श्रिया युतः, स्फुरन्महाः, जयोच्छ्रितः, गुणोज्ज्वलः.

स्वागताछंदाविषयीं.

स्वागताछंदाच्या पहिल्या चरणांत प्रथमचीं सात अक्षरें वर सांगितलेल्या रथोद्धतेप्रमाणेंच योजावीं. शेवटचीं चार अक्षरें सांगतों,

जसें—स्फुटलक्ष्मीः, गुणरम्यः, प्रवरश्रीः, वरशोभा, रुचिरश्रीः, परिसृपत्, नवराजत्, वरवल्गत्.

शालिनीछंदाविषयीं.

शालिनीछंदाच्या पहिल्या पादांत प्रथम योजायाचीं दोन अक्षरें—सत्यम्, नित्यम्, शश्वत्, सर्पत्, राजत्, क्रीडत्, रंगत्, वल्गत्, प्रेंखत्.

पहिलीं चार अक्षरें—स्फारस्फूर्जत्, लीलोन्मीलत्, चारुदम्भत्, प्रौढमेदुर्, उच्चैश्चंचत्, वल्गुवल्गत्, चंचल्लक्ष्मीः, स्वच्छच्छायः.

चार अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं दोन अक्षरें—चारु, हारि, सर्पि, स्मेर, स्फार, वल्गु, रम्य, नव्य.

चार अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं तीन अक्षरें—विस्फुरत्, प्रोल्लसत्, सञ्चरत्, पेलव, पेशल, सुन्दर, मंजुल, प्रेंखित, स्मेरित.

पहिल्या सात अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—भ्राजमान, राजमान, स्फारशोभः, दीप्तरूपः[१], स्फाररूपः[२], प्राप्तलीलः, प्रौढलक्ष्मीः, मञ्जुलश्रीः.

वसंततिलकाछंदाविषयीं.

वसंततिलकेच्या पहिल्या चरणांत पहिल्या चार अक्षरांपुढें योजायाचीं तीन लघु अक्षरें—सपदि, प्रभवः, प्रसरत्, प्रवर, विमल, बहुल.

पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढें दुसरीं चार अक्षरें योजायाचीं तीं—दृढमिलत्, परिलसत्, वरमहाः, वरगुणः, नवरुचि, प्रसृमर, शुचितम, वरतर, परिमल, परिचय, सुनिबिड, प्रतिपद, प्रतिदिन, याकीं पुढें योजायाचीं सहा अक्षरें इंद्रवज्राछंदाच्या शेवटीं योजायाच्या सहा अक्षरांप्रमाणेंच योजावीं.

---

१ हा शब्द व याच्या पुढचा तिसरा 'दीनरूप' हे दोन्ही ब. पुस्तकांत नाहींत.

२ हा शब्द स्फारशोभा याच्या बदल पाठांतर म्हणून ब. पुस्तकांत दिला आहे.

मालिनीछंदाविषयीं.

मालिनीछंदाच्या पहिल्या चरणांत प्रथम योजायाचीं दोन अक्षरें —बहु, दृढ, स्फुट, घन.

पहिलीं तीन अक्षरें—*निबिड, प्रसृत, बहुल, प्रवर.*

पहिलीं चार अक्षरें—प्रसृमर, अविरल, सुनिबिड, घनतर.

पहिलीं पांच अक्षरें—बहुलतम, प्रकटतर, अतिनिबिड, अधिकशुभ.

पहिलीं सहा अक्षरें—अविरलतम, प्रसृमरतम, बहुलनिबिड, अधिकरुचिर.

पहिलीं आठ अक्षरें—अविरलतरसर्पत्, अतिरुचिरविसर्पत्, बहुलनिबिडराजत्, प्रसृमरतरचंचत्.

आठ अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं दोन अक्षरें—हृद्य, रम्य, तार, सार.

आठ अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं तीन अक्षरें—*समप्रभः, सच्छविः,* प्रोत्कट, विस्फुरत्.

अकरा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—राजमान, प्रौढशोभ, भास्वलील, स्फाररूप.

उलट योजना.

शेवटचीं दोन अक्षरें—रम्य, हृद्य, सार, चारु.

शेवटचीं तीन अक्षरें—प्रधान, प्रशस्य, प्रवीण, स्फुटश्रीः, सशोभ, वरश्रीः.

शेवटीं योजायाचे चार अक्षरी शब्द, सुलट रचना करतांना 'राजमान इत्यादि जे वर सांगितले आहेत, तेच योजावे.

शेवटचीं पांच अक्षरें—विभ्राजमान, विस्फारशोभ, विस्तीर्णलक्ष्मीः, संशोभमान.

शेवटचीं सात अक्षरें—राजमानप्रभाव, द्योतमानप्रपंच, स्फारमानस्वरूप, अर्णोसंरंभरम्यम्.

शेवटचीं नऊ अक्षरें—लीलारोचमानप्रपञ्च, मालाशोभमानान्तरालम्, शोभावैभवभ्राजमानम्, राजीराजमानस्वरूपम्.

शेवटचीं दहा अक्षरें—विलासारंभसंरम्भरम्यम्, विभावाभोगसौभाग्ययुक्तम्, समूहोल्लास्यमानप्रभावम्, वितानोत्तायमानस्वरूपम्.

शेवटचीं अकरा अक्षरें—परिणाहस्फीतलक्ष्मीविलासम्, परिणामभ्राजितोद्दामशोभम्, निकुरम्बाडम्बरभ्राजमानम्, समुदायस्फायमानप्रमोदम्.

शिखरिणीछंदाविषयीं.

पहिलीं दोन अक्षरें—लसत्, मिलत्, चलत्, ललत्—स्फुरत् स्फुटम्, ध्रुवम्, द्रुतम्, भृशम्, स्वयम्.

पहिलीं तीन अक्षरें—विसर्पत्, प्ररोहत्, विराजत्, नितान्तम्, प्रकामम्, स्फुटोद्यत्,.

पहिलीं चार अक्षरें—स्फुटस्फूर्जत्, स्फुरल्लक्ष्मीः, विसर्पिश्रीः, वरच्छायः, नवोन्मीलत्, परिक्रीडत्, नवभेद्भुत्, नवोदञ्चत्.

पहिलीं सहा अक्षरें—प्रकामस्फूर्जत्, समुन्मीलल्लीला, नवभेद्भुल्लक्ष्मीः, परिस्फूर्जच्छायः; स्फुटश्रीरोचिष्णुः.

पहिल्या सहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—प्रसृमर, विसृमर, प्रकटित, वरतर, वरतम.

पहिल्या सहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं पांच अक्षरें—परिलसित, नवललित, प्रसृततर, निचिततर, निचिततम.

पहिल्या सहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं सहा अक्षरें—प्रवलविलसत्, प्रचुरविचरत्, नवपरिलसत्, घनतरचरत्, नवपरिलसत्. घनपरिचरत्.

पहिल्या सहा अक्षरांपुढें योजायाचीं सात अक्षरें—प्रकटतरलक्ष्मीः, विकसितनवश्रीः, विशदतरशोभः

तेरा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—नवमहाः, शुभरुचिः, स्फुटगुणः, विकसित, विलसित.

हरिणीछंदाविषयीं.

पहिलीं सहा अक्षरें — रुचिरमिचरत्, विमलविलसत्, नवनवमिलत्.

पहिल्या सहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—विभ्राजिष्णुः, संवर्द्धिष्णुः, नव्योन्मीलत्, प्रौढक्रीडत्, चारुदञ्चत्, स्फारस्फूर्जत्.

पहिल्या दहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं तीन अक्षरें—प्रधान, प्रहास्य, प्रवीण, प्ररूढ, विसर्पि, विसारि, विलासि, विराजि.

दहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—मनोहर, विकस्वर, नवोदित, शुभोच्छ्रित, प्रकाशित.

दहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं पांच अक्षरें—वरप्रचरत्, नवप्रसरत्, विसर्पिरुचिः, विलासिमहः.

दहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं सात अक्षरें—विकस्वरवैभवः, स्फुटस्फुरितोदयः, प्रशस्यरुचिरस्थितिः, श्रिया परिलासितः.

मंदाक्रान्ताछंदाविषयीं.

पहिलीं दोन अक्षरें—उद्यत्, भावत्, राजत्, रङ्गत्, प्रेङ्खत्, क्रीडत्, भ्राजत्.

पहिलीं चार अक्षरें—स्फारस्फूर्जत्, वल्गुवल्गत्, उच्चैश्चञ्चत्, लीलोन्मीलत्, चञ्चलक्ष्मीः.

चार अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं दोन अक्षरें—बहु, दृढ, घन, पर.

चार अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं तीन अक्षरें—निबिड, बहुल, प्रसृत, स्फुरित, रुचित.

चार अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—बहुतम, सुनिबिड, विसृमर.

चार अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं सहा अक्षरें—प्रवरविलसत्, रुचिरविचरत्, स्फुटतररुचिः, बहुतममहः.

दहा अक्षरांच्या पुढें सात अक्षरें मालिनी छंदांतल्या शेवटच्या सात अक्षरांप्रमाणें योजावीं.

पहिलीं दहा अक्षरें—उच्चैश्चेतोहरपरिलसत्, विश्वानन्दप्रदसमुदयम्, प्रौढप्रीतिप्रदाविसृमर, हर्षोत्कर्षप्रकटनलसत्.

शार्दूलविक्रीडितछंदाविषयीं.

पहिलीं तीन अक्षरें—प्रक्रीडत्, प्रोन्मीलत्, प्रस्फूर्जत्, उन्मेङ्खत्, नव्योद्यत्, स्फारश्रीः, चारुश्रीः, लक्ष्मीवान्, स्वच्छायः, शोभावान्.

पहिलीं चार अक्षरें—चञ्चचारु, रङ्गत्तुङ्ग, प्रेङ्खत्तार, स्मेरोद्दाम, विभ्राजिष्णुः, संवर्द्धिष्णु, स्फारस्मेर.

पहिलीं पांच अक्षरें—लीलोन्मीलित, उच्चैश्चुम्बित, स्फारस्मेरित, चारूदञ्चित.

पहिलीं सहा अक्षरें—उद्दामप्रसरत्, प्रोत्तालप्रमिलत्, प्राचीण्यप्रचलन्, नव्योत्सर्पिरुचिः.

सहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं तीन अक्षरें—प्रचारि, प्रसारि, विसर्पि, मनोज्ञ, प्रशस्य, प्रधान, प्ररोहि, विवर्द्धि, विलासि.

नऊ अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं तीन अक्षरें—विलसत्, विकसत्, विहसत्, विचरत्, रुचिर, सुभग, बहुल, विमल, विभव.

बारा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—स्फारस्फुरत्, स्फूर्जन्महाः, क्रीडद्गुणः, प्रौढोद्यत्, रम्योदयत्.

बारा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं पांच अक्षरें—प्रौढप्रसर्पत्, भ्राजिष्णुलक्ष्मीः, भास्वद्विभाव, प्रौढप्रभाव, स्फुटप्रकाश.

पंधरा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—सारद्युति, सर्वद्गुण, रङ्गद्गुणि, तारोद्यत, विभ्राजित, संशोभित.

स्रग्धराछंदाविषयीं.

पहिलीं चार अक्षरें—स्फारस्फूर्जत्, लीलोन्मीलत्, सर्पन्लक्ष्मीः.

चार अक्षरांच्या पुढचीं तीन अक्षरें—प्रसर्पत्, विराजत्, स्फुटश्री, वरेण्य, प्रशस्य, प्रधान.

सात अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—वरतर, स्फुटतम, प्रभूमर, विभूमर, विकसित, विलसित, प्रकटित.

अकरा अक्षरां पुढें योजायाचीं तीन अक्षरें—विलसत्, विकसत्, विचरत्, सुभग, विमल, विशद, बहुल, रुचिर.

चवदा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—वल्गुवल्गन्, चारुचञ्चत्, सारसर्पत्, प्रौढलक्ष्मीः, स्फारशोभ.

अठरा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं तीन अक्षरें—प्रकामम्, नितान्तम्, विसर्पत्, प्रसर्पत्.

इत्यादि याप्रमाणें बाकीच्या छंदांतही योग्य प्रकारें शब्दयोजना करावी.

दीर्घ आणि ऱ्हस्व अक्षरें यांचें द्वंद्व, गण, प्रस्तार इत्यादिकांच्या क्रमानें सर्व प्रकारचे साधारण शब्द सर्व प्रकारच्या छंदांच्या योजनेविषयीं उपयुक्त असे पाहून घ्यावे.

हे व अशा प्रकारचे शब्द मीं (अमरचंद्रानें) केलेल्या काव्यकल्पलतापरिमल ग्रंथांत पहावे.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायाः शब्दसिद्धिप्रताने प्रथमे सामान्यशब्दो नाम तृतीयः स्तबकः समाप्तः ॥ ३ ॥

वादशिक्षास्तबक चवथा.

आतां वाद कसा करावा तें सांगतों.—

वादांत अनुप्रासयुक्त उक्ति अमून तींत आपला उत्कर्ष व दुसऱ्याची निंदा, कुल, शास्त्र इत्यादिकाविषयीं प्रश्न (दुसऱ्याला) व आपल्या शास्त्राध्ययनाची प्रौढि असावी.

अनुप्रासयुक्त उक्ति पुढें लिहिल्याप्रमाणें असावी, जसें—

जल्पामि कल्पामितश्रीर्भूमो भूमोटनाश्रिताः ।
"वदामि दामि भो जल्पिष्यामि श्यामितशात्रवः ॥
जल्पामो ऽनल्पसम्बोधवादसादरनादभृत् ॥

अनुप्रासयुक्त शब्द.

याप्रमाणें वादोक्तीची योजना करण्याविषयीं अनुप्रासयुक्त शब्द योजावे.

अनुप्रासयुक्त कांहीं शब्द सांगतों. जसें—

स्फुरि, भुरि, पुरित, तूरीणाम्, हुरि, कुरी, क्रुंगीकृनम्, दम्भ, जम्भ, रम्भ, लम्भ, भम्भ, क्रूर, तूर, पूर, सूर, पुरण, क्षोभ, लोभ, प्रेम, स्थेम, हेम, क्षेम, हेमया, येमया, लेमदः, ते महान्तः, प्राज्ञ, मान्य, धान्य, नान्य, नान्यस्यवस्थापयन्, भूप, स्तूप, धूप, युप, कूप, रूप, सुपकार, भूम्याम्, धूम्याम्, अपन्याम्, मन्याम्, गुर्वी, उर्वी, उर्वीधर, क्षोणी, श्रोणी, श्रोणीकृत, द्रोणी, क्षामाम्, मायाम्, कायाम्, जायाम्, सायान्धतमसम्, व्योम, सोम, रोम, स्तोम, कोमल, लोम, कोमया, यो, महान्, उक्ति, युक्ति, भुक्ति, शुक्ति, सुक्ति, मोहम्, मोहम्, द्रोहम्, दोहम्, कोहङ्कारः,

१ अनुप्रास या शब्द [illegible] परिच्छेदात आहे. [illegible] [illegible] आली की अनुप्रास [illegible] [illegible] [illegible] शब्द [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

दोह, लौह, दोहद, सन्देह, सन्दोह, दुग्ध, मुग्ध, स्निग्ध, विदग्ध, दात्र, गात्र पात्र, क्षात्र, मात्र, छात्र, मात्र, शात्रव, गोत्र, स्तोत्र, कौत्र, पौत्र, यौत्र, होत्र, कुर्याम्, माधुर्यम्, चातुर्यम्, तुर्यम्, पुर्याम्, काव्यम्, भाव्यम्, नाव्यम्, क्रव्यम्, वाद, नाद, माद, साद, सादर, छाद, शाद, यादः, पाद, अब्द, शब्द, ध्यान, अध्यान, ध्मान, गान, ज्ञान, त्रान, स्थान, पान, भान, मान, यान, घोष, जोष तोष, दोष, शोष, पोष, लोला, कोला, कोलाहल, गोला, दोला, तोलन, लोलुप, मन्द्र, चन्द्र, तन्द्र, चन्द्रमाः, सान्द्र, पद्र, भद्र, मद्र, वानः, काच, प्राम्लन्, साचि, नाचि, का, चित्, साचि, वाचाल, नाचार, मचाचीत्, शाणी, दाणी, वाणी, पाणी, कृत्या, भारत्या, क्षारत्यागम्, भाषा, शाखा, गावो, नावो, शस्ताव, स्थावर, दाव, पावन, माघ, राव, हाव, सरस्वत्या, सत्यापितनत्या, हत्या, पत्या, मत्या, रत्या, गीर्वाण, गीर्वाण, कविता, भविता, सविता, पविता, रचिता, पाता, नैव, दैव, सैन, धीर, कीर, क्षीर, चीर, जीरक, तीर, नीर, वीर, सीर, हीर, कोटीर, कुटीर, वानीर, महीरमण, आरब्ध, लब्ध, स्तब्ध, वर्ण, कर्ण, अर्ण, वर्णक, तर्णक, अर्णक, पर्णक, अर्णव, स्वर्ण, पण्डित, खण्डित, दण्डित, मण्डित, क्रुद्ध, क्षुद्ध, रुद्ध, शुद्ध, प्रबुद्ध, युद्ध, उद्धव, मालती, भारती, व्रतती, कृती, कवि, गवि, छवि, पवि, रवि, रिक्त, सिक्त, विविक्त, द्वेधा, त्रेधा, वेधा, मेधा, मेधावी, आतुर, चतुर, कोत्र, क्षेत्र, तेत्र, शेत्र, नेत्र, येत्र, क्षत्र, क्षेत्रज, क्षेत्रज्ञ, धर्म, नर्म, नर्म, शर्म, मर्म, कर्म, घर्म, हर्म्य, दक्ष, कक्ष, वक्ष, यक्ष, पक्ष, रक्ष, भक्ष, कुशलय, कल, गल, दल, पल, उपल, फल, पद्दल, हल, गेय, जेय, देय, ज्ञेय, धेय, नेय, पेय, हेय, मेय, विधेय, पारीण, प्रवीण, धुरीण, दर्प, कर्पर, खर्पर, तर्पण, दर्पण, अर्पण, सर्पण, सर्प, तर्प, विनद, छद, पद, मद, रद, गान, तान, स्थान, दान, मान, पान, खान, रान, लान, भान, सर्व, गर्व, खर्व, पर्व, चर्वण, अथर्वण, अहंकार, हुङ्कार, ओङ्कार, आकार, कोप, गोप, आटोप, रोप, क्रोध, बोध, योध, रोध, शोध, उत्कर्ष, अमर्ष, अपकर्ष, काय, उपाय.

आपला उत्कर्ष वर्णन करण्याचा प्रकार.

जसें—

" ज्योतिषामिव तिग्मांशुस्ताराणामिव चन्द्रमाः ।
सैन्येशानामिव स्कन्दः कवीनामहमुत्तमः ॥"

प्रशंसा जी करावयाची, तिला हेतुभूत निरनिराळ्या जाति, वस्तु वगैरेंत मुख्य मुख्य वस्तु कोणत्या आहेत, तें सांगतों. जसें—वसूंत अग्नि, नक्षत्रांत चंद्रमा, तेजस्व्यांत सूर्य, रुद्रांत शंकर, यक्ष आणि राक्षसांत कुबेर, गंधर्वांत चित्ररथ, पुरोहितांत बृहस्पति, महर्षींत भृगुऋषि, देवर्षींत नारद, सेनापतींत स्कंद, मरुद्देवांत मरीचि, सिद्धांत कपिल, मुनींत व्यास, वेगवानांत वायु, जलजंतूंत वरुण, नागांत शेष, रूपवानांत मदन, सर्पांत वासुकी, कवींत शुक्राचार्य, मनुष्यांत राजा, शस्त्रधाऱ्यांत राम, पांडवांत अर्जुन, सर्व आयुधांत वज्र, पक्ष्यांत गरुड, घोड्यांत उच्चैःश्रवा, हत्तींत ऐरावत, सर्व विद्यांत अध्यात्म विद्या, छंदांत गायत्री, माशांत मकर, मृगांत सिंह, गाईंत कामधेनु, पर्वतांत मेरु, स्थिर वस्तूंत हिमालय, नद्यांत गंगा, सरोवरांत समुद्र, अक्षरांत अंकार, प्राणिमात्रांत चेतना, वेदांत सामवेद, महिन्यांत मार्गशीर्ष,

---

१ वरच्या उदाहरणांत—"तेजांत सूर्य, नक्षत्रांत चंद्र, सेनापतींत कार्तिकस्वामी हे जसे त्या त्या समुदायांत मुख्य आहेत, तसा साऱ्या कवींत मी उत्तम आहें" यांत कवीनें आपला उत्कर्ष वर्णन केला आहे, हें उघड दिसून येतें.

२. वसु या नावाचे देव असून त्यांचा आठांचा गण (जूट) आहे. अग्नीची यांतच गणना आहे.

३. या नावाचे देव असून ते एकादशसंख्याक आहेत. शंकर हा त्या सर्वांत श्रेष्ठ मानला आहे.

४. या नावाचे पन्नास देव आहेत. यांची सविस्तर कथा श्रीमद्भागवताच्या सहाव्या स्कंधांत सांगितली आहे.

यज्ञांत जपयज्ञ, वृक्षांत श्रीवृक्ष (पिंपळ) ऋतूंत वसंत, औषधींत जव, तृणजातींत दर्भ, धातूंत सुवर्ण, इंद्रियांत मनं.

वर सांगितलेल्या मुख्यांच्या उपयोगाचें उदाहरण.[1]

"प्रशस्यः पर्जन्यो भुवनजनने जीवनसृजाम्
सुधांशुर्धिष्ण्यानां पवनपथरत्नं द्युतिमताम् ।
"गिरीणां स्वर्णाद्रिर्मणिसमुदयानां सुरमणि-
द्रुमाणां कल्पद्रुः सुकविनिवहानामहमहो ॥"[2]

दुसऱ्याचें वर्णन करायाचें असतांही त्याचा उत्कर्ष दाखविण्याकरितां वर दिलेल्या मुख्य मुख्य वस्तु उपमानभूत कल्पाव्या. जसें—

"पीयूषमोषधिषु शाखिषु कल्पशाखी
चिंतामणिर्मणिषु धेनुषु कामधेनुः ॥
'ध्यानं तपस्सु सुकृतेषु कृपा व्रतेषु
ब्रह्मव्रतं क्षितिपतित्वमुरीकरोतु ॥
'वृषी विषाणमहतीस्तनोत्यहो

१. येथवर लिहिलेल्या वर्गांतल्या मुख्यांचीं नांवें सांगितलीं; त्याचें कारण इतकेंच कीं, आपली प्रौढी वर्णन करूं इच्छिणाऱ्या कवीनें त्याच्या सारखा आपण मुख्य आहे, असें वर्णन करण्याच्या कामीं याचा उपयोग व्हावा. यांत जीं मुख्यांचीं नांवें सांगितलीं आहेत, तीं सर्व ही भगवद्गीतेच्या विभूतियोग नामक दहाव्या अध्यायांत, व श्रीमद्भागवताच्या अकराव्या स्कंधांत सांगितलीं आहेत; तेथें पाहून आणखीही कित्येक मुख्य वर्णन केलेले आहेत.

२. यांत वर दिलेल्या उदाहरणानमार्गेच उत्तम कवींत आपण श्रेष्ठ असल्याचें वर्णन केलें आहे.

३. या उदाहरणांत औषधींत जसें अमृत, वृक्षांत जसा कल्पवृक्ष श्रेष्ठ, तसें मुद्रे क्षितिपतित्व श्रेष्ठ आहे, असें वर्णन करणारा कवि राजाचें वर्णन करीत आहे. बाकी अर्थ सुलभ आहे.

जयेहया जन्मनि शुम्भकुम्भिनः ।
मया समं तत्त्वमतत्त्ववित्तमो
मुधाकृतोन्मादविवादसादरः ॥
त्वयाब्धेरारब्धं करचरणचारेण तरणं
करेणोपक्रान्तस्थगनकरणं चाम्बरमणेः ।
शिरोऽग्रेण स्वर्गाचलदलनमङ्गीकृतमहो
मदोग्रेण ध्याता यदिह मम वादेन समता ॥
वदामो यद्वामोदरपदसरिद्वीचिपटल-
प्रगल्भाभिर्वाग्भिर्भवति मतिहीने सति पुनः ।
तदन्धाग्रे नृत्यं बधिरपुरुषे मन्त्रकरणं
दृपल्लेपोत्कर्षो गगनहननं मुष्टिनिवहैः ॥
प्रारेभे सिकताकणाशनमिदं मोहामदावानल-
ज्वालालिङ्गनमुग्रशेषतरलव्यालावलीखेलनम् ।

---

१. या उदाहरणांत-बैल इंद्राच्या ऐरावतीवर आपल्या शिंगाचे प्रहार त्याला धिक्कारितां करीत आहे. असा असंभावित स्पर्धेनें वाद करायाला आलेल्या प्रतिवादीयाला तूं व्यर्थ वादाला तयार झालास. असें दाखविलें आहे. या व याच्या पुढच्या उदाहरणांत मुख्यत्वें सामनेवाल्याला धमकावून वश करण्याचा प्रयत्न केल्याचें दिसून येईल.

२. यांत आपण बोलायाला तयार आहों; पण तें आपलें बोलणें सामनेवाल्या अज्ञान असल्यामुळें आंधळ्यापुढें नृत्य, बहिऱ्याशीं मसलत, दगड कुटणें, आकाशावर बुक्या मारणें, वाळूसारखें अगदीं निष्फळ असल्याचें दाखविलें आहे. बाकीच्याहून यांतला प्रकार कांहींसा भिन्न आहे. म्हणजे सामनेवाला मूर्ख असल्यामुळें आपल्या बोलण्याचा कांहीं उपयोग नाहीं असें दाखविलें आहे.

सन्तप्तत्रपुपानकर्म भवता यद्विश्वविश्वम्भरा
विद्वद्वृन्दयपदद्वयस्य मम भो वादोक्तिरङ्गीकृता ॥[1]

पक्षीन्द्रपक्षैरवतंसकांक्षा
स्वर्दन्तिदन्तैः सितकुण्डलाशा ।
गजास्यकुम्भस्थलमौक्तिकौघै-
र्हारस्पृहा मज्जयमीहसे यत् ॥

हस्तप्रस्तरताडनेन हि कृतः कृष्णाहिरुग्यरुरुणः
सिंहः स्वाङ्घ्रिमहाप्रहारविधिना सुप्तः सुखं बोधितः ।
वातस्याभिमुखस्थितेन भवता दावाग्निरुज्ज्वालितो
वादोन्मादवशंवदेन यदहं साटोपमाकोपितः ॥

जातिः सातिशया तव स्फुरति का श्रीसंकुलं किं कुलं
देशः क्लेशनिवेशलेशरहितः कः सुन्दरं किं पुरम् ।
शास्त्रेष्वत्र पवित्रतामतिरपि प्रौढप्रस्दैर्गिरां
भारैः सारतरं विशारद वद प्रीत्यै मम प्रोन्मदः ॥

किं त्वं लक्षणदक्षिणोऽसि किमु वा साहित्यसौहित्यभू-
श्छन्दःकन्दलितोऽसि किं च किमु वाऽलङ्कारसारस्थितिः।

---

१. या उदाहरणात सामनेवाल्याला तूं माझ्याशीं वाद करायाला आलास, ही अघटित गोष्ट किंवा अशक्य गोष्ट करण्याचें आरंभलेंस. असें दाखविण्याकरितां रेती खाणें, अग्नीच्या ज्वालांत मिठी मारणें, इत्यादि उपमानें दिलीं आहेत. या पुढील दोन श्लोकांतही असा प्रकारचेंच वर्णन आहे.

२ या श्लोकांत सामनेवाल्याच्या जात, त्याचें कुल, नगर, श्रीमंती, शास्त्रज्ञान वगैरे विचारिलें आहे.

किं वा तर्हि वितर्ककर्कशमनाः किं ज्ञानविज्ञानवान्
यज्ज्ञानासि सभां जयेयमिति भोः सर्वं सगर्वं वद ॥
सर्वव्याकरणार्णवान्तरमपि क्षोभोद्यमैर्निर्मला
छन्दःप्रावरणोत्थितावपि विधाऽलङ्कारतारप्रभा ।
षट्कर्ममकरन्दसङ्गसुरभिः स्फूर्जत्कलाशालिनी
काव्येषा मम शेमुषी सुमनसां स्वान्तानि हन्तुं क्षमा ॥
अग्रे यस्य न कोऽपि रोपितपदो विद्वान् परप्रातिभ-
प्रौढिप्राभृतकीकरोति निभृतं भानोरिवोडुव्रजः ।
सोऽहं मोहतमःप्ररोहदमनप्रागल्भ्यसम्यक्स्फुर-
द्वाग्दीप्तिप्रसरप्रकाशितसुहृद्वृन्दारवृंदारकः ॥

दुसऱ्याची निंदा.

जसें—

कृष्णसर्पस्य मण्डूकश्चपेटां दातुमुद्यतः ।
रे मूढ यन्मया सार्धं विवादं कर्तुमिच्छसि ॥

या प्रमाणेंच बैल आपल्या शिंगांनीं इंद्राच्या हत्तीला प्रहार करण्याविषयीं इच्छा करितो. हत्ती दांतांनीं पर्वताला पाडण्याविषयीं, ससा दातांनीं सिंहाच्या मानेवरचे केंस ओढण्याविषयीं, उंदीर आपल्या दांतांनीं मांजराच्या दाढा पाडण्याविषयीं उद्युक्त झाला, इत्यादि प्रकारें दुसऱ्याची निंदा करावी.

---

१ या श्लोककाराने स्वतःचे विद्वत्तेविषयी 'तुला माहीत आहेत काय?' म्हणून लिहिले आहे. व पुढच्या श्लोकांत आपली योग्यता दाखवून सभाजिंकण्याचा निश्चय केला आहे.
२ पाठांतर ... आहे.

तसेंच—

" तुलया तोलनं मेरोः करेण स्थगनं रवेः ।
मानं व्योम्नोऽङ्गुलीभिर्यत् प्रेप्सुर्वादेन मज्जयम्[1] ॥"

याप्रमाणेंच बाहूंनीं समुद्र तरण्याविषयीं, मस्तकानें पर्वताचा भेद करण्याविषयीं, पायांनीं नदीच्या प्रवाहाच्या गतीच्या उलट चालण्याविषयीं इच्छा करितो इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

तसेंच—

" इदं पाषाणदलनमन्धस्यालेख्यदर्शनम् ।
मन्त्रणं बधिरैर्मूढ त्वया वादं तनोमि यत् ॥"

याप्रमाणेंच—जलाचें विलोडन करणें, आकाशाचें हनन करणें, निर्धनाला द्रव्यदंड करणें, मृगतृष्णेंत पाणी पिण्याची इच्छा करणें इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

तसेंच—

" खड्गधाराग्रसञ्चारमयश्चणकचर्वणम् ।
अङ्गारशयनं प्रेप्सुर्यत्त्वं मज्जयमीहसे ॥"

याप्रमाणेंच रेतीचे कण खाणें, तापलेल्या शिशाचा रस पिणें, दावाग्नीच्या ज्वालांचें आलिंगन करणें, कृष्णसर्पाच्या तोंडाचा मुका घेणें, नागाशीं खेळणें इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

तसेंच—

" करेण काङ्क्षसि क्रष्टुं भूस्थः स्वर्गद्रुमञ्जरीम् ।
वादेन यदसौ मूढ जिघृक्षुर्मज्जयाश्रियम्[2] ॥ "

---

१ यांत तुला वादांत जय मिळणें असंभवित आहे, असें मेरूचें तुलन इत्यादि उपमानांनीं सिद्ध करून दाखविलें आहे. पुढचीं उदाहरणेंही या प्रकारचींच आहेत.

२ या उदाहरणांत तूं मूर्खपणानें उगीच मला वादांत बोलावून आपलें अहित करून घेण्याचा प्रसंग आणतोस, असें वर्णन करून दाखविलें आहे. हा व याच्या पुढचा श्लोक उजानाचें असल्यामुळें विशेष लिहिण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं.

याप्रमाणें—शेषाच्या मस्तकावरचा मणि घेण्याची इच्छा करणें, गरुडाच्या पंखांचा तुरा, ऐरावताच्या दातांचीं कुंडलें*; यमाच्या रेड्याच्या पाठीवरून पाण्याची पखाल आणणें, सिंहाच्या दाढेनें पाठीची खाज घालविण्याची इच्छा करणें इत्यादि प्रकारचें वर्णन करावें.

तसेंच—

"सुखसुप्तस्त्वया सिंहः पादाघातेन बोधितः ।
यदहं वादवचनाटोपेन परिकोपितः ॥"

याप्रमाणें—थापट मारून काळ्या (कृष्ण) सर्पाला फणा काढायाला लावला, वाऱ्याच्या गतीसमोर गवताची गंजी पेटविली, शरीराला सुख होण्याकरितां खाजकोलतीच्या वेलीला मिठी मारली, दुर्वासऋषीला वाईट बोलून राग आणिला. इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

कुल, शास्त्र इत्यादिकांविषयीं प्रश्न.

जसें—

"कस्मिन् कुले तवोत्पत्तिः कुत्र शास्त्रे परिश्रमः ।
कस्मादकस्मात् प्राप्तो ऽत्र सर्वमेतत्प्रकाश्यताम् ॥"

आपल्या शास्त्राध्ययनाची प्रौढी.

"लक्षणे मम दक्षत्वं साहित्ये संहिता मतिः ।
तर्के कर्कशतात्पर्यं क्व शास्त्रे नास्ति मे श्रमः ॥"

इत्यादि प्रकारच्या अनेक गोष्टींचा उल्लेख करून सर्व प्रकारच्या छंदांत कविता रचून याद करण्याचा अभ्यास करावा.

---

* गुजराथ, मारवाड, वगैरे प्रदेशांत नवरीस बायका हस्तिदंताचीं कानांत कुंडलें. हातात चुडे वगैरे घालतात हें सामान्य आहे. ह्याला अनुसरून ग्रंथकारानें हें वर्णन केलें आहे. इतर काव्यांत अशा प्रकारचा उल्लेख कोठें आढळत नाहीं.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायाः शब्दसिद्धिप्रताने प्रथमे वादस्तबको नाम चतुर्थः स्तबकः समाप्तः ॥ ४ ॥

वर्ण्यस्थिति स्तबक ५ वा.

यानंतर वर्ण्य विषय सांगतों. जे मोठ मोठया कविराजांनीं महाकाव्यें इत्यादि प्रबंधांत संकलित केले आहेत तेच.

जसें—राजा, अमात्य, पुरोहित, राजस्त्रिया, राजपुत्र, सेनापति, देश, गांव, नगर, सरोवर, समुद्र, नद्या, बागा, अनेक अरण्यें, आश्रम, मसलती, दूत, लढाई, स्वारी, मृगया, घोडे, हत्ती, सूर्य, आणि चंद्र यांचे उदय, विवाह, स्त्रीपुरुषांचा विरह, स्वयंवर, सुरा, पुष्पें, जलक्रीडा, सुरत, इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

राजाचें वर्णन करतांना विद्या, नीति, शक्ति, बल (सैन्य), चोरादिकांचा नाश, प्रजेचें शिक्षण, प्रजेचा अनुराग, धर्म, काम, आणि अर्थ यांचें योग्य सेवन, त्याचें शत्रूवर प्रयाण, लढाईचा प्रसंग, तरवार इत्यादि शस्त्रें, शत्रूंचा पराभव, अरीचा नाश, शत्रूंचा पर्वतादिकांवर वास, शत्रूची नगरी ओस पडणें, राजाचें तेज, ऐश्वर्य-दान-कीर्ति इत्यादि त्याच्या अंगचे गुण, तसेंच त्याचें रूप इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

मनुष्याचें जेव्हां वर्णन करावयाचें असेल, तेव्हां त्याच्या मस्तकापासून एकेका भागाचें वर्णन करण्यास आरंभ करावा

अमात्याचें वर्णन करतांना त्याची नीति, शास्त्रज्ञान, स्वभावस्थिरता, बुद्धीचें गांभीर्य, शक्ति, त्याचा तरवारबहादूरपणा, निर्लोभता, त्याच्यावर लोकांची प्रीति, विवेकीपणा इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

मंत्री असावयाचा तो आपल्यावर भक्ति ठेवणारा, उत्साही, कृतज्ञ, धार्मिक शुद्धआचरणाचा, कर्कशपणारहित कुलीन, स्मृति इत्यादि जाणणारा, सत्यभापणी, विनीत, मोठ्या मनाचा, निर्व्यसनी, क्षुद्रस्वभाव नसलेला, सत्त्वधीर, प्राज्ञ, शूर व यजमानाचा हुकूम वेळच्यावेळीं अमलांत आणणारा असा असून सर्व रीतींनीं ज्याची परीक्षा केली आहे, असा; आपल्याच देशांत ज्याचें घरदार, जन्म वगैरे आहे, असा; राजाचा, आपला व लोकांचा अर्थ साधणारा, निस्पृही, शांत, निष्फल भापण न करणारा, समर्थ, सर्वदर्शनें अवलोकन केलेला, हाताखालच्या लोकांला यथायोग्य अधिकार देणारा, राजनीति-आत्मज्ञान-व्यापार-उदीम-दंडनीति इत्यादि विषयांवर विशेष श्रम केलेला; असा पिढीजादा असून, जातीनें वैश्य अशा प्रकारचा राजानें दिवाण केला तर राज्यवृद्धिकर असा होईल.

पुरोहिताचें वर्णन करतांना स्मृति, वेद, शुभाशुभनिमित्तें (शकुन वगैरे) आपत्तीचा प्रतीकार, दंडनीतिज्ञता, शुद्धता, धर्मशीलता, कुलीनता इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

राणीचें वर्णन करतांना अनेक कलांत तिची निपुणता, चातुर्य, लाजाळू स्वभाव, व्रतादिकांचें आचरण, रूपलावण्य, सौभाग्य, प्रेम, शृंगार, मदन, वेणी, बुचडा, भांग, ल-

लाट, कान, नासिका, गाल, अधरोष्ट, नेत्राश्रु, कटाक्ष, दंत, मधुर भाषण, कंठाचें माधुर्य, गळा, बाहु, हात, मांड्या, कमर, वळकट्या, रोमावली, ढुंगण, पोटऱ्या, चालण्याची तऱ्हा, नखें इत्यादिकांचें अनुक्रमानें वर्णन करावें.

राजकुमाराचें वर्णन करतांना शस्त्र, शास्त्रें, श्रीमंती, कला, बळ, गुणाचें महत्त्व, उन्नति, बाह्याली, खुरली, राजभक्ति, सुभगपणा इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

सेनापतीच्या वर्णनांत—मोटा उत्साह, स्वामिभक्ति, उत्तम बुद्धि, निर्भयपणा, वाहनें, युद्धशास्त्र व शस्त्रें यांच्यावर विशेष अभ्यास, युद्धांत विजय इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

देशाच्या वर्णनांत—अनेक खनिजपदार्थांच्या खाणी, व्यापाराच्या वस्तू, धान्योत्पत्तीचीं स्थानें, रत्नादिकांच्या खाणी, किल्ले, गांव, लोक इत्यादिकांची दाटी, नद्यांची विपुलता इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

गांवाच्या वर्णनांत धान्य, वेली, वृक्ष, तळीं, पशूंची पुष्टता, शेतें, मळे, धान्याचे वाफे, गांवढळ स्त्रियांचे साधे विलास इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

नगराच्या वर्णनांत तटबंदी, खंदक, बुरुज, वेशी, लढाईची जागा, मोटे मोठे बंगले, राजमार्ग, सुंदर पाणपोई, बगीचे, वेश्यांची वस्ती इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

सरोवराच्या वर्णनांत कमलें, भ्रमर, उदक, त्यावरच्या लाटा, हत्तींचा त्यांत संचार, हंस, चक्रवाक इत्यादि पक्ष्यां-

चें त्याच्या तीरावर फिरणें, तीरावरची बाग, स्त्रिया-बाटसरू इत्यादिकांच्या क्रीडा वगैरेचें वर्णन करावें.

समुद्रांत द्वीप, पर्वत, रत्नें, लाटा, गलबतें, जलजंतु, जग बुडविणें, भागीरथीचा त्याच्याशीं समागम, चंद्रोदयापासून वृद्धि, वडवाग्नीपासून नाश, मेघाला पाणी पुरविणें इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

नदीच्या वर्णनांत तिचा समुद्राशीं संगम, लाटा, जल, त्यांत क्रीडा करणारे हत्ती, पद्में, भ्रमर, हंस-चक्रवाकादि पक्षी, तीरावरचे वृक्ष इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

बागेच्या वर्णनांत-तींत फिरण्याचे मार्ग, सर्व प्रकारचीं फळें-पुष्पें-लता-वृक्ष कोकिल-भ्रमर-हंस इत्यादिकांची क्रीडा, लहान लहान तळीं, पांथांचें तेथें बसणें वगैरे वर्णन करावें.

पर्वताच्या वर्णनांत-मेघ, औषधि, धातु, वेळू, किन्नर, पाण्याचे झरे, शिखरें, पायथा, गुहा, रत्नें, अरण्यांतले जीव, डोंक्यावरची सपाटी, जवळची भूमि इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

अरण्याच्या वर्णनांत-सर्प, वराह, हत्तीचे यूथ, सिंहादि पशु, वृक्ष, कावळे, घुबड, कपोत, इत्यादि पक्षी, भिल्ल-भल्ल, दावाग्नि, पर्वत इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

आश्रमांत-अतिथिपूजन, मृगांचा विश्वास, हिंस्र पशूंचा शांतपणा, होमाचा धूर, मुनिबालकांचा वेदघोष, मुनिकन्यकांचें झाडांला पाणी घालणें, वल्कलें वाळत असलेले वृक्ष इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

मसलतींत-सेनादि पांच अंगें, प्रभुशक्ति इत्यादि शक्ति-

त्यादि त्यांचीं उत्तम लक्षणें, त्यांची अतिशय त्वरित व घोराची गति, मंडलांत फिरणें, त्यांच्या तोंडांतून निघणाऱ्या फेंसाचें वर्णन करणें, हें असावें.

हत्तीचें वर्णन करायाचें असलें म्हणजे—हजार अथवा असंख्य वीरांशीं युद्ध करण्याचें त्याचें सामर्थ्य, तसाच त्याचा उंचपणा, कानाची चपलता, शत्रूच्या सैन्याचा व्यूह[1] फोडण्याचें सामर्थ्य, त्याच्या गंडस्थळांतील मोत्यें, व मस्तकावरून वाहणाऱ्या मदावर संचार करणारे भ्रमर, यांचें वर्णन करावें.

वसंतऋतूंत—झोंपाळा, कोकिल, वायु, सूर्याची गति, वृक्षाला नवीन फुटणारे अंकुर, जाईवांचून इतर जातीच्या पुष्पांचा बहर, आंब्याचा मोहोर आणि भ्रमराचा झंकार इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

ग्रीष्मऋतूंत—पाडळी, मोगरी, सूर्याचा ताप, सरोवर, प्रवाश्याला पडणारा शोष, वावटळें, सत्तु[2], पाणपोई, तीवरची अभिकारिणी स्त्री, मृगतृष्णा, आंबे इत्यादि फलांची पक्वता वगैरेंचें वर्णन करावें.

वर्षाऋतूंत—मेघ, मोराचा आनंद, हंसाचें प्रयाण, चिखल, आळवी इत्यादि कंदांची उत्पत्ति, जाई, कलंब, केतकी,

---

१ हा शब्द मराठींत अगदीं अपरिचित आहे. लढाईच्या वेळीं फौज नीट व्यवस्थेनें लावणें याला संस्कृत भाषेंत व्यूह म्हणतात. व्यूह अनेक प्रकारचे असून त्यांचीं नांवें हीं निरनिराळ्या प्रकारचीं आहेत. चक्रव्यूह वगैरे यांतलेच भेद आहेत.

२ हा शब्द महाराष्ट्र लोकाच्या प्रचारांतला नाहीं. उत्तर हिंदुस्थानात जसें सातान्याकडे ओंधळ्यांच्या लाह्यांचें पीठ, दहीं, ताक, गूळ वगैरेशीं खातात, तसेंच जवाचें पीठ अथवा गहूं, हरभरे याचें मिश्रणाचें पीठ कालवून खातात, त्याला सत्तु म्हणतात. संस्कृतात याला सक्तु म्हणतात. हा शब्द कग्वदांतही आढळतो. प्रवासी लोक वाटेंत क्षुधेची शांति करण्याच्या कामीं याचा फार उपयोग करतात.

झंझावात अथवा सोसाट्याचा वारा, नद्या, तसेंच शेतकी करणाराचा आनंद इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

शरदृतूंत चंद्राच्या प्रकाशाची स्वच्छता, सूर्याच्या प्रकाशाची स्वच्छता, उदकाची स्वच्छता, अगस्तीचें दर्शन, हंस, बैलांची मस्ती, सप्तपर्ण अथवा सातवीण, कमल, पांढरें आकाश, पिकलेलें धान्य, मोरांचे पंख व त्याचा मद यांची हानि यांचें वर्णन करावें.

हेमंतऋतूंत–दिवसाचा लहानपणा, थंडी, जव, तृण, मर्वा, बर्फ इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

शिशिरऋतूंत–शिरस, धूमारि, कुंद, कमलांचा दाह, मोरांची रति, क्रीडेविषयीं उत्कंठा यांचें वर्णन करावें.

सूर्याचें वर्णन करायाचें असलें ह्मणजे–त्याच्या प्रकाशांत लाली दिसणें, सूर्यकांतमणि, चक्रें, कमल, आणि पथिकांचे नयन यांची त्याच्या ठिकाणीं प्रीति, नक्षत्रें, चंद्र, दिवा, औषधि, घुबड, अंधकार, चोर, कुमुद, आणि जारिणी स्त्रिया यास त्याच्या प्रकाशापासून होणारी पीडा यांचें वर्णन करावें.

चंद्राच्या वर्णनांत–जारिणी स्त्रिया, चक्रवाक, कमलें, स्त्रियांचा मान, विरही जनांची स्थिति, अंधकाराची निवृत्ति, उज्ज्वलता, समुद्र, लोकांचे नेत्र, रात्रिविकासी कमलें, चकोर, चंद्रकांतमणि आणि स्त्रीपुरुषें यांची त्याच्या ठिकाणीं प्रीति यांचें वर्णन करावें.

---

१ छापील पुस्तकांत 'शिखिपक्षमदपात' व लेखी पुस्तकांत 'शिखिपक्षमदह्रासः' असे पाठ आहेत. दोहोंचाही अर्थ एकच दिसतो.

२ छापील पुस्तकांत 'धूमाहि' असें आहे. धूमारि अथवा धूमाहि दोन्ही शब्दांचा बरोबर कांहीं अर्थ लागत नाहीं.

३ अतिशय थंडी पडल्यानें कमलें जळून जातात. हें प्रसिद्ध आहे

विवाहांत–मंगलस्नान, शुभवस्त्रें, अंगावरचे अलंकार, त्रयी अर्थात् ऋग्वेद-यजुर्वेद आणि सामवेद यांचा घोष, वेदी म्हणजे बोहलें, संगीत, नक्षत्रांचें अवलोकन, लाजाहोम, मंगलारती इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

विरहांत–शरीराचा ताप, निश्वास अथवा दुःखाचे सुस्कारे, चिंता, मौन, शरीराची कृशता, कमलपानांची शय्या, रात्रींचा मोठेपणा भासतो तो, जागरण, शीतल पदार्थ उष्ण वाटणें इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

स्वयंवरांत–शचीरक्षा, मुलींचें रक्षण, मंडपांत स्वयंवराकरितां आलेल्या मंडळीला बसण्याकरतां केलेले मंचक, मंडपाची तयारी, जिचा स्वयंवर व्हावयाचा ती राजकन्या, तिला वरायाला आलेल्या राजांचें रूप, कुल, व चेष्टा यांचें वर्णन इत्यादि असावें.

सुरापानांत–अंगाची विकलता, ठेंचा खाणें, अडखळत बोलणें, लज्जा, मानहीनपणा, प्रेमाचें आधिक्य, डोळ्यांची लाली, आणि श्रम यांचें वर्णन करावें.

पुष्पावचयांत म्हणजे फुलें वेंचण्याचें वर्णन करण्यांत—फुलें काढणें, आपल्या प्रियाला फुलें देणें व त्याच्याकडे मागणें इत्यादिकांचें वर्णन असावें.

---

१. येथें दोन्ही पुस्तकांत 'भुगलूल' असें आहे. पण त्याचा काहीं बरोबर अर्थ समजत नाहीं.

२. छापील पुस्तकांत 'सीमत' असा पाठ आहे; पण तो बरोबर येथें लागत नाहीं.

३. लग्नांत नवऱ्यामुलीकडून ध्रुव आणि अरुंधती यांचें अवलोकन करवावें लागतें,हें प्रसिद्धच आहे.

४. याचा अर्थ बरोबर समजत नाहीं, तरी नवऱ्यामुलीची रक्षा अर्थात् रक्षण व तें शची म्हणजे इंद्राणी इच्या नांवानें करावयाचें असावें असें वाटतें

स्त्रियांला मान चढतो, त्याचें वर्णन करण्यांत, गोत्रस्खलन म्हणजे चुकून दुसरेंच नांव तोंडांत येणें, ईर्षा, वक्रभाषण, संभ्रम, व आलिंगन इत्यादिकांचें वर्णन असावें.

जलकेलींत—सरोवराच्या पाण्याचा क्षोभ, चक्रवाक, हंस इत्यादि पक्ष्यांचें दूर जाणें, कमलांचा विस्खलितपणा, उदकाचे बिंदु, डोळ्यांची लाली, अंगावरचीं भूषणें, अर्थात् केशरादिकांचे वेलबुट्टे वगैरे धुवून जाणें इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

सुरतांत—सात्त्विकभाव[1], सीत्कार[2], डोळे मिटणें, कमरपट्टा, कांकणें व पैंजण यांचा शब्द, अधरोष्ठावर दंतांचीं क्षतें व उरस्थलादिकांवर नखांचीं क्षतें इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

याप्रमाणें काव्यांत वर्णन करावयाच्या पदार्थांच्या वर्णनाचें हें केवळ दिक्प्रदर्शन मात्र येथें केलें आहे. चैतन्यरूपानें ह्मणजे सूक्ष्मदृष्टीनें याच पदार्थांचें विशेष चिंतन केलें असतां यांचेंच अनंतत्व दिसून येतें. ह्मणजे जितकें जितकें सूक्ष्म विवेचन करावें, तितकें तितकें त्यांत वर्णन करण्यासारखें आहे, असें दिसतें.

असत् ह्मणजे मुळींच नसलेल्या गोष्टीचें वर्णन करणें, खऱ्या असलेल्यांचेंही वर्णन न करणें, व जात्यादिकांचा

१. अंगाला दरदरून घाम सुटणें, कापरें भरणें, तोंडावाटे शब्द न निघणें, नेत्रांतून प्रेमाश्रु निघणें, स्तन-कंपित होणें, गळा दाटून येणें, इत्यादि हे साहित्यशास्त्रकारांनीं सात्त्विकभाव ह्मणून वर्णन केले आहेत. केवळ अनुरागानें वश झालेल्या स्त्रीला मानसिक अथवा नियमभंगाच्या वेळीं हे भाव उत्पन्न होतात.

२ दांताच्या आंतल्या बाजूला जिभेचें टोंक लावून, जो आवाज निघतो, त्याला सीत्कार ह्मणतात हा सीत्कार समागमाच्या वेळीं स्त्रिया करीत असतात.

नियम या तीन रीतींनीं कवींचा समय अर्थात् त्यांची वर्णन करण्याची रीत अथवा मर्यादा तीन प्रकारची आहे.

असत् वस्तूचें ही वर्णन; जसें—

ज्या पर्वतावर रत्नें वगैरे असतील, त्यावर हंस व अल्पजलाशय, आकाशगंगेंत पाणहत्ती इत्यादिकांचें वर्णन, नदींत कमलादिक, अंधकाराचें मुष्टिग्राह्यत्व म्हणजे मुठींत धरण्याची योग्यता, आणि सूचिभेद्यत्व म्हणजे सुयांनीं भेदण्याला योग्यत्व, चंद्राच्या प्रकाशाची अंजलिग्राह्यता म्हणजे ओंजळींत घेण्यास योग्य असणें, आणि घागरींत भरून नेण्यास योग्य असणें, कीर्त्ति-हास्य इत्यादिकांच्या ठिकाणीं शुक्लत्व (पांढरेपणा), दुष्कीर्ति-पातक इत्यादिकांच्या ठिकाणीं काळेपणा, प्रतापाच्या ठिकाणीं रक्तत्व आणि उष्णत्व, क्रोध आणि प्रीति यांच्या ठिकाणीं लाली, रात्रीं चक्रवाक पक्ष्याच्या जोडप्यानें भिन्न ठिकाणीं असणें, म्हणजे मादी एकीकडे, आणि नर दुसरीकडे असणें, चकोर पक्ष्यांनीं चंद्रप्रकाशाचें प्राशन करणें इत्यादि गोष्टी वस्तुतः अगदीं असत् आहेत; तरी कवीनें आपल्या काव्यांत त्यांचें वर्णन करावें.

येथून चार श्लोकांचें कलापक आहे.

खऱ्या गोष्टीचें ही वर्णन न करणें; जसें—

वसंतऋतूंत मालतीपुष्प, चंदनवृक्षाला फल आणि पुष्प येणें, अशोकवृक्षाला फल येणें, कृष्णपक्षांत चंद्रज्योत्स्ना, व शुक्लपक्षांत अंधकार, कामी पुरुषाचे दांत व कुंदाच्या कळ्या यांच्या ठिकाणीं लाली, वाघंटीच्या फुलांच्या ठिकाणीं पिंवळेपणा, कमलाच्या कळ्या इत्यादिकांच्या ठिकाणीं हिरवे-

निरनिराळ्या बोराही सूर्यांचें, समुद्रांतून आणि अत्रिऋषीच्या दृष्टींतून उत्पन्न झालेल्या चंद्रांचें वर्णन करावयाचें असतां, त्यांचें लांछन शश (ससा) आणि मृग (हरिण) यांचें, विष्णु शेष मत्स्यकूर्मादि अवतार, नारायण, दामोदर, माधव इत्यादिकांचें; दानवांचें वर्णन करावयाचें असतां असुर, दैत्य आणि दानव यांचें ऐक्य मानणें इष्ट आहे.

आतां येथून चार श्लोकांनीं कलापक.

दानव, विप्रचित्ति, शंबर, नमुचि, पुलोमा इत्यादि, दैत्य-हिरण्याक्ष, विरोचन, बाण, हिरण्यकश्यपु, बलि, प्रल्हाद इत्यादि होत. असुर, वृषपर्वा, बल, वृत्र इत्यादि होत, असें समजावें.

---

१. पुराणात बारा आदित्य वर्णन केले असून त्यांचीं रूपें व नांवें सविता, अर्क इत्यादि निरनिराळीं आहेत. प्राचीन कवि ते बारा आदित्य आणि आकाशांत तेजस्वी दिसणारा गोल जो सूर्य तो एकच असें मानतात. मूळ ग्रंथकाराच्या सांगण्याचें हृद्‍ असें आहे कीं, जरी ते बारा निरनिराळे आहेत, तरी ते सर्व एक मानून चालावें. अर्थात् त्यांतल्या एकाचें नाव घेतलें, तरी ते सर्व आले असें समजावें इतकाच दिसतो. वस्तुतः त्या बारा आदित्यांचें अस्तित्व हें केवळ पौराणिक आहे. त्याविषयीं प्रत्यक्ष प्रमाण कांहींच नाहीं, आणि जरी ते तसे असले, तरी जगाला प्रकाश करणारा जो आकाशांत तेजोराशि दिसतो, त्याच्याशीं त्यांचें ऐक्य कसें होऊं शकेल, हें समजण्यास कांहीं मार्ग नाहीं. तात्पर्य हा कविसमय इतकेंच घेऊन चालावें.

२. चंद्राची उत्पत्ति पुराणात दोन प्रकारची उत्पन्न केली आहे. देवदैत्यांनीं क्षीरसमुद्राचें मथन केलें तेव्हां त्यांतून उत्पन्न झालेला चंद्र एक, व अत्रिऋषीच्या तपानें संतुष्ट होऊन ब्रह्मदेवानें त्याच्या डोळ्यांपासून आपला अंशभूत पुत्र दिला तो चंद्र एक. मिळून दोन झाले. हे दोन्ही एकच मानून वर्णन करावें, असा मूळ ग्रंथकाराचा हेतु दिसतो. वस्तुतः अर्वाचीन शोधाप्रमाणें चंद्र ही उपग्रहाला संज्ञा आहे. रात्रीं जो आपल्या शीतल प्रकाशानें लोकांला आनंद देतो, तो चंद्र सूर्याचा उपग्रह असून स्वतः तेजोहीन आहे. तो सूर्याच्या प्रकाशानें प्रकाशित होतो असें आहे. अत्रीचा किंवा समुद्राचा पुत्र कोणी चंद्र असेल, तर तो केवळ पौराणिक असावा असें म्हटलें पाहिजे. आपल्याला दृग्गोचर होणाऱ्या चंद्राशीं आणि त्याच्याशीं कांहींच संबंध नाहीं.

३. कश्यप ऋषीच्या दनु आणि दिति नांवाच्या स्त्रिया होत्या. त्यांच्या संततीला अनुक्रमें दानव आणि दैत्य असें म्हणतात. असुर हें त्यांचें सामान्य नांव आहे. सुर म्हणजे देव, ते नव्हत असे जे ते असुर असा याचा अर्थ होतो. यावरून दानव आणि दैत्य या दोघां-

स्त्रियांच्या नेत्रकटाक्षांचें वर्णन करतांना त्यांचें शुक्लत्व किंवा कृष्णत्व किंवा कृष्णत्वच अथवा शुक्लश्यामता किंवा शुक्लकृष्णता वर्णन करावी. शिवाच्या मस्तकावरचा चंद्र होऊन पुष्कळ काळ गेला आहे, तथापि त्याचें बालत्वच वर्णन करावें. मदन मूर्तिमान् किंवा देहरहितही वर्णन करावा. देव आणि देवी यांची स्थिति जाणावी. नायिका व नायक यांचा क्रम जाणावा. सर्व जीवांचे स्वभाव व देश आणि काल यांची व्यवस्था जाणून कवींनीं आपल्या काव्यांत त्यांचें त्यांचें वर्णन करावें.

ह्या वरच्या भागांत सांगितलेले पदार्थ व वर्ण्य वस्तूंचे इतर विशेष प्रकार यासंबंधीं कविमयाचीं उदाहरणें मी केलेल्या काव्यकल्पलतापरिमल नांवाच्या ग्रंथावरून जाणावीं.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायाः वर्ण्यस्थितिर्नाम पंचमः स्तबकः समाप्तश्चायं छंदःसिद्धिप्रतानः।

छंदःसिद्धि नामक पहिला प्रतान समाप्त.

भारी तें नांव भासत नसे. तरी मूळ ग्रंथकर्त्यानें दानव आणि दैत्य यांतून निराळे असून त्यांच्यांतल्या मोठ्यांत जे बृहस्पत्यादि त्यांचें असुर शब्दानें ग्रहण केलें आहे. इत्यादि हें [illegible] [illegible] वचन हें [illegible] आहे.

१. काव्यकल्प टीकाकार अमरचंद्र यांनीं वर्णन [illegible] दुसरा एक ग्रंथ केला आहे असें उघड दिसतें.

इत्यादींत समानार्थ आहे. मत्वर्थ इन्, अण्, इक इत्यादिही होत; यावरून केवळ मत्वर्थकच असें समजूं नये; तर मत्वर्थाचा व्यभिचार नसल्यामुळें मतूनेंही ग्रहण करणें. मुळांत 'आदि' शब्द घेतला आहे, त्यावरून या इत्यादिकांनीही ग्रहण करावें. 'तद्वान् जे असतील, त्यांचें नांव' हें याचा पुढेंही अन्वय करावा.

आतां यांचीं क्रमानें उदाहरणें सांगतों.

भूनेता, भूपति, भूभुक्, भूपाल, भूधन तसाच मा न् इत्यादि कवींच्या रूढीप्रमाणें उदाहरणावली जाणावी.

मुळांत 'इति' शब्द आहे, तो प्रकारार्थक आहे, ह्मणून मुळांत न सांगितलेले जे भूप इत्यादि शब्द तेही घ्यावे. (कवींनी रूढी) अर्थात् परंपरेनें आलेली प्रसिद्धि तिला अनुसरून शब्द घ्यावे. तिचें अतिक्रमण करून घेऊं नये. जसें 'कपाली' इत्यादि शब्दांच्या ठिकाणीं स्वस्वामिभावसंबंध आहे, तरी कपाली शब्द मत्वर्थीयांतच अन्तर्भूत होतो. पण यावरून कपालपालः कपालधनः कपालभूपः कपालनेता कपालपतिः इत्यादि शब्द कवितेंत योजूं नयेत. कारण कवींची रूढी तशी नाहीं.

आतां जन्यजनकभावसंबंधाविषयीं सांगतों, जसें—

जन्य अर्थात् कार्यवाचक शब्दांहून पुढें-विधातृ, कर, सृ, कृत्, कर्तृ, स्रष्टृ, सृद्, जनक इत्यादि शब्द व जनकाहून योनिज, जनि, भू, संभव, रुह, सूति हे शब्द व अणादि प्रत्ययांत. हे त्यांचे ह्मणजे जनकांचे किंवा कारणांचे नामवाचक शब्द होतात.

जसें विश्वविधाता, विश्वकरः, विश्वसृः, विश्वकृत्, विश्वकर्त्ता, विश्वस्रष्टा, विश्वसृद्, विश्वजनकः इत्यादि. या शब्दांत विश्व हें जन्य अथवा कार्य असून, त्याच्या पुढें वर सांगितलेले शब्द आले आहेत. ब्रह्मा हा कर्ता असून विश्व हें त्याचें कार्य असल्याची रूढि ह्मणजे कविप्र- आहे, ह्मणून वरील सर्व ब्रह्मदेवाचीं नांवें होत. मुळांत

'मुख्य' शब्द आहे, तो आदि शब्दाच्या अर्थी योजलेला आहे. त्यावरून विश्वकारक इत्यादि दुसरींही उदाहरणें घ्यावीं; तथापि तीं कवींच्या रूढींतलींच घ्यावीं. इतर घेऊं नयेत. उदाहरणार्थ चित्राऱ्याला 'चित्रकृत्' ह्मणतात, ह्मणून त्याला 'चित्रसू' ह्मणूं नये. कारण तो चित्रें प्रसवत नाहीं. ह्मणून कवींची रूढीही तशी नाहीं. वर जसे कार्यवाचक शब्दांत पुढें आलेले विधातृ इत्यादि शब्द योजून दाखविले, तसे कारणवाचक शब्दांहून पुढें वर सांगितलेले शब्द अर्थात् आत्मयोनिः, आत्मजः, आत्मजनिः, आत्मभूः, आत्मसंभवः, आत्मरुहः, आत्मसूतिः, हीं सर्व नांवें ब्रह्मदेवाचीं वाचक होत. कारण ब्रह्मदेव आपल्यापासूनच आपण उत्पन्न झाल्याची प्रसिद्धि आहे. अर्थात् आत्मा हेंच त्याचें कारण ह्मणून त्या शब्दापुढें योनि इत्यादिक शब्द येऊन जीं नांवें सिद्ध झालीं,[१] तीं त्यांचीं वाचक. 'अण्' इत्यादि हे प्रत्यय तद्धितार्थ आहेत. अपत्यार्थी झालेला अण् प्रत्यय त्याचा वाचक होतो. जसें—भृगूचें अपत्य (मूल अथवा संतति) तो भार्गव, दितीचें अपत्य तो दैत्य, वत्सऋषीचें अपत्य वात्स्यायन इत्यादि. येथें ही भार्गव इत्यादि शब्दांचे भृगु इत्यादि हे जनक होत, अशी कविप्रसिद्धि आहे. हेही शब्द कविरूढीप्रमाणेंच योजले पाहिजेत. कारण 'आत्मयोनि' असें नांव केलें आहे, ह्मणून 'आत्मजनक' अथवा 'आत्मकारक' अशीं योजूं नयेत.

आतां धार्यधारकभावसंबंधाविषयीं सांगतों; जसें—

धार्य शब्दाहून—ध्वज, अस्त्र, पाणि, अंक, मौलि, भृत्, मंडण हे अथवा याच्यासारख्या अर्थाचे दुसरे शब्द व धर, भर्तृ, मालिन्, व मत्वर्थक, आणि शालिन्, शेखर, व यांच्याच सारखे दुसरे धारकाचे अर्थात् तें धरणाऱ्याचे वाचक होत.

जसें— वृषध्वजः, शूलास्त्रः, पिनाकपाणिः, वृषांकः, चंद्रमौलिः, शूलभृत्, शशिमंडणः व यांच्याच सारख्याच अर्थाचे—वृषकेतनः, शूला-

१ पिनाक हें महादेवाच्या धनुष्याचें नाव पिनाकम् पाळते (धारयति) इति पिनाकपाणी असा याचा विग्रह होतो.

ध्वजः, वृषलक्ष्मा, चंद्रशिराः, चंद्रमुकुटः, चंद्राभरणः इत्यादि शब्द घ्यावेत. तसेंच गंगाभृत्, पिनाकभर्ता, पिनाकमाली, शूली, पिनाकशाली, शशिशेखरः इत्यादि हेही कविरूढिप्रमाणेंच घ्यावे. यावरून धार्यधारक संबंध असतांही सर्व ध्वजादिकांच्या अर्थानें धार्यवाचक जे शब्द ते योजतां येतील, असें समजूं नये. 'वृषध्वज' या शब्दाप्रमाणेंच 'शूलध्वज' किंवा 'शूलास्त्र' याप्रमाणें 'चंद्रास्त्र'; 'पिनाकपाणि' प्रमाणें 'अहिपाणि;' 'वृषांक' याप्रमाणें 'चंद्रांक'; 'चंद्रमौलि,' प्रमाणें 'गंगामौलि;' 'शशिमंडण' याप्रमाणें 'चंद्रमंडण'; 'गंगाधर' याप्रमाणें 'चंद्रधर'; 'पिनाकभर्ता' याप्रमाणें 'चंद्रभर्ता;' 'पिनाकमाली' याप्रमाणें 'सर्पमाली;' किंवा 'शूली' याप्रमाणें 'शूलवान्'; 'शूलशाली' याप्रमाणें 'चंद्रशाली'; 'चंद्रशेखर' याप्रमाणें 'गंगाशेखर', असे शब्द होत नाहींत.

भोज्यभोजकसंबंधाविषयीं सांगतों; जसें —

भोज्य म्हणजे भक्ष्य, तद्वाचक शब्दांहून पुढें—भुज् लिह् पायिन् अंध व्रत पा आश अशना इत्यादि शब्द असले म्हणजे ते भोक्त्यांचे वाचक अथवा त्यांचीं नांवें होतात.

जसें—अमृतभुजः अमृतलिहः अमृतपायिनः अमृतांधसः व अमृतव्रताः अमृतपाः अमृताशाः अमृताशनाः इत्यादि. 'अमृत' हें भक्ष्याचें नांव, त्याच्यापुढें मुळांत सांगितलेले भुक् इत्यादि शब्द आल्यामुळें हे शब्द अमृतभोजन करणारे जे देव, त्यांचे वाचक झाले. देव अमृत खाणारे आहेत, अशी रूढि आहे.

मुळांत 'प्रमुख' शब्द आहे, तो तत्समानार्थक दुसरे शब्द घेण्याकरतांच आहे. हेही शब्द कविसंप्रदायाप्रमाणेंच घेतले पाहिजेत, नाहीं

---

१ शूल (एक आयुध) ज्याला आहे, तो शूली असा विग्रह होत असून, हा शब्द कृत् प्रत्ययांत झाला आहे.

२ 'वृषध्वज' याप्रमाणें 'शूलध्वज' का होऊं नये, याविषयीं सूक्ष्म विचार केला पाहिजे. वृष म्हणजे बैल अर्थात् नंदी. तो शंकराच्या ध्वजावर आहे, म्हणून त्याला वृषध्वज असें म्हणतात. पण शूल हें त्याचें आयुध आहे व तो त्याला धारणही करीत आहे, तरी तो त्याचा ध्वज नव्हे. याप्रमाणेंच 'चंद्रास्त्र' असें न होण्याचें कारण चंद्राला शिव धारण करितो, तरी तो त्याचें अस्त्र नव्हे, म्हणून 'शूलध्वज' इत्यादि शब्द योजूं नयेत. असा भावार्थ.

तर जसा 'अमृतभुजः' हा नामवाचक शब्द झाला, तसा 'अमृतवल्लभः' हा होणार नाहीं.

पतिपत्नीभावसंबंधाविषयीं सांगतों; जसें—

पतीच्या (अर्थात् त्या स्त्रीला वरणाऱ्याच्या) नांवापुढें कांता, दयिता, वधू, प्रणयिनी, प्रिया, अंगना, व यासारखे दुसरे शब्द पुढें असतां, ते त्या स्त्रीचे वाचक होतात. व पत्नीच्या नांवापुढें—प्राणप्रिय, वर, रमण, प्राणेश्वर, ईश, व यांच्या सारख्याच अर्थाचे दुसरे शब्द पतीचे वाचक होतात.

जसें—शिवकांता, शिवदयिता, शिववधू, शिवप्रणयिनी, शिवप्रिया, शिवांगना इत्यादि. गौरी हिचा पति शिव असल्याची कविप्रसिद्धि आहे, म्हणून हे शब्द तिचे वाचक होतात. समानार्थक असल्यावरून रमण, वल्लभ इत्यादि शब्दही घ्यावे, व त्यांवरून शिववल्लभः शिवरमणः अशीं नांवें घेतलीं, तर तीं अयोग्य होणार नाहींत. येथेंही रूढीचें अतिक्रमण करतां कामा नये. जसें 'शिवकांता' हा शब्द होतो तसाच 'शिवपरिग्रह' हा शब्द होईल असें समजूं नये. याप्रमाणेंच पत्नीवाचक शब्दांहून, मुळांत सांगितलेले प्रणयी इत्यादि शब्द पुढें असतां—गौरीप्रणयी, गौरीप्रियः, गौरीवरः, गौरीरमणः, गौरीप्राणेश्वरः, गौरीशः इत्यादि शब्द शंकराचे वाचक होतात. गौरी ही शिवाची स्त्री अशी प्रसिद्धि आहे. त्यांच्याच सारखे गौरीपतिः, गौरीधवः इत्यादि शब्दही घ्यावे; तथापि ते कविरूढीप्रमाणेंच घेतले पाहिजेत. कारण जसा 'गौरीश्वर' शब्द होतो, तसा 'गंगेश्वर' हा व्हावयाचा नाहीं.

१ 'कांता आणि परिग्रह' हे दोन्ही शब्द सारख्याच अर्थाचे आहेत, तेव्हां 'शिवकांता' शब्दाप्रमाणें 'शिवपरिग्रह' असा शब्द घेतला, तर दुसरा कांहीं दोष येत नाहीं. प्राचीन कवींनीं तसा कोठें योजला नाहीं, हाच काय तो दोष.

२ गंगा ही शिवाची विवाहित स्त्री असल्याचें पुराणांतरीं कोठें आढळत नाहीं. तरी कवींनीं तिला शिवाची स्त्री कल्पून, गौरीच्या आणि तिच्या सवतीमत्सराचें मजेदार वर्णन केलेलें आढळतें. तथापि तो शिव हा गंगेचा पति अशी कविप्रसिद्धि नाहीं. म्हणून 'गंगेश्वर' असें त्याला नांव देतां येत नाहीं.

आतां सखिसंबंधाविषयीं सांगतों; जसें—

सखिवाचक शब्दांहून पुढें-सखि किंवा त्यांचे समानार्थक शब्द आले असतां, ते ज्याचा सखा आहे, त्याचे वाचक होतात.

जसें—श्रीकंठाचा (शिवाचा) सखा ह्मणजे मित्र तो 'श्रीकंठसख' अर्थात् कुबेर, हा शिवाचा मित्र असल्याची कविप्रसिद्धि आहे. याप्रमाणेंच 'मधु' ह्मणजे वसंतऋतु त्याचा सखा ह्मणजे मित्र तो 'मधुसख' अर्थात् काम; याप्रमाणेंच 'सुहृत्', 'मित्र' इत्यादि शब्द लावून 'श्रीकंठसुहृत्' किंवा श्रीकंठमित्र' इत्यादि शब्द, कुबेराचे वाचक करतां येतात. येथेंही कविरूढीकडे लक्ष्य दिलें पाहिजे. कारण 'श्रीकंठसख' असें कुबेराला नांव दिलें, ह्मणून तसेंच 'धनदसख' हें शंकराला नांव देतां येणार नाहीं.

आतां वाह्यवाहकसंबंधाविषयीं सांगतों; जसें—

वाह्यवाचक शब्दाहून पुढें-यान, आसन किंवा याच अर्थाचे दुसरे शब्द योजले असतां, नामवाचक शब्द, तें ज्याचें नांव असेल त्याचे वाचक होतात.

जसें—वृषयानः, वृषासनः इत्यादि वृष ह्मणजे बैल (नंदी), तें शिवाचें वाहन असल्याची प्रसिद्धि आहे, ह्मणून हीं शंकराचीं नांवें होत. याचप्रमाणें वृषगामी, वृषवाहन इत्यादि शब्दही घ्यावे. यांतही रूढीला धरून वागलेंच पाहिजे. जसा 'नरवाहन' शब्द कुबेराचा वाचक होतो, तसे 'नरगामी' अथवा 'नरयान' हे शब्द कुबेराकडे लावतां येणार नाहींत.

ज्ञातेयसंबंधाविषयीं सांगतों; जसें—

ज्ञाति (नातें असलेला) वाचक शब्दाहून, पुढें स्वसृ, दु-

हित, आत्मज, अग्रज, अवरज व यांसारखेच दुसरे शब्द, तें ज्याचें नातें असेल, त्याचे वाचक होतात.

जसें—यमस्वसा हें यमुनेचें नांव होतें; कारण यमुना ही यमाची बहीण असल्याची कविप्रसिद्धि आहे. कारण याप्रमाणेंच हिमवद्दुहिता हा शब्द गौरीचा, चंद्रात्मज हा बुधाचा, गदाग्रज हा कृष्णाचा, व इंद्रावरज हा विष्णूचा वाचक होतो. कारण तीं तीं त्यांचीं नातीं, कवींच्या रूढींतलीं आहेत. यांसारखेच सोदर, सगर्भ्य इत्यादि शब्दही घ्यावेत. कालिंदीसोदर असें यमाला नांव देतां येईल. यमुनाभ्राता असेंही ह्मणतां येईल. येथेंही कविरूढीला मान दिलाच पाहिजे. यमुनेला 'यमस्वसा' ह्मटल्याप्रमाणें तिला 'शनिस्वसा' असें ह्मणतां येणार नाहीं.

आतां आश्रयाश्रयिभावसंबंध दाखवितों; जसें—

आश्रय (निवास) तद्वाचक शब्दांहून, पुढें सदनांचीं नांवें, तसेंच सदन इत्यादि शब्द, त्यांत राहणारांचे वाचक होतात.

जसें—द्युसदनाः, द्युसद्मानः इत्यादि; द्यु हा शब्द स्वर्गाचा वाचक आहे; तेथें राहणारे ह्मणून द्युसदन म्हणजे देव स्वर्गात राहतात, ही प्रसिद्धि आहे. याप्रमाणेंच दिवौकसः, द्युवसतयः, दिवालयः, द्युसदः, द्युनिवासिनः, द्युशयाः हे शब्द देवांचीं नांवें होतात. या ठिकाणींही रूढि मानलीच पाहिजे. देवांला 'द्युसद्मानः' ह्मणतां येईल ह्मणून मनुष्यांला 'भूमिसद्मानः' असें ह्मणतां येणार नाहीं.

---

१ यम, यमुना आणि शनि तिन्ही सूर्याचीं अपत्यें असल्याची प्रसिद्धि आहे. तीवरून 'यमस्वसा' म्हणावें आणि 'शनिस्वसा' म्हणूं नये, तें का असें कोणी म्हणेल, तर त्याला कारण इतकेंच कीं, 'यमस्वसा' या शब्दाचा प्राचीन ग्रंथकारानीं जसा उपयोग केला आहे, तसा 'शनिस्वसा' शब्दाचा उपयोग केल्याचें कोठें दिसून येत नाहीं इतकेंच.

२ यांतला दिव शब्द अकारांतही होतो.

आतां वध्यवधकसंबंध सांगतों; जसें—

वध्यवाचक शब्दाहून, पुढें भित्, जित्, घाती, द्वेषी, ध्रुक्, ध्वंसी, शासन, आणि विपक्ष हे व अंतक, अरिसूदन, दर्पच्छिद्, दमन, दारी, मथन इत्यादि शब्द असतां, ते वधकाचे वाचक होतात.

जसें—पुरभित्, पुरजित्, पुरघाती, पुरद्वेषी, पुरध्रुक्, पुरध्वंसी, पुरशासनः, पुरविपक्षः, पुरांतकारी, पुरसूदनः, पुरदर्पच्छिद्, पुरदमनः, पुरदारी, पुरमथनः इत्यादि. शिवानें पुराचा अर्थात् त्रिपुराचा नाश केला आहे, तेव्हां पुर हें वध्य असून, शिव त्याचा (घातक) असल्याची प्रसिद्धि आहे. ह्मणून पूर्वोक्त शब्द शिवाचे वाचक होतात. याप्रमाणेंच पुरनिहंता, पुरकेतुः, पुरहः, पुरांतकः, पुरंजयः, हेही त्याचे वाचक होतात. मुळांत 'वध्य' असें ह्मटलें आहे, यावरून त्याला मारलेलेंच असलें पाहिजे असें नाहीं. मारण्याला योग्य असला, तरी चालतें. उदाहरणार्थ—कालियमर्दन, कालियारि, कालियदमन इत्यादि शब्द विष्णूचीं नांवें होतात. येथेंही कविसंप्रदायाला अनुसरलेंच पाहिजे. कालियदमन या शब्दाप्रमाणें कालियघाती असें ह्मटलें तर तें योग्य होणार नाहीं.

याप्रमाणें—स्वस्वामिभाव, जन्यजनकभाव, धार्यधारकभाव, भोज्यभोजकभाव, पतिपत्नीभाव, सखिभाव, वाह्यवाहकभाव, शत्रुशात्रवभाव, आश्रयाश्रयिभाव, आणि वध्यवधकभाव असे दहा प्रकारचे संबंधाचे भेद सांगितले. आतां हे भेद जसे भिन्न भिन्न द्रव्याच्या आश्रयानें होतात, असें वर दाखविलें. तसेंच आतां ते एका द्रव्याचा आश्रय करूनही होतात, असें दाखविण्याकरितां सांगतों.

संबंध हाही विपक्षेनेंच होत असतो. ह्मणून एकाद्या संबंधी पदाहून पुढें पूर्वी दाखविलेले जे संबंधी शब्द, ते ज्ञात्यांनीं यथोचित रीतीनें योजावे.

१ कालिय नावाच्या सर्पाला विष्णूनें (कृष्णानें) ठार मारलें नसून, तो त्याला मारण्याला योग्य होता. इतकेंच येथें समजावाचें.

संबंधी पद अर्थात् 'वृष' इत्यादि दुसऱ्या संबंधाने वाहनादि शब्द असें समजावें.

हेंच सांगतों.

वाह्यवाहकभावसंबंधाची विवक्षा असतां, वृषवाहन असें शंकराला ह्मणावें. तेंच धार्यधारकसंबंध असतांही वृषांक म्हणावें. स्वस्वामिभावसंबंधविवक्षा असतां, त्यालाच वृषपति म्हणावें. याप्रमाणेंच धार्यधारकसंबंधाची विवक्षा असतां, जसें रवीला अंशुमाली म्हणावें. तसेंच स्वस्वामिभावसंबंध असतां अंशुमान् म्हणावें. तसेंच वध्यवधकभावसंबंधाची विवक्षा असतां, मोराला जसें अहिरिपु ह्मणावें, तसेंच भोज्यभोजक संबंधाची विवक्षा असतां, अहिभुक् असें ह्मणावें.

यावरून असें सिद्ध होतें कीं, ज्या वेळीं जसल्या संबंधाची कवीला विवक्षा असेल, त्यावेळीं त्या संबंधाचा ज्यांत अर्थ निघेल, असेच शब्द योजावे. उदाहरणाकरितां दिलेल्या नांवांची व्युत्पत्ति संबंधावर अवलंबून आहे असें समजावें.

याप्रमाणें संबंधनिबंधनांत अर्थात् संबंधाच्या तंत्रानें असणारी व्युत्पत्ति सांगून आतां दुसरी व्युत्पत्ति सांगतों.

जें चिन्ह विशेषण व्यक्त असेल त्यानें चिन्हित असा जातीचा अभिप्रायदर्शकही शब्द व्यक्तीचा वाचक होतो. जसें, अगस्तिनिवासा दिशेला दक्षिणदिशा म्हणतात.

अगस्तिनांवाचा प्रसिद्ध ऋषि याचा निवास जिच्या ठिकाणीं आहे, ती 'अगस्तिनिवासा.' अगस्ति ऋषि दक्षिणेस राहतो, हें प्रसिद्ध आहे. तें एक विशेष चिन्ह असल्यावरून दक्षिण दिशेला 'अगस्तिनिवासा' हें नांव देतात. यांत जातिवाचक शब्द दक्षिणदिगारूपव्यक्तीचा वाचक होतो. त्याप्रमाणेंच—'सप्तर्षिपूता दिक्' ह्मणजे उत्तर

इत्यादि शब्द यौगिक आहेत, असें समजावें. गीर्वाण इत्यादि शब्द पहिल्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याच पदांत पर्यायाचा बदल केलेला सहन करीत नाहींत, म्हणून त्यांना मिश्र म्हणावें. मिश्र म्हणजे केवळ योग अथवा रूढि यांनीं सिद्ध झालेले नसून त्यांच्या सिद्धीला दोहोंचीही[1] अपेक्षा आहे. याप्रमाणेंच कृतांत, दशरथ इत्यादि शब्द मिश्र आहेत असें समजावें.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां शब्दसिद्धिप्रताने द्वितीयतरौ यौगिकमिश्राख्यः प्रथमस्तबकः समाप्तः ॥

---

१ योग म्हणजे शास्त्र अथवा त्याचे नियम, त्यावरून सिद्ध होतात ते यौगिक; असा यौगिक शब्दांचा अर्थ इतर अनेक ठिकाणीं केल्याचें आढळतें. पण मूळ ग्रंथाचा टीकाकार अमर याणें 'योगात् अन्वयात्' असें म्हटलें आहे. अन्वय शब्दानें शास्त्राचेंही ग्रहण करतां येतें.

२ उदाहरणार्थ गीर्वाण शब्दच घ्या. गीर्वाण हें रूप व्याकरणशास्त्रानें सिद्ध झालें आहे व हा शब्द देवांचाच वाचक होण्याला कारण रूढि आहे.

यौगिकनाममालास्तवक २.

आतां योगार्ह नांवें सांगतों.

यौगिक शब्द जे संक्षेप आणि विस्तार यांला हेतु होतात, त्यांचा योग होण्याला योग्य अर्थात् योगार्ह अशीं कित्येक नांवें सांगतों.[1] जसें,—

स्वर्गविपर्यी—सुर+गेहानि=सुरगेहानि. ए०व० सुरगेहम्.
देवविपर्यी—द्यु+सदः= द्युसदः ,, द्युसद्.
आदिशब्दावरून—त्रिदश+गेहानि=त्रिदशगेहानि" एकवचन त्रिदशगेहम्.
नाक+सदः=नाकसदः एकवचन नाकसद्.
स्वाहा+सुधा=स्वाहासुधा.
स्वधा+सुधा=स्वधासुधा.

---

१ येथें मुळांत ग्रंथकारानें दोन श्लोकांत नियम सांगितले आहेत, पण त्याचा उपयोग मूळ ग्रंथ लावणारासच होणार असून आम्हीं त्यांत सांगितल्याप्रमाणें उदाहरणें वर दिलीं असल्यामुळें त्यांस त्यांचा कांहीं उपयोग नाहीं, म्हणून वर त्यांचें भाषांतर दिलें नाहीं. तथापि त्यांचा येथें संग्रह करितों. उद्देश सांगणारा शब्द सप्तम्यंत असून, तो येथें पूर्वी योजला आहे. पहिलें पद षष्ठ्यंत व दुसरें पद प्रथमांत योजिलें आहे. दोन्ही मिळून एकच शब्द आहे असें समजावें. एकवचन लावलें तर एकवचनी होईल, बहुवचन लावलें तर बहुवचनी होतील. 'मुख्य आणि आदि' या शब्दावरून त्याच्यासारखे दुसरे शब्द घ्यावे. उदाहरणार्थ (मुळांतलें वाक्य) "स्वर्गे सुरेभ्यो गेहानि देवे द्युभ्य सदांस्य" यांत 'स्वर्गे' हा उद्देशवाचक शब्द असून तो सप्तम्यंत आहे. 'सुरेभ्यो' हें प्रथमपद असून षष्ठ्यंत आहे. 'गेहानि' हें उत्तरपद असून प्रथमांत आहे. 'देवे' हा सप्तम्यंत उद्देशवाचक शब्द आहे. 'द्युभ्य' हें प्रथमपद षष्ठ्यंत आहे. 'सदः' हें उत्तरपद बहुवचनांत असून पुढें 'आदि' हा शब्द आहे. आतां यावरून सुरगेहानि व द्युसद असे शब्द सिद्ध होतात. हे बहुवचनांत आहेत. हेच एकवचनी पाहिजे असले, तर सुरगेहं व द्युसद् असें होईल. आदिशब्दानें अमरगेहं अथवा दिविसद् वगैरे शब्द घेतां येतील असें समजावें.

निशा + मणि = निशामणिः अथवा

निशा + कर = निशाकरः

इंद्राविषयीं—सहस्र + नेत्र = सहस्रनेत्रः

शत + क्रतु = शतक्रतुः

वज्र + पाणि = वज्रपाणिः. प्रमुखशब्दानें वज्रधरः इत्यादि.

केशव + अग्रज = केशवाग्रजः

त्रिदिव + ईश = त्रिदिवेशः

स्वःपुरी + पति = स्वःपुरीपतिः

सुधर्मा + पति = सुधर्मापतिः

सुर + पति = सुरपतिः

पौलोमी + पति = पौलोमीपतिः

पूर्वदिश् + पति = पूर्वदिक्पतिः

अप्सरसः + पति = अप्सरसः पतिः

(यांतील पतिशब्दाबद्दल त्यासारखे दुसरे शब्द लावले तरी चालतात. व याच प्रकारचे यज्ञपति इत्यादि दुसरे शब्दही घ्यावे.)

जंभ + अराति = जंभारातिः

पाक + शासन = पाकशासनः

बल + भिद् = बलभित्.

वृत्र + अरि = वृत्रारिः

पुलोमन् + घ्न = पुलोमघ्नः

नमुचि + हन् = नमुचिहा

अद्रि + शासन = अद्रिशासनः

जयंत + जनक = जयंतजनकः किंवा जयंतपिता इत्यादि.

अग्नीविपर्यी—धूम+ध्वज=धूमध्वजः

हव्य+भुज्=हव्यभुक्

हविस्+भुज्=हविर्भुक्

हुत+भुज्=हुतभुक्. आदिशब्दानें यज्ञ+भुज्=यज्ञ-भुक् इत्यादि.

सप्त+ज्वाला=सप्तज्वालः

सप्त+अर्चिस्=सप्तार्चिः

मंत्र+जिव्हा=मंत्रजिव्हः इत्यादि.

स्व+वल्लभः=स्ववल्लभः

और्व (वडवानळ) याविपर्यी—वडवा+वन्हि=वडवावन्हिः अथवा वडवाग्नि.

यमाविपर्यी—दंड+अस्त्र=दंडास्त्रः दंड+आयुध=दंडायुधः इत्यादि.

महिष+ध्वज=महिषध्वजः.आदि शब्दानें महिष+वाहन=महिषवाहनः इ०.

कालिंदी+सोदर=कालिंदीसोदरः

धूमोर्णा+प्रिय=धूमोर्णाप्रियः

दक्षिणाशा+पति=दक्षिणाशापतिः

प्रेत+पति=प्रेतपतिः

पितृ+पति=पितृपतिः

सूर्य+अंगज=सूर्यांगजः

राक्षसाविपर्यी—रजनी+चर=रजनीचरः

निकषा+सुत=निकषासुतः

क्रव्य+भुज्=क्रव्यभुक् अथवा क्रव्यादः

वरुणाविपर्यी—यादस्+पति=यादःपतिः

जल+पति=जलपतिः

पाश+अस्त्र=पाशास्त्रः, अथवा पाशायुधः इत्यादि.

वायूविपर्यी-नित्य+गति=नित्यगतिः अथव सदा+गति= सदागतिः

आशु+ग=आशुगः

आशु+गति=आशुगतिः

कुबेराविपर्यी—शर्व+सख=शर्वसखः, शर्वमित्रः इ०.

नलकूबर+जनक+नलकूबरजनकः अ०नलकूबरपिता.

निधान+स्वामिन्=निधानस्वामी

यक्ष+राज=यक्षराट्

किन्नर=अधीश=किन्नराधीशः

धन+पति=धनपतिः

अलका+पति=अलकापतिः

चैत्ररथ+पति=चैत्ररथपतिः

पुष्पक+पति=पुष्पकपतिः

शिवाविपर्यी—त्रि+नेत्र=त्रिनेत्रः

एक+अक्षि—एकाक्षः

भाल+दृश्=भालदृक्

वृष+ध्वज=वृषध्वजः

वृषभ+ध्वज=वृषभध्वजः
दिक्+वासस्=दिग्वासाः
श्याम+कंठ=श्यामकंठः
काल+कंठ=कालकंठः
पुर+अरि=पुरारिः
गज+अरि=गजारिः
पूषन्+अराति=पूषारातिः
अंधक+अंतक=अंधकांतकः
काम+अरि=कामारिः
मख+नाशन=मखनाशनः
पशु×पति=पशुपतिः
गण+नाथ=गणनाथः
भूत+ईश=भूतेशः
गौरी+पति=गौरीपतिः
शूल+धर=शूलधरः
खट्वाग+धारिन्=खट्वांगधारी
गंगा+धर=गंगाधरः
भुजग+भूषण=भुजगभूषणः
इंदु+शेखर=इंदुशेखरः
पिनाक+पाणि=पिनाकपाणिः
कपाल+भृत्=कपालभृत्
कपर्द+धृक्=कपर्दधृक् अथवा कपर्दी

गौरीविपर्यी—महिष+मर्दिनी=महिषमर्दिनी अथवा म-
हिषासुरमर्दिनी.
शुंभ+नाशिनी=शुंभनाशिनी.
निशुंभ+मथिनी=निशुंभमथिनी.
भव+प्रिया=भवप्रिया.
मेना+सुता=मेनासुता.
हिमाद्रि+कन्या=हिमाद्रिकन्या.
अद्रि+जा=अद्रिजा.

गणपतीविपर्यी—गण+ईश=गणेशः
विघ्न+ईश=विघ्नेशः अथवा विघ्ननायकः
एक+दंत=एकदंतः
मूषक+वाहन=मूषकवाहनः
गज+वदन=गजवदनः

स्कंदाविपर्यी—शिखिन्+ध्वज=शिखिध्वजः
शक्ति+पाणि=शक्तिपाणिः किंवा शक्तिहस्तः इ०
शर+जन्मन्=शरजन्मा
अग्नि+भू=अग्निभूः
क्रौंच+द्विष्=क्रौंचद्विट्, अथवा क्रौंचाद्रिद्विट्
तारक+अराति=तारकारातिः
गंगा+सुत=गंगासुतः
उमा+तनय=उमातनयः
कृत्तिका+पुत्र=कृत्तिकापुत्रः
षष्+मुख=षण्मुखः

ब्रह्मदेवाविपर्यी—आत्मन्+भूः=आत्मभूः
पद्म+ज=पद्मजः
नाभि+जन्मन्=नाभिजन्मा
सरोज+आसन=सरोजासनः
हंस+वाहन=हंसवाहनः

सरस्वतीविपर्यी—ब्रह्मन्+नंदिनी=ब्रह्मनंदिनी.
वाच्+देवता=वाग्देवता.

विष्णूविपर्यी—श्री+पति=श्रीपतिः
श्री+ईश=श्रीशः
अब्धि+शयन=अब्धिशयनः अ० अब्धिशायी.
इंद्र+अवरज=इंद्रावरजः
वैनतेय+वाहन=वैनतेयवाहनः अ० गरुडवाहनः
दैत्य+अरि=दैत्यारिः
पुराण+पुरुष=पुराणपुरुषः
यज्ञ+पुरुष=यज्ञपुरुषः
शार्ङ्ग+धर=शार्ङ्गधरः
चक्र+भृत्=चक्रभृत्
गदा+आयुध=गदायुधः
शंख+हस्त=शंखहस्तः
श्रीवत्स+लांछन=श्रीवत्सलांछनः
तार्क्ष्य+ध्वज=तार्क्ष्यध्वजः
देवकी+पुत्र=देवकीपुत्रः

चतुर्+भुज=चतुर्भुजः
गोप+पतिः=गोपपतिः अ० गोपप्रभु
पीत+वसन=पीतवसनः
कालिय+मर्दन=कालियमर्दनः
कालनेमि+घ्न=कालनेमिघ्नः
चाणूर+सूदन=चाणूरसूदनः
धेनुक+अरि=धेनुकारिः
मधु+रिपु=मधुरिपुः
पूतना+अंतक=पूतनांतकः
शाल्व+रिपुः=शाल्वरिपुः
कंस+अरि=कंसारिः
केशिन्+घ्न=केशिघ्नः
यमलार्जुन+मर्दन=यमलार्जुनमर्दनः
शिशुपाल+नाशन=शिशुपालनाशनः
हयग्रीव+रिपु=हयग्रीवरिपुः
राहु+सूदन=राहुसूदनः
कैटभ+अरि=कैटभारिः
मुर+अरि=मुरारिः
शकट+नाशन=शकटनाशनः
बलि+दमन=बलिदमनः
द्विविद+सूदन=द्विविदसूदनः
नरक+रिपु=नरकरिपुः
हिरण्यकश्यपु+नाशन=हिरण्यकश्यपुनाशनः

मेद + अरि = मेदारिः

बाण + रिपु = बाणरिपुः

अरिष्ट + अरि = अरिष्टारिः

रुक्मिणी + पति = रुक्मिणीपतिः

सत्यभामा + धव = सत्यभामाधवः

राधा + प्रिय = राधाप्रियः

बलरामाविषयीं — मुसल + अस्त्र = मुसलास्त्रः

सीर + आयुध = सीरायुधः

ताल + ध्वज = तालध्वजः[1]

रोहिणी + पुत्र = रोहिणीपुत्रः

रेवती + प्रिय = रेवतीप्रियः

कृष्ण × अग्रज = कृष्णाग्रजः

रुक्मि + सूदन = रुक्मिसूदनः

प्रलंब × भिद् = प्रलंबभित्

यमुना × मर्दन = यमुनामर्दनः

नील × वसन = नीलवसनः अथवा नीलवस्त्रः

लक्ष्मीविषयीं — कृष्ण × प्रिया = कृष्णप्रिया, अथवा विष्णुप्रिया इत्यादि.

पद्म + वास = पद्मवासिनी अ० कमलनिलया इत्यादि.

क्षीराब्धि + पुत्रिका = क्षीराब्धिपुत्रिका.

---

१. मुळांत 'सीर' शब्दापुढें 'अस्त्र' व 'ताल' शब्दापुढें 'ध्वज' शब्द लावावा; असें सांगितलें आहे. पण प्राचीन ग्रंथांत 'सीरास्त्र' असा शब्द मिळत नसून 'सीरी' किंवा 'सीरध्वज' असे शब्द म्हणतात.-

द्वि+रसना=द्विरसनः, अथवा द्विजिव्हः-इत्यादि.

चक्षुस्+श्रुति=चक्षुःश्रुतिः, अथवा चक्षुःश्रवाः

विष+धर=विषधरः

फणा+धर=फणाधरः, अथवा फणभृक् इत्यादि.

मोराविपर्यी—नील+कंठ=नीलकंठः.

भुजंग+भुज=भुजंगभुक्, अथवा सर्पाशन इत्यादि.

जलद+सुहृत्=जलदसुहृत्, अथवा मेघमित्र इत्यादि.

वृक्षाविपर्यी—क्ष्मा+ज=क्ष्माजः.

पृथ्वी+रुह = पृथ्वीरुहः.

भू+रुह=भूरुहः.

मेघाविपर्यी—जल+वाह=जलवाहः.

जल+मुच्=जलमुक्.

जल+द=जलदः.

जल+धर=जलधरः, अथवा पयोवाहः, उदकवर्षी इ॰.

याप्रमाणें पर्यायांचें परिवर्तन सहन करणारे असे जे यौगिक शब्द ते ज्या प्रसंगीं जे उचित असतील, ते ज्यात्या कवीनें कवितेंतल्या अक्षरांचा संक्षेप व विस्तार जसा आपल्याला पाहिजे असेल तसा होण्याकरितां उलटसुलट करून योजावे.

वर उदाहरणें दिलींच आहेत. ते सगळे संस्कृत शब्द आहेत, तरी सोपे असल्यामुळें विशेष व्याख्या देण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्र-

भाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधाया यौगिकनाममालानामको द्वितीयः स्तबकः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ अनुप्रासस्तबकः ॥ ३ ॥

यानंतर अनुप्रासाचे उपाय सांगतों.

अनुप्रासाच्या सिद्धीकरितां साधारण शब्द सांगतों. जसें— मंडितमंडलैः, पूरितं पूरैः, संकुलं कुलैः, राजितं राजभिः, युक्तं पंक्तिभिः, पटुः पटलैः, निचितं निचयैः, ओघैः मोघम्, सञ्चयेन साञ्चितम्, पुञ्जेन मञ्जु, जातेन सुजातम्, वृन्द-सुन्दरम्, कदम्ब-चुम्बितम्, सार्थ-कृतार्थम्, गणैः सगणम्, राशिभिर्भासितम्, व्रातैः क्रान्तम्, संहति-संहतम्, सोमं स्तौमि, ससङ्घट्टं सङ्घैः, प्रीतभजं व्रजैः, स्फुरन्मदं समुदयैः, प्रकरेण प्रियङ्करम्, ततमानं वितानेन, निकुरम्ब-सडम्बरम्, निकरेण प्रीतिकरम्, निवह-प्रवहत्प्रभम्, निकायेन सुकायश्रीः, विसर-प्रसरद्रसम्, यूथेन ग्रथितम्, जाल-जटालम्, पूग-सङ्गतम्, सन्दोह-सम्प्ररोहश्रि, समुदाय-मदाश्रितम्, समूह-सुमहत्, व्यूह-महितम्, वार-धारकम्, समाज-राजितम्, चक्राञ्चितम्, उत्करमुत्करैः, चक्रवाल-विशालश्रीः, सङ्घात-घटितोदयम्, धोरणी-धारणम्, श्रेणि-शरणम्, कलमालिभिः, ततिभिर्विततम्, माला-मालितम्, आवलि-शालितम्, त्रिशाल-शालितम्, कीर्ण-विस्तीर्णम्, भूरि पूरितम्, प्रभूत-भूतम्, प्रचुर-प्रचारम्, कल-पुष्कलम्, भूयिष्ठ-पुष्टम्, उद्भ्रान्तादभ्रम्, बहुलतावहम्, चारु-प्रचारम्, हारिस्फारितम्, रुचिर-रुचि, बन्धुरावन्धः, शोभन-शोभम्, सुशम-

समम्, मधुर-धुरम् (?), उत्तमतमम्, अग्रिम-ग्राह्यम्, अर्हं मर्हम्, सुन्दरतरम्, सत्तमतमम्, नव-प्रवरम्, पुण्य-वरेण्यम्, ग्राम-ग्रामणी, काममभिरामः, वल्गद्वल्गु, मनोहरतरम्, सम्यग्रम्यम्, मञ्जुरुचिपुञ्जः, दृष्ट-प्रकृष्टकामम्, वामाग्र्याग्रः, सुखप्रमुखः, मञ्जुलोज्वलम्, सोद्रिक-प्रवेकः, अनुत्तम-क्रमः. निर्विशेषपेशलम्, प्राग्रजाग्रत्, प्राग्रहराग्रहः, नम्रकम्रम्, काम्य-कामम्, वर्य-धुर्यम्, प्रिय-श्रियः, साधु-शुद्धम्, कान्त-तान्तम्, स्पष्ट-पृष्टम्, वरान्तराः, मुख्य-संख्यम्, रुच्य-रुचि, सम्यक्-सौम्यम्, स्फुरत्परः, हृद्य-विद्योति, सौभाग्य-भाग्यम्, माधुर्य-धुर्यकः, प्रधान-सन्धानम्, ज्येष्ठ-श्रेष्ठः, मनोरमः क्रमः, परार्ध्य-परार्धिः, जात्य-जातः, अनुत्तर, सन्तरत्, सरलाग्रेसरः, वर्गाग्रणीः, अन्योन्यप्रन्यभः, अकनीयः कमनीयः, पुरोगत-पुरोगकः.

यानंतर श्वेत इत्यादि वर्ण सांगतों.

धवल-प्रवलः, लक्ष्य-वलक्षः, गौर-गौरवः, सित-स्मितः, शुभादभ्रः, केतक-श्वेतकान्तयः, पलाण्डु-पाण्डुरः, हरहारिणः, गर्जदर्जुनः, दंतावदाती, बिस-विशदः, शुक्लं-शुक्लता, इत्यादि.

यानंतर रक्तवर्ण सांगतों.

अरुणारुणः दृक्-कोणशोणः, पाटल-पाटलः, पक्काम्र-ताम्रः, माञ्जिष्ट-वरिष्टः, रोहि-रोहितः, उद्रिक्त-रक्तः, लोहित-लौहितः, दभ्र-बभ्रवः, कडार-स्फारः, हारिद्र-हारिद्रः, भद्र-कद्रवः, बभ्रुबभ्रः, वङ्गपिङ्गः, भृशं पिशङ्गमङ्गकम्, कपिक-

पिश,–कपिलम्–हरि-हरितम्, पिञ्जरपुञ्जः, पिङ्गलकलभः, उन्मीलन्नीलश्रीः, परिलोहरिताः, निकामतःश्यामः, कृष्णकृष्णः, नालकालः, मेचकी कण्ठमेचकः, श्यामः श्यामलम्, असितद-सितः, शितिरुक् स्थितिः, सारङ्गरङ्गदङ्गश्रीः, शबल-प्रब-लप्रभः, प्रसरद्धूसरः, धूम्रधूमलः, धूमकम्ररुक्, पुरः कर्बुरकि-र्मीरकिरणः, कलचित्रलः, कपोतकान्तिः, कल्मापमयूखः, चि-त्रचित्ररुक्, निर्वर्ण्याभ्यर्णः, सन्नद्धासन्नसंनिधि-सन्धयः, सं-देशपेशलः, श्रीमत् ससीमः, विकटांतिकः, सन्निधानगुणा-धानः, सन्निकर्ष–प्रकर्षता, अभ्यग्र-मभ्यग्रहणम्, उपकण्ठ-विकुण्ठता, अभ्यासमभ्यासमता, निकटप्रकटस्थितिः, उपा-न्त-कान्त-सम्प्रातः, परिक्रीडत्सनीडता, सवेशसन्निवेशश्रीः, सविधोविविधोदयः, शश्वत्-पार्श्वे, सन्निकृष्टोत्कृष्टः, समीपदी-पता, समर्यादस्वमर्यादाः, हितात्यवहिताशयः, अपदान्तर-दान्तश्रीः अनन्तरपरस्परः, संसक्तव्यक्तः, नेदिष्ठदिष्टः, दूर-पूरतः, विप्रकृष्टः प्रकृष्टः, दवीयः पदवी, दविष्ठः विनिविष्टः, धर्मकर्मणि शर्मभाक्, मतस्वमत्त्वसहजः, सहचारीति नीति-मान्, रूपस्वरूपम्, स्वभावभावः, संसिद्धिसिद्धिः, निसर्गस-र्गः, प्रकृतिकृती, लक्षणक्षणः, शीलान-शीलशीलः, स्वस्थाव-स्था, दशावशात्, रतिस्थितिः, स्नेहसन्देहः, प्रीतिरीतितः, प्रेम-स्थेमा, दाक्षिण्यदक्षः, अनुकूलमूलनः, सम्भ्रमभ्रमसम्पर्कात् तर्कः, निशङ्कसङ्करः, अवधाननिधानश्रीः, समाधानविधा-नतः, प्रणिधानसुधाधानसमाधिः, व्याधियाधिनी, धर्म-शर्मकरः, पुण्यनैपुण्यः, वृषनिस्तुपः, श्रेयःप्रेयः, भाग-धेयः सन्धेयः, सुकृतं कृतम्, नूतनाकृतम्, सामन्तमतता,

भावभावना, स्वयमागयानिशयादथविस्तारतारता, प्रपञ्च-सञ्चनाव्यासविन्यासः, आभोगभोगता, नवच्छायोच्छ्रयः, आरोहरोहत्, चयसमुच्छ्रयः, उदग्रसमग्रत्वम्, उच्छ्रित-स्थितसंश्रितः, रङ्गत्तुङ्गचङ्गत्तुघः, तुङ्गोन्नतः धुरोद्धुरः, समस्तन्यस्तः, सकलसकलः, उद्दर्वसर्वता, नूनमन्यूनः, निखिलविलसत्, विश्वविश्वना, अखण्डमण्डनः, अव्यग्रसमग्रः, अशेषशेखरः, अखिलानाविलः, शुद्धसुद्धतम्, रुचिरं शुचिः, पवित्रचित्रता, भावपावनः, पूतनूतनः, उज्वल-दुज्ज्वलः, विमलोत्तमः, मिलदनाविलः, नवीनपीनः, सद्यस्कहृद्यता, नूतनूतनः, प्रत्यग्राव्यग्रता, भव्यनव्यत्वाभिनवः, निकाम-रामः, अतिमात्रगात्रता, एकान्तकान्तता.

याप्रमाणें सामान्यशब्दांची अनुप्रासवासना अर्थात् अनुप्रास साधेल अशा रीतीनें योजना कशी करावी तें जाणावें.

अनुप्रासोपयोगी कांहीं शब्द.

यानंतर राजादिकांच्या वर्णनांत अनुप्रासाला उपयोगी पडतील अशा अनुप्रासाची सिद्धि होण्याकरितां कांहीं शब्द सांगतों. जसें—

महादेव महाशर्व, गर्वाहर मनोहर, उग्रः अग्रः, गिरिः गिरीशः, वर्गः, भर्गः, उत्तमः क्रमः, धराधीशः अनीशश्रीः, भवः प्रवरवैभवः, विना पिनाकिना, चेतः वन्हिरेताः, शिवः शिवः, शंभुः निशुंभनः, रुद्रः रौद्रः, निशंकः शंकरः, मर्दी कपर्दी, भूपाली कपाली, भीमः भीमभः, स्थाणुः स्थाणुः, वामदेवः वामः, भैरवः भैरवः, खण्डपरशुः अखण्डश्रीः,

निस्तन्द्रः चंद्रमौलिवान्, जितारातिः पुरारातिः, सव्योमकेशपेशलः, नीलकण्ठसदृङ्नीलः, नीललोहितलीलया, विरूपाक्षः सरूपाक्षः, कृत्तिवासाः प्रकाशभाः, वृषः वृषाङ्कः, सर्वाङ्गः खट्वाङ्गः, धरः दुर्धरः, श्रीकण्ठोत्कण्ठया कण्ठे, कण्ठेकालः करालरुक्, ईश्वरः अनश्वरः स्फूर्जत्धूर्जटिः, मूलशूलभृत्, मृत्युञ्जयः, स्फूर्तिः अष्टमूर्तिः अमूर्त्तिमान्, भूतप्रभुः प्रभूतश्रीः, विष्टपः शिपिविष्टः, गौरी गौरीशः, कालीशशाली, चण्डीशचण्डिमा, दुर्गा दुर्गाणि, रुद्राणी वाणी शर्वाणिपाणि, वारया कात्यायनी, सर्वमङ्गला असर्वमङ्गला, नवानीता भवानी, अपर्णा वर्णा, शिवा अशिवा, रणे गणेश विघ्नेशविघ्ने, हेरम्बडम्बरः, परः परशुपाणिश्रीः, सनायकविनायकः, स्तम्भः लंबोदरः, दन्तः एकदन्तः, इभास्यः लास्यम्, दूषकः मूषकरथः, महासेनमहाः महान्, स्वामी कामी, कृतास्कन्धः स्कन्दः षण्मुखः संमुखः महातेजाः, दत्तार्तिः कार्त्तिकेयवत् कुमारसारसेनानीः सेना, गाङ्गेय गेयता, सब्रह्मचारी सब्रह्मः, यमाहुः बाहुलेयवत् शाखा विशाखा क्रौञ्चारि सञ्चारि शरभू शरः तारका तारकारातिः, नादश्चादशलोचनः, विश्वरूपस्वरूपश्रीः, क्रतुपुरुषपौरुषः, दामोदरवदुद्दामः, धरणीधरदुर्धरः, श्रीवत्सवदत्तुच्छश्रीः, सत्रिविक्रमविक्रमः, सेवासु वासुदेवाभः, सहृषीकेशपेशलः, विष्वक्सेनः विष्वक्सेनछद्मनः पद्मनाभवत्, विष्णुवर्तिष्णुवैकुण्ठ कुण्ठ लोकेशकेशवः, द्विटमुण्डपुण्डरीकाक्षः, भारानारायणप्रभुः, स्फीतास्पीताम्बरः, मञ्जुरमञ्जुकेशः, अच्युतार्च्युतः, श्रीवत्साङ्कः शशाङ्कश्रीः, जनार्दन इवार्दनः, सदा गदाधरः, शाली वनमाली, हरि-

हरिः, आशादाशार्हवत्, त्राणः पुराणपुरुषग्रामः, इन्द्रो-पेन्द्रः, कृष्णकृष्णः, पुरुषोत्तमपौरुषः, वृषा वृषाकपिः, सेतुः तार्क्ष्यकेतुः, अजोप्रजः, नयज्ञयज्ञपुरुषः, विक्र-मोपगविक्रमः, विष्टरश्रवसाविष्टः, विश्वं विश्वम्भरप्रभुः, सनात्सनातनः, शौरिर्गौरिः, गोविन्द विन्दति, द्विपश्रीपतिः, दैत्यारिरैश्यः, कुन्दमुकुन्दवत्, अगाधमाधवः, पद्मे पद्मेशयव-दाशयः, बलदेवबलः देवः, सीरभृत् वीरविक्रमः, कालिन्दी-कर्षणोत्कर्षः, सैंत्रिकस्त्वैककुन्डलः, लोलाम्बनीलाम्बरः, भद्रबलभद्रः, हली बली, कुशली मुशली, तालध्वजो चा-लः, बलाद्बलः, लम्बः प्रलम्बघ्नः, क्ष्मापालः कामपालवत्, अनन्तः अनन्तसङ्ग्रामः, रामः कामः सरामवत्, सङ्कल्पजन्म-कल्पश्रीः, विषमाविषमायुधः, पञ्चपञ्चशरः, पुष्पपुष्पा-स्त्रः, प्रस्मरः स्मरः, प्रद्युम्नः द्युम्नः, कन्दर्प कन्दसदर्पदर्पकः, मनोमनोभवः, भव्यवदनः मदनोपमः, मीनमीनध्वजः, काम-कामना, मारसारता, शृङ्गारयोनिः शृङ्गारः, स्तम्भ-शम्बरसूदनः, अनङ्गवङ्गसङ्गत्या, मधुमित्रमविभ्रमः, अथ मन्मथवत्, द्रु पुष्पसूनशरभासुरः, प्रजा प्रजापतिः, भर्त्ता जगत्कर्त्ता, विधिर्विधिः, ब्रह्मसब्रह्मचारित्वम्, पितामहमहा-महान्, स्रष्टा स्पष्टा, स्फुरन्मेधा वेधाः, कमलभूरभूत, स्वयम्भूमिः स्वयम्भूवत्, धाता त्राता जगत्त्रयीम्, चतुराच-तुरास्यश्रीः, पद्मभूः सद्मसम्पदाम्, परमेष्टः परमेष्ठी, वेदग-र्भसगर्भभः, शतानंदकृतानंदः, द्रौहिण्यद्रुहिणाकृतिः, सुर-ज्येष्टः सताज्येष्ठः, नाभिभूः नाभिभूतये, श्रीमान् इन्द्र इ-वेन्द्रिः, कश्चिद्दुश्च्यवनोपमः, महामहाः, सहस्राक्षः,

समन्युः, शतमन्युवत्, वर्यः पर्यञ्जवत्पूर्वः, पूर्वदिक्क्रान्तकान्तभः, सुनासीरसुनासीरः, साक्षादिव दिवस्पतिः, शक्रवक्रः, पुरुहूतपूतः, सुत्रामधामभाक्, नास्तो वास्तोष्पतिः, क्षोणिखण्डमाखण्डलप्रभः, अनघः, मघवा, भूपः, सपुरन्दरसुन्दरः, वासवासवसारौजाः, बिडौजाः, दम्भजम्भजित्, ससङ्क्रन्दनसङ्क्रन्दः, पाकशासनशासनः, प्राचीनबर्हिः प्राचीनवर्गः स्वर्गपतिप्रभः, आदित्यनित्यः, सविता कविता, क्रूरशूरवत्, अंशुमाली महःशाली, दिवाकर इवाकरः, द्वादशात्मा महात्मासौ, त्रयीतनुमनुव्रजन्, जगच्चक्षुः सदृक्षश्रीः, अहर्पतिमहस्तातिः, धर्मकर्मकर्मसाक्षी, पवित्रश्चित्रभानुवत्, अर्यमा वर्यमाहात्म्यसन्ततः सप्तसप्तिवत्, आर्त मार्त्तण्डचण्डश्रीः, मणिर्दिनमणिद्युतिः, द्योतनः प्रद्योतनवत्, सहस्रांशुमहःसहः, भास्वद्भास्वद्भानुभानुः, शौर्यसूर्यरविच्छविः, पतङ्गचङ्गतरणितरस्वस्तिगभस्तयः, विरोचनरोचनश्रीः, पूषा भूषार्ककर्कशः, नभो नभोमणिः, प्रांशुः खरांशुः, कोपगोपतिः, दण्डदण्डधरः, ध्वान्तकृतान्तसमविक्रमः, करालकालसद्धर्मधर्मराजः, अन्तकान्तकृत् , हीना–पीनाश–कीनाश–वर्तिना समवर्तिना, सुश्राद्धश्राद्धदेवेन, शमनोदमनोद्विपाम्, संमर्दीकौमुदीकान्तः, साक्षाद्दाक्षायणीपतिः, दोपधीरोपधीभर्त्ता, मुदः कुमुदबान्धवः, देवाज्जैवातृकः, सोमः कोमलः, विन्दुरिन्दुवत्, विधुः विधुरितः, राजा, राजानिस्तन्द्रचन्द्रमाः दक्षनक्षत्रनाथश्रीः, रोहिणीरोहिणीशरुक्, स्फारातारापतिः, तारतारकः, तारकः प्रभुः, गिरमाङ्गिरसक्षीबपीवजीवः, अगुरुर्गुरुः, धिषणो धिषणोदग्रः, चित्रः चित्रशिखण्डिजः, त्रान्

वाचस्पतिः, सौरिर्भूरिः, बृहद्बृहस्पतिः, सचिवार्यसुराचार्यः, सभृङ्गीपतिर्गीष्पतिः.

याप्रमाणें राजा अमात्य राजपुत्र इत्यादिकांच्या वर्णनांत लौकर अनुप्रास सिद्ध व्हावा एतदर्थ यथोचित शब्द योजावे.

अनुप्रास साधण्याचा दुसरा उपाय सांगतों.

अकारापासून क्षकारापर्यंत वर्ण ज्यांच्या अंतीं आहेत असे शब्द असतां दुसरे त्यांच्यासारखे शब्द—ककारापासून क्षकारापर्यंत वर्ण ज्यांच्या अंतीं आहेत असे पहावे. ह्मणजे चित्र, अनुप्रास आणि यमक यांत उपयोगी पडणाऱ्या शब्दांचा निश्चय होतो.

जसें 'अर' या शब्दासारखे ककार ज्याच्या आदि आहे आणि क्षकार ज्याच्या अंतीं आहे असे शब्द यथासंभव पुढें देतों.—

अर, कर, खर, गर, घर, चर, घरट्ट, जरया, क्षरया, विड्वर, तरणि, संस्तर, दर, धर, नर, परस्पर, अमर, भर, मर, वर, शरवण, सर, हर, अक्षर.

तसेच–आर, कार, गार, चार, जार, दार, तार, धार, व्यापार, स्फार, भार, मार, वार, सार, हार, क्षार.

तसेच–आम, काम, ग्राम, आचाम, जामयः, तामस, दाम, धाम, नाम, पामयाः, याम, राम, चाम, श्याम, साम, क्षाम.

तसेच–कीर, चीर, जीरक, तीर, नीर, धीर, भीरवः, सीर, हीर, क्षीर, कोटीर, कुटीर, वानीर, महीरमणः.

तसेच–अर्ण, कर्ण, तर्णक, पर्ण, वर्ण, स्वर्ण, अर्णव इ०

यांप्रमाणें सर्व शब्दांविषयीं त्यांच्या जवळ ठेवण्यास योग्य असे दुसरे शब्द शोधून काढावे.

प्रत्येक शब्दाचे सारे वर्ण त्याला अनुक्रमानें निरनिराळे स्वर जोडून त्यापासून शब्द बनवावे. ह्मणजे चित्र व अनुभास त्यांच्या योगानें सिद्ध होतो.

हे शब्द छंदोभ्यास नांवाचा जो पूर्वी स्तबक येऊन गेला आहे, त्यांत शब्दभेदांपासून झालेल्या शब्दांचें जें विवरण केलें आहे त्यावरून जाणावें.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां शब्दसिद्धिप्रताने अनुभासो नाम तृतीयस्तबकः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ लाक्षणिक स्तबक ॥ ४ ॥

आतां मुख्य लाक्षणिक व्यञ्जक शब्द सांगतों.

शब्द मुख्य, लाक्षणिक आणि व्यंजक असे तीन प्रकारचे आहेत. जो मुख्य अर्थाचा वाचक शब्द त्याला मुख्य ह्मणावें. या मुख्य शब्दाचा मुख्य अर्थाच्या ठायीं व्यापार होतो. ह्मणजे शब्द आणि त्याचा अर्थ यांच्या संकेताची अपेक्षा असते, व ज्या अर्थाशीं त्याचा संकेत असतो; अर्थात् ज्या शब्दाचा जो मुख्य अर्थ असतो त्याचेंच अवगमन करण्याची त्याच्या अंगीं शक्ति असते.

जो शब्द लक्ष्याचा लक्षक (दाखविणारा) असतो त्याला लाक्षणिक ह्मणतात. त्याचा व्यापार लक्ष्यनिष्ठ

असतो. लक्ष्याचें अवगमन करण्याची शक्ति ही त्याची लक्षणा होय.

व्यंजक शब्द व्यंजनक्षम अर्थात् त्याचा अभिधेय अर्थ व्यंग्यनिष्ट असतो. व्यंग्याचें अवगमन करण्याची शक्ति हें त्याचें व्यंजन होय.

मुख्यशब्दांविषयीं. उदाहरणार्थ, गोपिण्ड हा वाच्य मुख्य अर्थ घेतला असतां त्याचा अभिधायक जो गो शब्द तोही मुख्य त्या वर्गांत येतो. या मुख्य शब्दाचा मुख्य अर्थाचे ठायीं जो व्यापार होतो त्याला संकेतापेक्षा ह्मणतात. वाच्य अर्थ जाणवून देणें ही जी शक्ति तिला अभिधा ह्मणतात. लक्ष्य दाखवून देणारा असा जो लाक्षणिक शब्द त्याचा लक्ष्यावर व्यापार होत असतो. लक्ष्य दाखवून देणें ही जी त्याची शक्ति तिला लक्षणा ह्मणतात. व्यङ्ग्याला व्यक्त करून दाखविण्यास समर्थ असा जो व्यंजक शब्द त्याचा व्यङ्ग्यावर व्यापार होत असतो, आणि व्यङ्ग्य दाखवून देणें ही जी त्याची शक्ति तिला व्यंजना ह्मणतात.

मुख्यार्थाचा बाध झाला असतां अथवा मुख्यार्थाच्या जवळ असल्यामुळें रूढीनें अथवा प्रयोजनामुळें जो दुसरा अर्थ लक्षित होतो त्यालाच ज्ञाते लोक लक्षणा ह्मणतात.

मुख्य अर्थाचा बाध आणि अबाध, अनुपपत्ति आणि अनुपयोग यावरून ही लक्षणा होते, असें मानिलें पाहिजे. उदाहरणार्थ—'कर्मणि कुशलः, गंगायां घोषः' इत्यादि स्थळीं अनुपपत्ति आहे. 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्यादि स्थळीं अनुपयोग आहे. कारण येथें मागच्या प्रस्तावावरून रामाचें वर्णन चाललें आहे. हें समजत असतां 'रामोऽस्मि'

---

१ सामान्यतः याचा अर्थ इतकाच समजायाचा कीं, 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' या वाक्यांत राज्यभ्रंशादि अनेक मोठमोठीं दुःखें मी सहन केलेला आहे. तेव्हां दुसरींही जीं दुःखें येतील तीं सर्व सहन करीन इतकेंच घ्यावयाचें.

असा जो राम शब्द घेतला तो निरुपयोगी असल्यामुळें त्याच्या मुख्य अर्थाचा बाध झाला, म्हणजे राम शब्दानें सहज त्या व्यक्तीचें जें ग्रहण व्हावयाचें त्याचा बाध होऊन त्या नांवावरून दुसऱ्या कांहीं अर्थाचें येथें ग्रहण होतें. अर्थात् केवळ व्यक्तीचें ग्रहण न करतां त्या शब्दाचा अभिधेयभूत जो अर्थ त्याच्यावर जाऊन पोंहोंचणें हा जो संबंध त्यावरून राज्यभ्रंश, प्रवास, पित्याचा वियोग, सीतेचा विरह इत्यादि दुःखांला पात्रभूतत्व असल्याचें वरील उदाहरणांतील 'राम' शब्द लक्षित करितो. असामान्य जें निर्वेद इत्यादि व्यंग्य तें येथें प्रयोजन आहे.

मुख्यार्थाला आसन्न असणें अर्थात् मुख्य अर्थाच्या जवळ असणें हें पांच प्रकारचें आहे. याविषयीं प्राचीन ग्रंथकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, " अभिधेयाशीं संबंध झाल्यानें, सादृश्यानें, समवायानें, वैपरीत्यानें, आणि क्रियायोगानें लक्षणा पांच प्रकारची, विद्वानांला मान्य आहे." यांत ' अभिधेय, म्हणून जें सांगितलें आहे तें मुख्यार्थ हेंच होय. त्याच्याशीं संबंध झाल्याचें उदाहरण, जसें—'गंगायां घोषः, (शब्दशः अर्थ गंगेचे ठायीं गौळवाडा) येथें गंगा शब्दानें अभिधेय जो उदकाचा प्रवाह तो घोषाला आधार होण्याची अनुपपत्ति आहे. म्हणून मुख्य अर्थाचा बाध झाला असतां जो समीप-समीपी-भावात्मा संबंध त्याच्या आश्रयानें वरील उदाहरणांनीं गंगा शब्द तटाला (तीराला) लक्षित करितो. अर्थात् 'गंगायां घोषः, यावरून गंगा तटे घोषः (गंगेच्या कांठीं गौळवाडा) असा अर्थ घ्यावयाचा. येथें गंगात्व घेतलें असतां नदीरूप जो एक अर्थ त्याच्याशीं मिळून असणारें जें पुण्यत्व, मनोरमत्व, शीतलत्व इत्यादि यांनें प्रतिपादन हें व्यङ्ग्य प्रयोजन होय. यावरून 'गंगातट' इत्यादि दुसऱ्या शब्दावरून पुण्यत्वादि घेतां येईल असें म्हणूं नये; कारण तो अर्थ उत्पन्न करण्याचीहि तट इत्यादि शब्दांत शक्ति नाहीं.

---

१ 'समीप' म्हणजे जवळ. 'समीपी' म्हणजे जवळ असणाऱ्या वस्तु या उभयतांची नजीक स्थितीनें असणें या संबंधाला समीपसमीपीभावात्मसंबंध असें म्हणतात.

सादृश्यावरून लक्षणा कशी होते ती सांगतों.

उदाहरणार्थ 'गौर्वाहीकः' अथवा 'गौरेवायम्' इत्यादि स्थळीं 'गो' शब्दाचा मुख्य अर्थ जें सास्नादिमत्त्व त्याची प्रत्यक्षादि चारही प्रमाणांनीं बाधा होते. म्हणून गो शब्दानें अभिधेय जो बैल त्याच्याशीं सादृश्य असल्यावरून बैलाच्या अंगीं असलेले जे जाड्य, मांद्य इत्यादि गुण त्यासारखेच जाड्य, मांद्य इत्यादि गुणांनीं युक्त असा वाहीक लक्षित होतो. आतां येथें प्रयोजन कोणतें म्हणाल तर आरोपविशिष्ट व्यक्तीच्या ठिकाणीं तद्रूपत्वाची प्राप्ति अर्थात् प्रकृत उदाहरणांत ओझें वाहणाऱ्याच्या ठिकाणीं बैलपणाची प्रतिपत्ति होणें; व साध्यवसान जी लक्षणा तिच्या ठिकाणीं सर्वथा अभेदप्रतिपत्ति होणें अर्थात् प्रकृत उदाहरणांत ओझें वाहणारा आणि बैल यांत कोणत्याही प्रकारें भेद असल्याचें दिसून न येणें.

समवायानें व साहचर्यानें लक्षणा कशी होते तें सांगतों.

'कुन्ताः प्रविशन्ति' (कुंत प्रवेश करतात किंवा शिरतात.) इत्यादि स्थळीं कुंतांचा प्रवेश होण्याची अनुपपत्ति असल्यामुळें मुख्य अर्थाचा बाध होऊन साहचर्यास्तव कुंतवान् पुरुष लक्षित होतात. आतां याचें प्रयोजन म्हटलें तर अतिशयित रौद्रत्वादिकांचें प्रतिपादन हेंच होय.

---

१ 'गो' हा शब्द गाय आणि बैल दोहोंचा ही वाचक आहे. तरी येथें संबंधावरून बैलाचाच वाचक घ्यावा. 'वाहीक' म्हणजे ओझें वाहणारा. तो फार मदड असल्यावरून त्याला 'गौर्वाहीक' बैलासारखा ओझेवाला असें म्हटलें असता त्यावरून त्या ओझें वाहणाऱ्याला बैलासारखीं शिंगें व बैलाच्या गळ्यांतील पोळी, शेपूट, व चार पाय इत्यादि बैलाचीं सर्व लक्षणें आहेत असें समजता येत नाहीं. तर केवळ बैलाच्या अंगचा जडपणा व मंदपणा वगैरे सारखा जडपणा व मंदपणा त्या ओझें वाहणाऱ्याच्या अंगीं आहे इतकेंच घेतां येईल. असें केलें असता गो- या शब्दाचा मुख्य अर्थ जो शिंगें, गळ्यांतील पोळी वगैरे विशिष्ट पशुदेह तो सोडून त्याचा आगचे जाड्यादि गुणमात्र लक्षित करावे लागतात.' बैलाचें आणि त्याचें सादृश्य केवळ त्या जाड्यादि गुणापुरतेंच आहे असें समजलें पाहिजे. 'गौरेवायं' हा बैलच, येथें ही वरील शब्दाप्रमाणें मुख्य अर्थ सोडावा लागतो.

वैपरीत्यानें लक्षणा कशी होते तें सांगतों.

जसें—अभद्र तोंड असलेल्याला 'भद्रमुख,' असें म्हणणें. येथें 'भद्रमुख,' शब्दाचा अभद्रमुख अशा पुरुषाच्या ठिकाणीं प्रयोग केल्यामुळें त्याच्या स्वकीयार्थाचा बाध झाला. म्हणून तो शब्द आपला वाच्यभूत अर्थ म्हणजे भद्रमुखत्व त्याच्या वैपरीत्यानें अभद्रमुखत्व हें लक्षणेनें जाणवितो. आतां याचें प्रयोजन म्हटलें तर गुप्त रीतीनें असभ्य अर्थाची प्रतीति करून देणें, अर्थात् ज्याला भद्रमुख हें विशेषण वर सांगितल्याप्रमाणें लावायानें तो अभद्रमुख आहे असें प्रतीत करून देणें.

क्रियायोगानें लक्षणा कशी होते तें सांगतों.

जसें—'महति समरे शत्रुघ्नस्त्वम्' (मोठ्या समरांगणांत तूं शत्रूला मारणारा आहेस) येथें शत्रूला न मारणाऱ्या पुरुषाच्या ठिकाणीं 'शत्रुघ्न' शब्दाचा प्रयोग केला आहे, म्हणून त्याच्या स्वार्थाचा बाध होतो. हा 'शत्रुघ्न' शब्द शत्रु न मारणाऱ्याच्या ठिकाणीं शत्रुहननरूप क्रियेच्या कर्तृत्वाचा योग नसल्यामुळें लक्षणेनें योजला आहे. असें करण्यानें प्रयोजन तर ज्याचें वर्णन करावयाचें त्याचें शत्रुघ्न शब्दानें अभिधेय जो राजा तद्रूपत्वाचें प्रतिपादन करणें. 'कर्मणि कुशलः' या उदाहरणांत 'कुशान्' (दर्भ) लातीति (घेतो तो) 'कुशलः' अर्थात् दर्भ घेणारा हा या शब्दाचा मुख्य अर्थ असून 'कर्मणि कुशलः' या ठिकाणीं त्याचा कांहीं उपयोग नसल्यामुळें त्याचा बाध होऊन कुशल म्हणजे विवेचन करणारा इत्यादि संबंधाच्या ठिकाणीं रूढ पावलेला जो प्र-

---

१. व्यवहारांत 'अहा हे भला' किंवा 'मोठें शहाणे आहा' असें म्हणतात. हें वाचकांच्या लक्षांत असेलच. जेव्हां केव्हां या शब्दांचा अशा रीतीनें प्रयोग होतो तेव्हां तेव्हां तो त्या शब्दाच्या मुख्य अर्थाच्या विरुद्ध अर्थी योजण्यांत येतो. 'अहा हे भला' हें अभद्र किंवा अवेळीं किंवा दुर्मुख असलास—त्याचा तिरस्कार वगैरे करणेंच असतां—म्हणतात. तसेंच कोणी कांहीं वेडेपणाचें भाषण केलें असतां त्याला 'मोठें शाहणे आहां' असें म्हणतात. त्याप्रमाणेंच मुळांतील भद्रमुख हें उदाहरण आहे असें समजावें.

२. वारंवार वर्णन करणारा 'शत्रुघ्न' नांवाच्या दुसऱ्या राजाचा सादृश्य अथवा तद्रूपत्व प्रतिपादन करण्याकरितां. आपण ज्याचें वर्णन करावयाचें तो 'शत्रुघ्न' शब्दाच्या अर्थाप्रमाणें शत्रूंचा मारणारा जरी नाहीं, तरी त्या राजासारखा आहे, असें दाखविण्याकरितां मुद्दाम तें नांव दिलें असें समजावें.

वीण पुरस्त्व अर्थ तो लक्षणाव्यापारानें लक्षित होतो. अर्थात् 'कर्मणि कुशलः' या ठिकाणीं कुशल म्हणजे दर्भ घेणारा नसून कर्मात निपुण असा अर्थ घेण्यांत येतो.

या प्रमाणेंच द्विरेफ, द्विप, आनुलोम्य, लावण्य इत्यादि शब्द रूढ झालेले असल्यामुळें यांच्या ठिकाणीं रूढिलक्षणा केली पाहिजे. 'गंगायां घोषः' इत्यादि स्थळीं प्रयोजन असल्यावरून लक्षणा होते. प्रयोजन म्हटलें तर तिनें पाविञ्य इत्यादि व्यङ्गच हेंच होय.

हें याचें तात्पर्य.

रूढिलक्षणेंत शब्दाना 'वाचक' आणि 'लाक्षणिक' अशा दोन अर्थीचीं दोन नांवें होतात. अभिधा आणि लक्षणा असे दोन व्यापार होतात. प्रयोजनलक्षणेंत तर शब्दानें वाचक, लाक्षणिक आणि व्यंजक अशा तीन प्रकारचीं तीन नांवें होतात. व अभिधा, लक्षणा, व व्यञ्जना असे तीन व्यापार होतात. रूढि लक्षणेंत व्यङ्ग प्रयोजनाचा अभाव असल्यामुळें शब्दाची व्यंजकताही नाहीं व व्यंजनव्यापारही नाहीं. म्हणून तींत नाम आणि व्यापार दोन दोनच होतात.

आतां अभिधा आणि लक्षणा म्हणजे काय तें सांगतों.

शब्दव्यापार निरंतरानिष्ठ असेल त्याला अभिधा ह्मणावें. तोच कांहीं व्यवधानयुक्त अर्थनिष्ठ असला ह्मणजे लक्षणा होते.

" व्यवधानार्थ निष्ठ ह्मणजे सव्यवधान मुख्यार्थ, बाध इत्यादि तीन हेतूंनीं अंतरित जो लक्ष्य, तटादिरूप अर्थ त्याच्या ठिकाणीं विश्रांति पावलेला जो शब्दव्यापार तो लक्षणा होय. अभिधा आणि लक्षणा ह्या परस्पर अत्यंत भिन्न नाहींत. शब्दव्यापारामध्यें कांहीं अंतर नाहीं

१. द्वि-रेफ अर्थात् दोन रेफ इतकाच या शब्दाचा अर्थ होतो. पण हा भ्रमराचा वाचक मानण्याची रूढि आहे भ्रमर, शब्दांत भकाराच्या पुढें एक व मकारोत्तरवर्ती अकाराच्या पुढें एक असे दोन रेफ म्हणजे रकार असून 'भ्रमर' हा शब्द भृंगाचा वाचक झाला आहे. म्हणून द्विरेफ हाही त्याचा वाचक मानण्याची रूढि आहे. यावरून पाहतां द्विरेफ शब्दाच्या मुख्य अर्थाचा बाध होऊन रूढिलक्षणेनें तो भ्रमराचा वाचक होऊन बसला. तसाच द्विप, अनुलोम इत्यादि शब्दांचाही अर्थ समजावा

अशा अर्थाच्या ठिकाणीं नित्य असला ह्मणजे अभिधा होते. तीत मुख्य अर्थाच्या ठिकाणीं बाधित झाली असतां तिचा तेथें चरितार्थ होत नसल्यामुळें ज्या दुसऱ्या अर्थाच्या ठिकाणीं प्रसार पावते अथवा जाते तिला लक्षणा ह्मणतात. अर्थात् लक्षणा ही अभिधेची पुच्छभूतच आहे.

आतां लक्षणेचे भेद सांगतों.

लक्षणाही शुद्धा आणि उपचारमिश्रा अशी दोन प्रकारची आहे. शुद्धा लक्षणेचेही दोन भेद आहेत. पहिली उपादानलक्षणा व दुसरी लक्षणलक्षणा. उपादान ह्मणजे आपल्या सिद्धीकरतां दुसऱ्याचा आक्षेप करणें.

जसें—'पुरे कुन्ताः प्रविशन्ति—' या ठिकाणीं 'कुन्त' शब्दानें आपल्या प्रवेशाच्या सिद्धीकरतां आपले संयोगी अर्थात् आपल्याला हातांत धरणारे जे पुरुष अर्थात् योद्धे ते आक्षिप्त केले जातात. ह्मणून उपादानावरून ही लक्षणा झाल्यामुळें हिला उपादानलक्षणा ह्मणावें.

दुसऱ्या अर्थाकरितां आपला अर्थ अर्पण करणें याला लक्षणावरून लक्षणलक्षणा असें ह्मणतात.

जसें— 'गंगायां घोषः', या उदाहरणांत तीराला घोषानें आधारत्व सिद्ध होण्याकरतां 'गंगा' हा शब्द आपला अर्थ त्याला देतो. ह्मणजे 'गंगायां घोषः' याचा 'गंगातटे घोषः', असा अर्थ प्रतीत करितो. इत्यादि स्थलीं लक्षणानें लक्षणा होते ह्मणून ही लक्षणलक्षणा असें समजावें.

याचा अभिप्राय असा आहे कीं जेथें शब्द कोणत्याही रीतीनें आपल्या अर्थाचा त्याग न करितां दुसरा अर्थ लक्षित करितो, तेथें लक्षणानें अर्थात् तट इत्यादिकांच्या ज्ञापनानें लक्षणा होईल, आणि जेथें आपला अर्थ

---

१ 'कुन्त' हें एका आयुधाचें नांव आहे. त्याला भाला अर्थ ज्याला मराठींत ह्मणतात तें, आणि कुन्त हें एकच असा समजून आहे. 'कुन्त नगरांत शिरतात' असें म्हटलें तर ते [illegible] कुन्ताच्यानें कसें शिरवें ह्मणाल? तेव्हां 'कुन्त शिरतात' ह्मणजे 'कुन्त' हातांत धरणारे योद्धे हे त्यांत आत शिरतात असा अर्थ घेतला पाहिजे. तेव्हां कुन्त शब्दावरून योद्ध्यांचें ग्रहण होतें हें अगदीं स्पष्ट आहे.

सांगत असूनही अन्यार्थ ग्रहण करितो, तेथें उपादानानें लक्षणा होते. हे दोन्ही भेद शुद्ध आहेत; कारण त्याला उपचारानें मिश्रत्व आलेलें नाहीं. जसें 'गौर्वाहीकः' या ठिकाणीं 'गौः' ही वस्तु एक व वाहीक ही एक या दोन्ही परस्परांहून अत्यंत भिन्न असून एकीचा दुसरीवर उपचार होतो, तसा येथें होत नाहीं म्हणून तिला उपचारमिश्र लक्षणा व हिला शुद्ध लक्षणा म्हटलें आहे.

आतां उपचारमिश्र लक्षणेचे भेद सांगतों.

सादृश्यावरून गौणसारोपा, गौणसाध्यवसाना, व संबंधान्तरावरून आणखी शुद्ध सारोपा, व शुद्ध साध्यवसानिका असे तिचे भेद होतात.

"'गौर्वाहीकः', 'गौरेवायम्' इत्यादि हीं उदाहरणें होत. जेथें उपमानांत असलेल्या गुणांशीं तुल्य गुणांच्या योगानें लक्षण पुढें करून उपमेयाच्या ठिकाणीं उपमान शब्दाचा आरोप केला जातो ते गौण भेद होत. ते गुणावरून झाले असल्याकारणानें गौण या शब्दानें वाच्य होतात. 'गौर्वाहीकः' येथें गो शब्द उपमान असून त्याच्या जाड्यादि गुणांशीं तुल्य असे जाड्यादि गुण उपमेय जो वाहीक त्याच्या ठिकाणीं आरोपित केले असल्यामुळें ती गौणसारोपा लक्षणा झाली. याचप्रमाणें 'गौरेवायम्' ही गौणसाध्यवसाना लक्षणा झाली. आतां 'आयुर्घृतं' व 'आयुरेवेदम्' हे जे शुद्ध भेद यांचा परस्पर कार्यकारणभाव संबंध आहे. तरी दोहोंचें सादृश्य नाहीं म्हणून याला गौणत्व देतां येत नाहीं. जसें 'आयुर्घृतम्' यांत 'आयुस्' (आयुष्य अर्थात् त्याची वृद्धि) याला कारणभूत 'घृत' (तूप) आहे. तसें क्षीरापासून (दुधापासून) आयुष्याची वृद्धि होत नाहीं म्हणून घृताला क्षीरादिकाहून विसदृशत्व असल्यानें 'आयुस्' शब्दाहून घृत शब्दाचा व्यभिचार होत नाहीं. म्हणून कार्यकारित्व इत्यादि हें याचें प्रयोजन आहे. यावरून 'आयुर्घृतं' हें शुद्ध सारोपा लक्षणेचें उदाहरण व 'आयुरेवेदम्' हें शुद्ध साध्यवसाना लक्षणेचें उदाहरण असें समजावें.

यावरून एकंदरींत उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा, गौणसारोपा, गौणसाध्यवसाना, शुद्धसारोपा आणि शुद्धसाध्यवसाना असे लक्षणेचे सहा भेद होतात असें समजावें.

आतां या लक्षणांवरून अलंकार कोणचे होतात ते दाखवितों.

आरोप्य आणि आरोप हे विषय सारोपाच्या ठायीं दोन्ही ही स्पष्ट असतात; आणखी साध्यवसानेचे ठायीं आरोप्य विषयाच्या अंतर्गत आरोप विषय असतो.

'आरोप्य' ह्मणजे 'गौः' इत्यादि विषय. 'आरोप' ह्मणजे वाहीक इत्यादि विषय. 'सारोपा' ह्मणजे सादृश्यहेतुक. ही लक्षणा उपमान आणि उपमेय यांनीं विद्यमानरूपत्व असल्यामुळें रूपक नांवाच्या अलंकाराचें बीज होतें. जेथें 'आरोप्य' जो 'गौः' इत्यादि त्यानें निगीर्ण झाल्यामुळें आरोप विषय जो वाहीक इत्यादि याची प्रतीति होते. ती साध्यवसाना लक्षणा. हीच अतिशयोक्तीचें बीज होय. जसें—

"कमलमनम्भसि कमले
कुवलय एतानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगे-
त्युत्पातपरम्पराकेयम् ॥"

१. रूपक या नांवाचा अलंकार प्रसिद्ध आहे. त्यांत मुख्यत्वें एकावर दुसऱ्याचा आरोप केलेला असतो. सारोपालक्षणेंत—मग ती गौण असो किंवा शुद्ध असो—एकावर दुसऱ्याचा आरोप हाच मुख्य असतो. यविषयीं पुढांत दिलेलें उदाहरण 'गौर्वाहीकः' हेंच घेतां येईल. येथें वाहीकावर 'गो'त्वाचा आरोप केला आहे. म्हणून हें रूपकालंकाराचें बीज होतें असा भावार्थ.

२. यांतील 'कमल' आणि 'कुवलय' हे दोन्ही शब्द साधारण अर्थी एकाचेच वाचक दिसतात तरी त्यांत मोठा भेद आहे. जें दिवसा प्रफुल्लित होतें त्याला कमल व रात्रीं विकास पावतें त्याला कुवलय म्हणतात. वरील श्लोकांत मराठी [illegible] वाचक असा एकही शब्द नाहीं,

अर्थ—उदक नसतां कमल दिसतें आहे! त्या कमलांत दोन कुवलयें दिसताहेत! आणि हीं तीनही एका सोन्याच्या वेलीवर आहेत आणि तीहीं सुकुमार व सुभग आहेत. तेव्हां एकापेक्षां एक अधिक अशी उत्पातांची (किंवा आश्चर्यांची) कोण परंपरा!!!

वर सांगितलेली लक्षणा जर कार्यकारणभाव इत्यादिकांच्या अनुरोधानें झाली असेल तर तीन रूपकादि अलंकारांला विषयभूत होत नाहीं; कारण तेथें सादृश्याचा अभाव असतो. याविषयीं उदाहरणें आयुर्घृतम्, यशस्त्यागः, भयं चौरः, सुखं प्रियाः, वैरं द्यूतम्, गुरुः ज्ञानं, श्रेयः सत्तीर्थसेवनं, इत्यादि घेतां येतील.

याप्रमाणेंच दुसऱ्याचा अपदेश करणाऱ्या अलंकाराला साध्यवसानलक्षणात्व येतें. जसें—

"अनर्घ्यः कोऽप्यन्तस्तव हरिणहेवाकमहिमा
स्फुरत्येकस्यैव त्रिभुवनचमत्कारजनकः"

अर्थ-हरिणाचा हेवा करणारा तुझा महिमा कांहीं अमोलिक आहे. त्रिभुवनाला चमत्कार उत्पन्न करणारा तो तुझ्या एकट्याच्याच ठिकाणीं स्फुरण पावत आहे.

या उदाहरणांत हरिणाबरोबर प्रतीयमान जो वर्ण्य (राजा किंवा दुसरा कोणी असेल तो) त्याचा अभेद दाखविला आहे.

संबंध अनेक प्रकारचे आहेत.

पद्धीनें अर्थ एकशें साठ होतात असें सांगितलें आहे. त्यांतले कांहीं येथें सांगतों—कोठें तादर्थ्यानें उपचार होतो. जसें—इंद्राकरितां ठेवलेल्या 'स्थू-

तरी तो सर्व श्लोक स्त्रीलाच लक्षून आहे. कोणी रसिक पुरुषानें सुंदर स्त्रीला पाहून हें तिचें चमत्कारिक रीतीनें वर्णन केलें आहे. 'कमल' शब्दानें त्या स्त्रीचें मुख 'कुवलय,' शब्दानें तिचे दोन्ही डोळे, 'कनकलतिका' अथवा सोन्याची वेल यानें तिचें शरीर लक्षित केलें आहे. उदकावांचून कमल मुळींच असत नाहीं, पण या स्त्रीचें हें मुखकमल उदकावांचून आहे. त्या कमलांत कुवलयांची उत्पत्ति होण्याचा मुळींच संभव नसून ती येथें आहे. सोन्याच्या वेलीला कमल व कुवलयें येण्याचा संभव नसता तीं आलीं आहेत. व सोन्याची वेल कठीण असायाची असून ती सुकुमार व सुभग आहे. तेव्हां एका पुढें एक ही उत्पातांची मालिकाच लागली असा वर्णन करणाऱ्याचा अभिप्राय. 'उत्पात' हा शब्द असंभावित गोष्ट घडणें याचा वाचक आहे.

णा' त्याच इंद्र असा मानून "स्थूणा इंद्रः' असें म्हणतात. क्वचित् स्वस्वामिभावानें उपचार होतो; जसें—राजकीय पुरुष यालाच राजा म्हणायाचें. क्वचित् अवयवावयविभावानें उपचार होतो. जसें-अग्रहस्त या नांवाचा जो हाताच्या शेवटचा भाग त्यालाच हात म्हणावयाचें. कोठें तें कर्म तो करीत असल्यामुळें अर्थात् तारतम्यानें होतो. जसें— 'तक्षा' सुतार नसलेल्यास 'तक्षा' म्हणायाचें. क्वचित् मापानें उपचार होतो. जसें-आढक (पायली) भर धान्य खातो म्हणून त्याला 'आढकमदनाति' क्वचित् स्थानावरून होतो. जसें 'मंचाः क्रोशन्ति' माचे ओरडत नसतां ही त्यांवर बसलेल्या मनुष्याच्या योगानें ते करकरूं लागल्यामुळें 'मंचाः क्रोशन्ति' असें म्हटलें. इत्यादि निरनिराळ्या संबंधांचीं अनेक उदाहरणें आहेत तीं सर्व लक्ष्य असेल त्याप्रमाणें लक्षित करावीं. याविषयीं प्राचीन विद्वानांनीं असें म्हटलें आहे कीं, "सहचरण, स्थान, तादर्थ्य, वृत्ति, मान, धरण, सामीप्य, योग, साधन, आधिपत्य, यांमुळें ब्राह्मण, मंचक, कट, राजा, सक्तु, चंदन, गंगा, शाटक, अन्न, पुरुष, या शब्दांच्या ठिकाणीं तद्भव नसतांही त्याचा उपचार होतो."

वर सांगितलेल्या शब्दांच्या ठिकाणीं शुद्ध लक्षणा होते. एखादी रूढीवरून, एखादी प्रयोजनामुळें 'एखादी सारोपा' व एखादी साध्यवसाना अशा लक्षणा होतात. येथपर्यंत लक्षणाविचार सांगितला.

आतां लक्षणा होण्याला योग्य असे कांहीं शब्द सांगतों.

चित्र, इन्द्रजाल, वाच्य, द्विभाव, स्वप्न, यमक, संवाद, द्वैगुण्य, अभिनयकथा, द्विरुक्ति, पर्याय, वक्र, पुनरुक्ति, रूप, अवस्था, अर्थ, वपु, भव, अन्तर, परिणति, विवर्त, अनुवाद, अनुप्रास, अनुकृति, छाया, प्रतिबिम्ब, शब्द, प्रतिवीर, मल्ल, नायक, कवि, वेश, बन्धु, अनुकूल, प्राणी, आज्य, शान्ति, सुहृद, दायाद, सनाभि, सहचर, सतीर्थ्य, सब्रह्मचारी, नी-

अर्थ—उदक नसतां कमल दिसतें आहे! त्या कमलांत दोन कुवलयें दिसताहेत! आणि हीं तीनही एका सोन्याच्या वेलीवर आहेत आणि तीही सुकुमार व सुभग आहे. तेव्हां एकापेक्षां एक अधिक अशी उत्पातांची (किंवा आश्चर्यांची) कोण परंपरा!!!

वर सांगितलेली लक्षणा जर कार्यकारणभाव इत्यादिकांच्या अनुरोधानें झाली असेल तर तीन रूपकादि अलंकारांला विषयभूत होत नाहीं; कारण तेथें सादृश्याचा अभाव असतो. याविषयीं उदाहरणें आयुर्घृतम् यशस्त्यागः, भयं चौरः, सुखं प्रियाः, वैरं द्यूतम्, गुणः ज्ञानं, श्रेयः सत्तीर्थसेवनं, इत्यादि घेतां येतील.

याप्रमार्णेच दुसऱ्याचा अपदेश करणाऱ्या अलंकाराला साध्यवसानलक्षणाल्य येतें. जसें—

"अनर्घ्यः कोऽप्यन्तस्तव हरिणहेवाकमहिमा
स्फुरत्येकस्यैव त्रिभुवनचमत्कारजनकः"

अर्थ—हरिणाचा हेवा करणारा तुझा महिमा कांहीं अमोलिक आहे. त्रिभुवनाला चमत्कार उत्पन्न करणारा तो तुझ्या एकल्याच्याच ठिकाणीं स्फुरण पावत आहे.

या उदाहरणांत हरिणाबरोबर प्रतीयमान जो धर्म्य (राजा किंवा दुसरा कोणी असेल तो) त्याचा अभेद दाखविला आहे.

संबंध अनेक प्रकारचे आहेत.

षष्ठीचे अर्थ एकशें साठ होतात असें सांगितलें आहे. त्यांतले कांहीं येथें सांगतों—कोठें तादर्थ्यानें उपचार होतो. जसें—इंद्राकरितां ठेवलेल्या 'स्थू-

तरी तो सर्व श्लोक अतिशय रमणीय आहे. कोणी रसिक पुरुषानें सुंदर स्त्रीला पाहून हें तिचें चमत्कारिक रीतीनें वर्णन केलें आहे. 'कमल' शब्दानें त्या स्त्रीचें मुख 'कुवलय,' शब्दानें तिचे दोन्ही डोळे, 'कनकलतिका' अथवा सोन्याची वेल यानें तिचें शरीर लक्षित केलें आहे. उदकावांचून कमल सुर्वीच असत नाहीं, पण या स्त्रीचें हें मुखकमल उदकावांचून आहे. त्या कमलांत कुवलयांची उत्पत्ति होण्याचा मुळींच संभव नसून ती येथें आहे. सोन्याच्या वेलीला कमल व कुवलयें येण्याचा संभव नसतां तीं आलीं आहेत. व सोन्याची वेल कठीण असायाची असून ती सुकुमार व सुभग आहे. तेव्हां एका पुढें एक ही उत्पातांची मालिकाच लागली असा वर्णन करणाऱ्याचा अभिप्राय. 'उत्पात' हा शब्द असंभावित गोष्ट घडणें याचा वाचक आहे.

णा' त्यांच इंद्र अशा मानून "स्थूणा इंद्रः' असें ह्मणतात. क्वचित् स्वस्वामिभावानें उपचार होतो; जसें—राजकीय पुरुष यालाच राजा ह्मणायाचें. क्वचित् अवयवावयविभावानें उपचार होतो. जसें-अग्रहस्त या नांवाचा जो हाताच्या शेवटचा भाग त्यालाच हात ह्मणावयाचें. कोठें तें कर्म तो करीत असल्यामुळें अर्थात् तारतम्यानें होतो. जसें—'तक्षा' सुतार नसलेल्यास 'तक्षा' ह्मणायाचें. क्वचित् मापानें उपचार होतो. जसें–आढक (पायली) भर धान्य खातो ह्मणून त्याला 'आढकमदनाति' क्वचित् स्थानावरून होतो. जसें 'मंचाः क्रोशन्ति' माचे ओरडत नसतां ही त्यांवर बसलेल्या मनुष्याच्या योगानें ते करकरूं लागल्यामुळें 'मंचाः क्रोशन्ति' असें ह्मटलें. इत्यादि निरनिराळ्या संबंधांचीं अनेक उदाहरणें आहेत तीं सर्व लक्ष्य असेल त्याप्रमाणें लक्षित करावीं. याविषयीं प्राचीन विद्वानांनीं असें ह्मटलें आहे कीं, "सहचरण, स्थान, तादर्थ्य, वृत्ति, मान, धरण, सामीप्य, योग, साधन, आधिपत्य, यांहून ब्राह्मण, मंचक, कट, राजा, सक्तु, चंदन, गंगा, शाटक, अन्न, पुरुष, या शब्दांच्या ठिकाणीं तद्रव नसतांही त्याचा उपचार होतो."

वर सांगितलेल्या शब्दांच्या ठिकाणीं शुद्ध लक्षणा होते. एखादी रूढीवरून, एखादी प्रयोजनामुळें 'एखादी सारोपा' व एखादी साध्यवसाना अशा लक्षणा होतात. येथपर्यंत लक्षणाविचार सांगितला.

आतां लक्षणा होण्याला योग्य असे कांहीं शब्द सांगतों.

चित्र, इन्द्रजाल, वाच्य, द्विभाव, स्वप्न, यमक, संवाद, द्वैगुण्य, अभिनयकथा, द्विरुक्ति, पर्याय, वक्र, पुनरुक्ति, रूप, अवस्था, अर्थ, वपु, भव, अन्तर, परिणति, विवर्त, अनुवाद, अनुभास, अनुकृति, छाया, प्रतिबिम्ब, शब्द, प्रतिवीर, मल्ल, नायक, कवि, वेश, बन्धु, अनुकूल, प्राणी, आज्य, ज्ञाति, सुहृद, दायाद, सनाभि, सहचर, सनीड्य, सब्रह्मचारी, मी-

लीराग, सहाध्यायी, सदृश, सध्यंच, गणनाधिक, सवर्ण, संवादि, सांयुगीन, रिपु, अधिदैवत, विद्यागुरु, कुलनाथ, कुलपुरुष, ओंकार, चक्रवर्त्ति, क्षेमंकर, सार्थवाह, तीर्थ, ज्येष्ठ, सभापति, अग्रेसर, उत्तमर्ण, प्रतीक्ष्यजितकाशी, अद्वैतवादी, धुर्य, उद्घाघन, गृहमेधि, अध्यक्षतत्त्व, ब्रह्म, उपनिषत्, रहस्य, चैतन्य, धुत, परात्मा, सौरभ्य, उत्कर्ष, रस, भोग, आनंद, अभिजाति, अपरभाग, त्वयसर्वस्व, विलास, तंदुल, निर्यास, भाग्य, मज्जान, जीवित, तात्पर्यार्थ, व्युत्पत्ति, अपवाद, मर्म, मकरन्द, साम्राज्य, सिंहनाद, अहंकार, ऐश्वर्य, संस्कृत, विपाकसार, उद्धार, निदान, व्याख्या, टीका, चरित्र, विश्रम्भ, मूलद्रव्य, विवेक, व्याकरण, निरुक्त, सौष्ठव, अभ्युदय, सौन्दर्य, उन्मेष, नवीनत्व, प्ररोह, संभ्रम, उत्साह, वैदग्ध्य, अवष्टम्भ, उत्सव, नवनीत, यौवन, आदेश, महिमा, निघण्ट, औद्धत्य, अन्तरङ्ग, पूर्वोक्ति, अधित्यका, स्वेच्छा, व्याप्ति, बहुला, घनता, पीवता, क्षीवता, महत्ता, उद्दामता, तुङ्गता, प्रौढि, सर्व, अभिसार, वृद्धि, व्यूह, व्यास, अट्टहास, संघट्ट, विष्कम्भ, वज्रपात, अनध्याय, अपह्नव, अविसंवाद, केतु, उदय, अन्तराय, आतङ्क, अपप्लव, अध्वस्कन्द, प्रताख्यान, अन्तरधी, व्यापेध, विडम्बन, अतिचार, अनुपद, अरुन्तुद, कद्वद, वैरंगिक, नास्तिक, पुरोभागी, स्थायि, द्रव्य, किट्ट, तुष, पिण्याक, पलाल, पदधूलि, उद्वाह, पूर्वरङ्ग, प्रतिमा, प्रस्ताव, नाट्य, संकेत, अङ्गोद्वर्त्तन, शाखापूर, शाखा, मङ्गलावतरण, प्रश्नोत्तर, प्रहेला, कलभ, किशोर, प्रवाल, मञ्जरी, निर्माल्य, भङ्गी, करणी, कैतव, पाखण्डी, कर्णिका,

भेद, तर्णक, पराग, सैन्य, उपपद, समस्या, कालान्तर, उत्सर्ग, प्राकाम्य, वस्तु, वाचिक, सम्बोधन, पादुका, अवहित्थ, व्यवहार, किंवदन्ती, प्रभूत, विज्ञान, कारिका, उपाधि, बहिरङ्ग, उपश्रुति, मृगतृष्णा, नासीर, पादपीठ, व्यापृति, दिग्ध, परोक्ष, गण्डूष, उपत्यका, प्रहसन, युवराज, शिष्य, सैनिक, सचिव, प्रतिहार, मण्डलेश, गण, वैहासिक, सेनानी, वैतालिक, पट्ट, पदाति, अनुग, ग्रामीण, पारिपार्श्वक, नान्दी, चाटुकार, भक्त, परिवार, प्राकृत, परान्त, मायिक, दास, पराधीन, यद्वद, अस्त्रधर, वैमात्रेय, ईर्ष्यालु, परिचारक, भर्तृहारक, कनिष्ठ, अधमर्ण, राजवंश्य, वन्दारु, रक्ताञ्चल, स्फुलिङ्ग, कण, दिङ्मात्र, एकदेश, खण्ड, बाल, अङ्कुर, शिशुता, संक्षेप, क्षामत्व, अवयव, कला, शीकर, लहरि, इत्यादि. हे लक्षणार्ह शब्द सदृशत्वरूप दाखविण्याच्या उपयोगीं पडतात. ते केव्हां उपमानावर आरोपित करावे व केव्हां उपमेयावर आरोपित करावे.

उपमानावर आरोपित करण्याचा प्रकार; जसें—

"इन्दुर्वक्त्रस्य वीप्सासदनमुपकथा पादयोः पङ्कजालिः
पर्यायोलिः कवर्या ननु तनुमहसां कर्णिकाकर्णिकारम्।
आभासः कुम्भिकुम्भद्वयमुरसिजयोः कामकोदण्डदण्डः
पाखण्डं भ्रूलताया रतिरभिनयनं पठ्य रूपस्य यस्याः॥"

अर्थ— चंद्र हा जिच्या मुखाच्या द्विरुक्तीचें स्थान; जिच्या पायांला कमळांची उपमा उपकथेसारखी आहे; भ्रमर हा जिच्या केंसांचा पर्याय आहे; कर्णिकार जिच्या-अंगकांतीला कर्णिकार वृक्ष हें कर्णिका

(मध्यस्थान) आहे. हत्तीच्या डोक्यावरचे दोन कलश अर्थात् त्याचें गंडस्थल हें हिच्या स्तनांना केवळ आभास आहे. कामाचे धनुष्याचा दंड हिच्या भ्रूलतेचें पाखंड आहे. रति हा केवळ जिच्या रूपाचा अभिनय आहे. हें. पद्य.

उपमेयाविषयीं, जसें—

"व्यापेधो धरणीधरेशितुरनध्यायः सुधाया विधो-
रन्तर्द्धिर्धनदाचलस्य निधनं दुग्धोदसिन्धोः पिधा।
प्रत्याख्यानममानवद्विपमहादेहद्युतेर्निह्नवो
जाह्नव्या स्तव भूभुजङ्ग यशसां भारो दिशां हारति ॥"

अर्थ—धरणीधरांचा ईश अर्थात् हिमालयत किंवा मेरु याचा निषेध, सुधेचा अनध्याय, चंद्राचें अंतर्धान, धनदाचल (कैलास) याचें निधन, दुग्ध समुद्राचें आच्छादन, अमानव असा जो हत्ती (ऐरावत) त्याच्या विशाळ देहाच्या कांतीचें प्रत्याख्यान, जान्हवी (गंगा) हिचा निन्हव (दडवणें) हे भूभुजंगा (भूमीचा भुजंग म्हणजे जार अर्थात् राजा) असा तुझ्या यशाचा भार दिशांला हारासारखा दिसतो.

यांहून अन्यही कित्येक लक्षणाशब्द लिहितों.—

लुण्टाक, जल्पाक, गृहयालु, स्पृहयालु, घस्मर, मेदुर, भङ्गुर, छिदुर, विदुर, जागरूक, यावदूक, विकस्वर, प्रमद्वर, सत्वर, जित्वर, गत्वर, कम्प, उन्मदिष्णु, वैतण्डिक, मायिक, तुन्दिल, तुण्डिक, पिचण्डिल, पिचण्डिक, तुण्डिल, तुण्डिक, शुभंयुः, दन्तुर, जङ्घाल, दंष्ट्राल, भुजाल, पांसुल, प्रजाल, प्रशिल, रजस्वल, फेनिल, वाचाल, वाचाट, मुखर, पङ्किल इत्यादि; विद्वग्राम, चौर, महोत्साह, उद्धत, कोपन, वैरङ्किक, कर्मशूर, अलङ्कर्मीण, कर्मठ, धृष्ट, सज्जन, बंधुगोत्र इत्यादिकांनीं मार्गे.

या प्रकारचे शब्द लक्षणासाधक होतात, ते जसें औचित्य असेल त्याप्रमाणें योजावे. उदाहरणार्थ—

"विप्रोऽप्ययं कृतमहीनमहीनकीर्ति-
लुण्टाकशक्तिरपसादगुरुप्रसादः ।
वेध्यं प्रपातयति पश्यत रे नरेन्द्राः
कीर्तिं स्मरन्मनसि गौररुचं न कृष्णाम् ॥"

अर्थ—ब्राह्मण असूनही हा मोठ्या राजांच्या कीर्तीला लुटण्याची शक्ति ज्यांत आहे, असा क्षीण न होणारा गुरुप्रसाद धारण करीत आहे. हा आतां लक्ष्य पाडतो. हा मनांत गौर जिचा रंग आहे अशा कीर्तीचें स्मरण करीत असून कृष्णेचें पक्षीं द्रौपदीचें स्मरण करीत नाहीं. राजे हो पाहा रे बाबांनो.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां शब्दसिद्धिप्रताने लाक्षणिको नाम चतुर्थस्तवकः ॥ ४ ॥

शब्दसिद्धिनामक द्वितीय प्रतान समाप्त.

---

१ हें द्रौपदीचें नांव आहे, म्हणून हा द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळचा श्लोक आहे, हें अगदीं उघड होतें, तथापि तो कोणत्या नाटकांतला किंवा काव्यांतला आहे, हें बरोबर समजत नाहीं.

भस्थितिः' शुद्ध, भृंग, गाईप्रमाणें. 'सुहृन्निरमणिरमणीयः' विग्राहसमारंभ, रोहणाप्रमाणें. 'पृथुलक्षणम्' घर, नंद्याप्रमाणें. 'स्वभावशरणधुरीणः' येथें दोन्ही रीतीनें उत्तम योद्ध्याचेंच ग्रहण केलें पाहिजे. 'समहासकलः' सज्जन, पौर्णिमेच्या चन्द्राप्रमाणें. 'परमहसितश्रीः' पुण्यवान्, शिवाप्रमाणें. 'बहुलक्षपणम्' जैनांनें दर्शन, कोंबडयाच्या झुंजाप्रमाणें.

याप्रमाणें दुसरे स्वर ज्यांच्या अंतीं आहेत अशाही सामान्य शब्दांनीं श्लेष होतो. जसें—'सदारोपचिता' तरुण पुरुष, धनुर्धान्याप्रमाणें. 'बहुधान्यपुटभियान्वितः' शरदृतु, वसंतऋतूप्रमाणें. 'अमतोरणशोभम्' देवालय, योद्ध्याप्रमाणें.

शेवटचें अक्षर तोडण्याकरितां शेवटीं योजण्याला योग्य असे शब्द.

कुलसल्क, रोचितक, सल्कान्ता, कामात्, क्रमात्, उदितः, कूटोपचित, खरोचित, खचित, आगत, गाहित, गुरूढ, गूढ, गीत, घाटोपचित, घोरीकृत, घनवर्धि, वान्त, चित, रोचित, चक्राञ्चित, रोचित, छविराजित, छविलासी इत्यादि शब्दांहून, छल, सच्छट, उपचित, जाग्रगत, तोल, सज्जाति, ज्ञाति, ज्ञानवर्धि, ज्ञात, टोप, तिरोहित, तन, तस्तार, उचित, तानवर्धि, तुवर, तान्त, तत, स्तुत, स्थपुट, स्थाम, उदित, स्थिर, चित, स्थास्थित, वर्धिक, रोचित, दान्त, आमोदित, दूरात्, धनवर्धि, धरोचित, धवल, धामोदित, धुरीण, धीरोचित, धनव्यासङ्ग, अनवसन्न, नवर्धी, नव्यास, नामोदित, नियतोदित, निचित, निभासित, निकाय, निहित, निकर, निवह, नियम, निचय, नुत, न्यूनवर्धित, न्यस्त, प्रवर, प्रमुख, प्रकर, प्रकाम, भारोचित, प्रधान, प्रबल,

प्रसभ, प्रकट, प्रभाव, पूत, प्रभूत, पिहित, पुरतःप्रिय, मोदितक, प्राग्र, प्रामोदित, प्रकार, प्राग्रहर, पीनवर्धि, प्रस्ताव, प्रांशु, प्रकाश, प्रविभासित, परोचित, पिनद्ध, परिवर्धि, परिचित, स्फीत, स्फारोचित, फलसदितान, बलसद्रोचित, वलक्ष, वामोदित, विरोचित, वर्धि, वसद्वासना, व्याप्त, विपरीत, विप्रकृष्ट, वरचित, व्रातत, अव्यवहित, विलसित, विकसत्, विचरत्, विभ्राजि, भ्रासि, कासिसम, विसर, विमान, वितर्क, विशाल, विभ्रम, विनोद, विकट, विक्रम, विकल्प, विस्मय, वीत, व्यूढ, व्रज, व्यूह, भासित, भारोचित, मानवर्धि, भीमोदित, भ्रान्ति, भासित, भूरीकृत, भावबद्ध, भूयोगत, भरचित, उदित, भ्रमात्, भरोचित, महित, मद्द, सन्मदेश, मधुर, मोहित, मोदित, मित, मत, मानवर्धि, यत, यात, यान, यद्वीरम, रामोदित, जित, रचित, रोचित, आरूढ, रोपचित, रमोहित, रूपचित, लसत्, लासित, अलवसत्, लात, लोभामित, लीनवर्धिनी, लूनवर्धि, शात, शकल, शबल, शान्त, स्वकाम, सार्थ, स्वभाव, समुदाय, सम, सीमोदित, दृङ्मोदित, सित, सारोचित, सभा, सकल, सज्योति, सभाजन, सारचित, स्वेच्छ, अस्वतन्त्र, सतत, समर्याद, ससीम, संदेश, समान, हासित, हारि, हुतम्, हित, हसित, हिनाद्वर्धि, हसन्, क्षिप्राग्र, क्षुद्रव्याप्त, क्षमोदित, आणि क्षान्त, हे शब्द, पुढें तोडावे. ज्ञात्यांनीं यासारखे दुसरेही शब्द जाणावे.

या शब्दांनीं पद्यांच्या शेवटचीं अक्षरें संभव असेल त्याप्रमाणें तोडावीं.

' गों—' फलकसाक्षक्ष्माः' युद्ध करणारा, फळें आलेल्या वृक्षाप्रमाणें.

नित आणि उपयुक्त हे शब्द योजावे. जसें—'करोपनित, वरोपयुक्त जरोपयुक्त, इत्यादि.

'उ' या वर्णानें उपलक्षित जे रेफान्त शब्द त्यांच्या पुढें उपनित आणि उपयुक्त शब्द योजावे. जसें—तरूपनितम्, मरूपयुक्तः.

यानंतर वर्ण आकर्षण केल्यानें श्लेष होतो त्याचा दुसरा प्रकार सांगतों—

अक, अर्क, अग, अग्य, अग्र, अय, अर्थ, अर्घ्य, अर्चा, अर्च्य, आर्चिः, अच्छ, अज, अज्ञ, अट, अद्य, अद्द, अणी, अणु, अत्र, अर्ति, अतः, अति, अथ, अर्थ, अथो.

अदः, अद्रि, अब्द, अधः, अर्ध, अध्व, आधिः, अनः, अनुः, अन्य, अर्क, अपि, अवि, अर्व, अव, अभि, अभ्र, अमि, अमु, अमा, अर्या, अये, अयं, अयि, अयः.

अरम्, अरु, अरे, अरि, अर, अख, अल्प, अलि, अलम्, अश्व, अश्रु, अश्विः, असौ, अश्र, असु, अहो, अहः, अहम्, अर्ह, अहिः, अक्षि, अक्ष.

अखिल, अन्यून, अजस्र, अनन्त, आभीक्ष्ण्य, अधिक, अपर, अपार, अतुल, अनेक, अनल्प, अशेष, असक्त, अनघ, अमद, अदभ्र, अहह, अमर, असुर.

इत्यादि अकार ज्यांला आदि आहे असे जे शब्द ते वर्णाचें आकर्षण करण्याकरितां यथोचित योजावे.

वर दिलेले शब्द व याशिवाय दुसरेही जे—दोन, तीन अथवा चार अक्षरांचे असून ज्यांच्या आधीं अकार आहे ते शब्दांच्या पूर्वी पदांतले वर्ण पाहिजे तसे खेंचण्याकरितां योजावे ह्मणजे श्लेष होतो. जसें —'भ्रकमलशाली' पक्षीं 'मलशाली' 'अच्छच्छ गणशाली' पक्षीं 'गणशाली'. 'अलङ्केशयुक्तः' पक्षीं 'केशयुक्तः' इत्यादि शब्द जाणावे.

क-कि-कु-कू-ख-खु-ग-ग-घ-च-चा-चि-च-य-जा-ता-ती-स्थि-द-दा-दु-ध-धि-न-नि-प-पा-पु-पू-स्फ-स्फा-वा-वि-व-वे-व्रे-व्ह-व्हा-मा-मु-श-शा-शु-शं-सा-सि-सु-सू-सौ-ह-हा-हीं-क्ष-क्षा-क्षि-क्षौ-ह्या वर्णांच्या पुढें रहित शब्द योजावा.

जसें — करहित, कीरहित, कुरहित, कूरहित, खरहित, खुरहित, इत्यादि. ह्या शब्दांनीं वर्ण आकर्षण केले जातात. उदाहरणार्थ— 'करहितमलशाली' पक्षीं 'मलशाली' 'कीरहित बन्धु कीयुतः' पक्षीं 'बन्धुयुतः' इत्यादि प्रकारें उदाहरणें जाणावीं.

स्मेर, ज्वर, स्वर, स्मर, द्वार, स्थावर, तुपार, इत्यादि व पारावार, इत्यादि रकारान्त शब्दांच्या पुढें हित शब्द योजावा.

जसें —स्मेरहित, ज्वरहित इत्यादि 'स्मरहितस्मरणशाली' पक्षीं 'रणशाली' इत्यादि जाणावे. याप्रमाणेंच दुसरेही शब्द घ्यावे. जसें-अर्हीनम्, अलङ्कृतम्, नूनम्॥ लकारान्त व लाकारान्त शब्दांच्या शेवटीं उपयुक्त शब्द योजावा. जसें—जलोपयुक्ता, विलोपयुक्ता, कलोपयुक्ता, वलोपयुक्ता.

आकार ज्याची उपधा आहे अशा प्रकारांत शब्दांच्या पुढें नोद शब्द योजावा. तसेंच उपपाद, कृत, रचित इत्यादि शब्द योजावे. जसें— कृततापनोदः, रचितवापनोदः इत्यादि

श्लेषसाधक शब्द.

आतां श्लेषसाधक ककारान्त व ककार इत्यादि वर्ण ज्यांत प्रमुख आहेत ते शब्द लिहितों. जसें—

नाक, निक, पिक, काक, शुक, बक, पङ्क, भेक, पूक, स्तोक, अस्तोक; पुलक, अंशुक, गर्भक, ताटङ्क, हंसक, कृपिक, कर्षक, कौतुक, श्यामक, नरक, कलङ्क, नन्दक, तारक, करक, गुह्यक, विपाक, अलीक, कटक, स्थानक, स्तबक, बन्धूक, गण्डक, जाहक, नन्द्रक,

तर्णक, व्यलीक, विटङ्क, जलक, स्वस्तिक, मणि, पथिक, हतक, लमक, माविक, गणक, कविक, समीक, अनीक, फलक, बन्धुक, पृथुक, दारक, जनक, अम्बक, तिलाक, अंशुक, अलक, नालिक, रजक, जालिक, लुब्धक, स्फोटक, आर्द्रक, मासिक, पातक, तलक, उदक, अधिक, मस्तक, वनौक, अङ्गारक, अपवरक, उच्छीर्षक, प्राघुणक, वनीपक, दौवारिक, आरालिक, प्रबोधक, विशेषक, भयानक, रणरणिक, वैकटिक.

आतां पुढें—आकार, कर, करु, करि, कपि, कवि, कर्म, कशा, कन्या, कर्ण, कच, कफ, कच्छ, कपाली, कदर्य, कपर्द, कलङ्क, कदली, करञ्ज, कपाल, कलिङ्ग, कपोत, कपाट, करभ, कवच, कदन, कबरी, कर्ण, कज्जल, कपोल, कबन्ध, कमठ, कमल, कदम्ब, कपट, करवीर, कवन, कमण्डलु, करवाल, कर्णधार, कम्बु, कङ्गु, कण्डू, कन्द, कङ्काल, कन्धरा, कङ्कट, कम्बल, कन्दर, कन्दर्प, कङ्कण, कवेली, कोल, कोयष्टि, कोप, कौपीन, कोलि, केतु, केशव, कोदण्ड, केश, केदार, कोद्रव, कैरव, केसर, चक्र, तक्र, वक्र, शक्र, शुक्र, नक्र, शुक्र.

पुढें—क्रोड, क्रतु, क्रव्य, क्लेश, क्रम, क्रोधन, क्रमेलक, क्रवच, राका, शङ्क, कालिका, बलाका, वालिका, ऊर्मिका, नासिका, तारका, कृत्तिका, उत्कलिका.

पुढें—कासि, काय, काकु, काञ्ची, काक, काम, कान्ता, काण्ड, कामि, काच, कारु, कार, काकोल, कांपेय, कामर, कानन, कान्तार, काञ्चन, काश्यपी, कारण, कातर, कासार, नाकि, पिनाकि, वातकि, वर्द्धकि, श्रीवृक्षकि, प्रचलाकि.

पुढें—किल, किरण, किंशुक, किसलय, किङ्कर, शुकी, पिकी, बन्धकी, वल्लकी, आमलकी.

पुढें—कील, कीर, कीनाश, कीलाल, काकु, रङ्कु, न्यङ्कु, शङ्कु,

आनां पुढें—कुख, कुच, कुश, कुट, कुक्षि, कुम्भि, कुण्ड, कुन्त, कुण्डल, कुन्तल, कुशीलव, कुरबक, कुलवधू, कुलाल, कुहर, कुवेणी, कुरङ्ग, कुलीन, मुख, मख, पुङ्ख, नख, सुख, दुःख, शङ्ख.

पुढें— खर, खनि, खग, खश, खर्जु, खल, खलीन, खद्योत, खचित, खण्ड, खञ्जन, खञ्ज, शिखा, शाखा, रेखा, लेखा, परिखा, विशाखा.

पुढें—खानि, खात, सखि, सखी.

पुढें—अखिल, खिल, आखु.

पुढें—खुर, तुङ्ग, स्वर्ग, रङ्ग, मुद्ग, मङ्ग, वङ्ग, पूग, खग, छग, छाग, राग, याग, वेग, रोग, उरग, नाग, भोग, युग, परोग, तडाग, तरङ्ग, पन्नग, रथाङ्ग, भुजङ्ग, चतुरङ्ग, अङ्गराग, शताङ्ग, अनुग, भुजग, अध्वग, उत्तरङ्ग, कलिङ्ग, सारङ्ग.

पुढें—गदा, गज, गति, गद्य, अङ्गद, गर्भ, गद, गरल, गल, गर, गजराज, गजारोह, गङ्गा, गण्ड, गन्ध, आगन्तु, गोधा, गौर, गोसर्ग, गाधेय, गोधन, गाङ्गेय, गौरव, सुरङ्गा, आपगा, निम्नगा.

पुढें—गान, गात्र, अगाध, भङ्गी, भोगी.

पुढें—गिरि, भुजगी.

पुढें—गीति, पङ्गु, कङ्गु, प्रियङ्गु.

पुढें—अगुरु, गुरु, गुह, आगू.

पुढें—गूढ, गूह, गूहनम्, आगः, रुग्, वाग्, त्वग्, स्रग्, ईदृग्, प्राग्, अर्वाग्, दाग्.

पुढें—अग्नि, अग्र, व्यग्र, समग्र, उदग्र, मण्डलाग्र.

पुढें—ग्राव, ग्राम, ग्रीवा, ग्राह, ग्रामणी, अघ, मेघ, सङ्घ, उङ्घ, परिघ.

पुढें—घन, घोर, अघ, घस्मर, घनरस, जङ्घा.

पुढें—घाट, घास, व्याघ्र.

पुढें—आघ्राण, प्राज्ञ, यज्ञ, अभिज्ञ, क्षेत्रज्ञ, दैवज्ञ, प्रज्ञा, अवज्ञा, प्रतिज्ञा, रसज्ञा.

पुर्दे—शानि, शानी, शाम, नीच, कान, कुन, कम, उघरव, रोमाञ्च, वचस्.

पुर्दे—चक्र, चय, चमु, चर, चरु, अनल, आचमन, चरण, चपल, अञ्चल, चञ्चल, चल, चञ्चु, चञ्चु, चण्ड, तञ्च.

पुर्दे—चारु, चाप, चामुण्डा, चारण, चामर, चारित्र, शुचि, रुचि.

पुर्दे—निल्या, निता, आचिता, चिद्रूप, काञ्ची, वीची, रानी, प्राची, विपञ्ची, घृताची.

पुर्दे—चीर, चीवर, चञ्चु, पिचु.

पुर्दे—चुम्बक, चञ्चू.

पुर्दे—चूडा, चूत, चूर्ण, पिच्छ, पुच्छ, गच्छ, गुच्छ, स्वच्छ, मुच्छ.

पुर्दे—छवि, छल, छत्र, छग, छद, छगल, अच्छ, मल्ल, मच्छ, इच्छा, वाञ्छा.

पुर्दे—छात्र, छाग, छादन, मुञ्ज, गुञ्ज, अण्डज, राज, वाज, ध्वज, भुज, खञ्ज, बीज, अम्बुज, व्रज, व्याज, लाज, मुरज, करञ्ज, नीडज, आत्मज, उरसिज, क्षतज, समाज, गजराज, सरसिज, मलयज.

पुर्दे—जल, जन, जपा, जवा, जय, जरा, जगत्, जङ्घा, जम्बीर, जङ्घाल, जगती, जवन, जगर, जघन, अजगर, जवनिका, रुजा, लज्जा, भुजा, प्रजा, गिरिजा.

पुर्दे—जाहक, जानु, जार, ज्ञाति, जात, जाया, जाल, जागुड, जावाल, जागर, जालक, जातरूप, जातमात्र, राजि, आजि, वाजी, वनराजि.

पुर्दे—अजित, जित, जिन, राजी.

पुर्दे—जीवन, जीव, जीरक, जीवा, ऋजु.

पुर्दे—ज्वाला, झञ्झा.

पुर्दे—झुप, झम्पा, झावुक, वात, वीत, भूत, पित्त, गीत, चूत, मत्त, गर्त्त, धूर्त्त, भीत, अहित, मुक्त, कुन्त, सुत, तात, दन्त, चित्त, मीत, जात, नत, द्रुत, अभ्रान्त, आचित, एकान्त, श्वेत, सित, पीत, सङ्गीत, प्रभात, अनृत, हरित, पर्वत, रजत, कङ्कत, दुर्गत, उत्कण्ठित, उपवीत, लम्बित, विधौत, पदात, सैकत, प्रपात, निशात, निशित, शुद्धान्त, सामन्त, ह-

सित, सुरत, भणित, नापित, भरत, पारत, चेष्टित, विभात, उचित, उन्नत, अयत, ऐरावत, नवनीत, प्रक्षालित, अपहस्तित, अपवारित, अनवरत.

पुढें—तपतर, तनुतनु, अन्तर, तरी, तमी, तम, तरु, तर्क, इतर, तन्त्र, तण्डुल, तत्पर, तनय, आतपत्र, तरङ्ग, तडाग, तमिस्रा, तर्णक, तरङ्गिणी, तरुषण्ड, तस्कारि, तोरण, तेजित, तोय, मरुत्, हरित्, शरत्, पतत्, उपानत्, उपविशत्, असुहृत्, क्षुत्, द्विपत्, सर्पत्, शाश्वत्, बृहत्, संसत्, चिताकान्ता, लता, वासिता, देवता, वनिता, उपमाता.

पुढें—तात, लात, ताम्र, तापिच्छ, ताटङ्क, ताम्बूल, ताम्र, ताड, तामरस, ताडपत्र, कृत्ति, श्रुति, ज्ञाति, पत्ति, हेति, व्रति, यति, मति, गति, जाति, रीति, क्षिति, स्तुति, रति, पूति, नुति, नति, भ्रान्ति, दुर्गति, कण्डूति, अराति, पदाति, पक्षति, व्रतति, भ्रांति, विप्रीति, आशापति, प्रजापति, ध्वाङ्क्षाराति, अभिजाति.

पुढें—तिल, तिमि, तिमिर, तिरोहित, छत्र, छात्र, मित्र, पुत्र, पत्र, गात्र, श्रोत्र, यन्त्र, नेत्र, गोत्र, पात्र, यत्र, अत्र, तन्त्र, दात्र, क्षेत्र, अरित्र, क्षत्र, पवित्र, परतन्त्र, ताडपत्र, आतपत्र.

पुढें—त्रस्त, अस्त, त्रपु, त्रपा, यात्रा, वरत्रा.

पुढें—त्रास, रात्रि.

पुढें—त्रिक, त्रिगुण, त्रिफला, त्रिशङ्कु, त्रिदश, अमात्य, नित्य, वात्या, चित्या.

पुढें—त्याग, सत्त्व.

पुढें—स्वरी, सती, अवंति, वासन्ती, मालती, भारती, युवती.

पुढें—तीर, तीव्र, सेतु, केतु, हेतु, क्रतु, आगन्तु, धातु.

पुढें—तुष, तुच्छ, तुला, ऋतु, तुहिन, तुवरी, तुरग, तुरङ्गम, तप, तूर्ण, तूल, तुङ्ग, तुन्द, नद, नाद, कन्द, छद, मद, मन्द, सूद, क्षौद, गुद, नुद, अङ्गद, अपद, स्वेद, भेद, स्कन्द, धनद, प्रसाद, स्वच्छन्द, दोहद, कलाद, विनोद, मकरन्द, अरविन्द.

पुंदे—देग, दम, दनु, दरी, दग, दल, दक्ष, दशा, दशा, दर, दया, उदक, उदधि, उदय, अदभ्र, दर्भ, दक्षिण, नद, रद, दहन, दम्भ, दण्ड, दण्ट्र, दन्त, दोला, देह, देश, देव, दास, दोष, दौवारिक, गदा, गोदा, सदा, सर्वदा, क्षणदा, नर्मदा.

पुंदे—दानव, दारुण, दान्त, दास, दाम, दान, दासी, दार, दात्र, नान्दि, वन्दि, आदि, सादि, मांसादि, हीनवादि.

पुंदे—दिन, दिवा, दिवस, दिति, आदि, आदित्य, आदिम, वेदी, नन्दी, कालिन्दी.

पुंदे—दीन, दीप, दीक्षित, उदीरण, कन्दु, विन्दु, विन्दु, इन्दु.

पुंदे—दुली, दुस्थ, दुःख, दुहिता, दुकूल, अन्दू.

पुंदे—दूर, दून, दूरमणी, पाद, साद, रुद्र, मद्र, भद्र, क्षुद्र, शूद्र, दद्रु, छिद्र, सान्द्र, हारिद्र, दरिद्र, वैद्य, सद्य.

पुंदे—द्वार, द्युति, द्रव्य, द्राक्षा, द्विपि, द्वीपि, द्विरद, द्रुत, द्रुह, द्विषत्, बद्ध, युद्ध, क्रोध, व्याध, आयुध, अगाध, न्यग्रोध, समिद्ध, अविद्ध, अवरोद्ध, अपरोध, अपविद्ध.

पुंदे—अन्ध, धन, धरा, ऊधः, ऊधस्य, अधः, धेनु, धनुः, अन्धः, धव, धवल, अधर, धाराधर, सन्धा, क्षुधा, मेधा, गोधा, सुधा, अभिधा, द्विधा, राधा, आमधा

पुंदे—धाना, धान्य, धातु, धार, आधार, उदधि, व्याधि, आधि, अवधि, निधि, सन्धि, विधि.

अधिप, अधिपति, अधिभू, अधिकृति, अधिरोहिणी, सुधी.

पुंदे—धी, धीर, धीवर, अधोश, सिन्धु, अन्धु, सीधु, साधु, विधु.

पुंदे—धुनी, धुर्य, धुरीण, वध.

पुंदे—धूप, धूली. धूरस, धूमयोनि, अध्वरन्भ, साध्य.

पुंदे—ध्वान्त, ध्वान, ध्वाङ्क्ष, ध्वनि, अध्व, अधि, अध्यक्ष, ध्वाङ्क्ष, राति, घन, धन, जिन, गान, दिन, ध्यान, वन, दान, जन, पीन, हीन, दान, स्नान, गान, अञ्जन, मीन, फेन, सुम, मान, उन्न, सन्न, स्तन, अ-

नः, धनुः, मनः, एनः, मथन, कर्त्तन, कल्पन, समान, आसन्न, पावीन, तुहिन, अजिन, वामन, जीवन, मोहन, दर्शन, रदन, आलिङ्गन, मण्डन, नयन, आनन, सूदन, प्रस्थान, वाहन, स्यन्दन, उपायन, स्पर्शन, अपान, शालीन, क्रोधन, सज्जन, कोपन, जनन, आसन, आसन्न, उन्मोचन, आयतन, ईशान, मदन, प्राचीन, मञ्जन, छदन, दशन, आलीजन, जघन, खञ्ज, मन्थन, बन्धन, भवन, मोहन, अवन, ध्यान, प्रतिमान, नरवाहन, वातायन, वेत्रासन, अध्वनीन, अभिवादन, सिंहासन, व्यापादन, आच्छादन, सारसन, निभालन.

पुढें—नभ, नग, नर, नल, नख, नक्र, नदी, नद, नत, नव, नव्य, नेत्र, नेपथ्य, एनः, नौ, नर्मदा, नक्षत्र, नखर, आनन, नगर, नरदेव, नवनीत, अवधान, ध्यान, धाना, अङ्गना, मेना, वासना, देशना, यातना, रसना, प्रार्थना, घटना, वर्णना, पूतना.

पुढें—नाग, नाश, नाशा, नारी, नाम, नाद, नाना, नाहल, नारद, आनाय, नासिका, नायिका, मुनि, ध्वनि, अवनि, खनि, खानि, अटनि, योनि, धूमयोनि.

पुढें—निशा, निधि, अनिश, निभ, निश्चय, नित्य, निर्वेद, निहित, नितान्त, निबद्ध, निखिल, निश्चित, निकार, निरस्त, निचित, निवह, निकाय, निधन, निकर, निरय, निदान, निध्यान, अनि, निमिष, निखात, निदाघ, नियति, निकुञ्ज, निगड, निलय, निश्रेणि, निकेतन, निवसन, निभालन, निरवग्रह, धुनि, जननी, वनी, जनी, कटिनी, कामिनी, भामिनी, सेनानी, वार्द्धिनी, दामिनी, भवानी, मानिनी, वाहिनी.

पुढें—नीर, नीवि, नीली, नीप, नीव, नीध्र, अनीक, नीहार, नीवार, जानु, तनु, सूनु, सानु, भानु, दनु, कृशानु, नुति, अनुग, अनुक्रम, अनुपदी, अनुचर, अनुशय, अनुकूल, अनुताप, अनुक्रोश, अनुजीवी, तनु.

पुढें—नून, नूतन, नूपुर, धन्य, धान्य, स्तन्य, शून्य, राजन्य, कन्या.

पुढें—न्यस्त, न्यास, न्यङ्कु, न्यञ्चित, न्यग्रोध, शाप, पुष्प, सर्प, द्विप, धूप, तूप, रूप, कूप, भूप, सूप, चाप, चाप ताप, पाप, विलाप, कच्छप, लोलुप, अधिप, मण्डप, मधुप, कलाप, पादप, अङ्घ्रिप, अनेकप, अवलेप, अन्तरीप, उपलाप, उपशाप.

पुढें—पद्म, पर्ण, पंशु, पवि, पशुपति, पक्षी, पक्ष, पल्ली, पर, पति, पल, पक्ष, पयः, पत्रि, पत्र, पवन, पल्लव, उपज, उपहास, उपक्रोश, अपवाद, उपकार, पयोद, पक्षण, उपचार, उपधान, उपवीत, उपपत्ति, उपसर्प, उपयाम, पयोधर, उपयाम, अपवरक, परवश, परतन्त्र, अपत्रप, उपताप, उपजाप, उपचर्या, परेत, पन्नग, आपगा, उपकण्ठ, अपविद्ध, उपक्रम, अपदेश, अपज्ञान, अपकार, पल्लव, अपवारित, अपहस्तित, पङ्कु, पङ्क, पञ्च, पञ्जर, पांसु, पांसुल, पेशल, पौरोगव, पञ्चानन, वपा, त्रपा, प्रपा, जपा, क्षपा, शिंशिपा, अपत्रपा.

पुढें—पाप, पाणि, पात्र, पामा, पाश, पाली, उपान्त, उपाधि, उपानत्, पाताल, पार्थिव, पामर, अपान, पावन, पावक, उपायन, पार्वती, पाणिग्रह, पारिजात, पादरक्षण, पारिरक्षिक, कपि, लिपि, द्वीपी, कलापी. (द्वीपिन्, कलापिन् अशीं प्रातिपदिकें असणें वरें कारण बाकीचीं सर्व प्रातिपदिकेंत्र आहेत.)

पुढें—पिक, पिच्छ, पिरित, पिधान, पिचु, पिप्पल, पिनाक, पिशङ्ग, पिहित, पिनद्ध, पिङ्गल, पिण्ड, वापी, काश्यपी.

पुढें—पीन, पीडा, पीत, पीवर, पीठ, आपीड, रिपु, त्रपु, वपु.

पुढें—पुन्नाग, पुष्कर, पुष्प, पुर, पुरा, पुट, पुत्र, पुरी, पूर, पूत, पूल, पूज्य, अपूप, पूः (पूर् असावें), पूप, पुन, पुनः, पुरुप, पुजि, पूजित, पूरित, पूर्णायुः (युस् असावें), वप्र, विप्र, क्षिप्र, क्षुरप्र, कम्प.

पुढें—प्रहर, प्रदोष, प्रहेला, प्रस्थ, प्रस्तर, प्रतति, प्रवासित, प्राजन, प्राग्राम, प्राज्य, प्रस्तावन, प्रमह, प्रकाण्ड, प्रवाल, प्रहार, प्रान्तर, प्रजा, प्रकार, प्रपा, प्रमदा, प्रकृति, प्रमुख, प्रभूत, पांशु, प्रपञ्च, प्रकोष्ठ, प्रच्छद, प्राज्ञ, प्रवीण, प्राकृत, प्रावृषक, प्रार्थना, प्रेत, प्रवर, प्रकाम, प्रकर, प्रभावती, प्रिय, प्रधान, प्राभृत, प्रबोधिक, प्रधि, प्रस्थान, प्रधन, प्रास, प्रवह, प्रकट, प्रचार, प्रतिलोम, प्रसभ, प्रस्तारण, शिव, भव, देव, दाव, हाव, जीव, रव, स्तव, पाव, पीव, आजीव, क्षीव, जव, आहव, धव, रव, लव, नव, पूर्व, दानव, वाडव, कैटव, यामव, विभव, ताण्डव, पणव, शगव, मानव, पार्थिव, यदव नरदेव, पौरोगव, कुशीलव, बान्धव, गजीव, गौरव, श्रव.

पुढें—वक, वशा, वय, अवधि, वपु, वसु, अवनि, वली, वीर बल, वधू, अम्बर, अम्बक, वस्त्र, वपा, वसा, वर, आवली, अवस्र वनौकः (कस् असावें), अवयव, वर्धनी, वसुधा, वकोट, वदर बकुल, वत्सल, वषट्, बल्लव, वडवा, अवस्कन्ध, अवरोध, वद वलय, अवकीर्ण, अवलेप, अवलक्ष, अवसर, वर्तुल, वनराजि, वर्धमा वसुमती, वनीपक, आवरण, रेवा, ग्रीवा, जीवा, दिवा, वडवा.

पुढें—वारि, वार्ता, वात्या, वात, वायु, वामा, वादे, वाजि, वा बाल, बाहु, वास, वारि, वार, वाम, वातरोगी, वाध, वासना, वाम बान्धव, बालक, आवास, वानर, बालिश, वाहिनी, वासिता, वागुर वारण, वामीर, वाडव, आवाल, अवि, कवि, रवि, पवि, मेधा (विन् असावें), मायावि (विन् असावें).

पुढें—विप्र, विश्व, बिल, विधु, विस्ता, विधि, अवि, बिन्दु, वि वितर्क, विटङ्क, विदेह, विमान, विबुध, विशाख, विकल्प, विशा वियोग, विश्वास, विपरीत, विसर, विपक्ष, विग्रह, विकल, विद विरोधी, विवाह, विभीत, विवर, विभ्रम, अविरत, विशाल, विनो विक्रम, विरह, विहार, विकट, विदुर, विचिकित्सा, विकरण, विर चन, विनायक, विचक्षण, वितरण, विकर्तन, विशारद, नीवी, पदव अटवी, देवी.

पुढें—वीर, बीज, वीची, वीरुध्, अम्बु, कम्बु.

पुढें—बुध, बुस, अलाबु, जम्बु, द्रव्य, भव्य, गव्य, हव्य, ती क्रव्य, सव्य, मृगव्य, शरव्य.

पुढें—व्याज, व्रात, व्रज, व्याल, व्याधि, व्रती, व्याघ्र, व्योम, व्य हर, व्याकुल, व्रतति, व्यजन, व्यञ्जन, वाञ्छा, आवेश, वेग, वे वेश, वेष्टित, विकक्ष, वेत्रासन, वैश्रवण, वैतालिक, वैकटिक, वैर चन, दम्भ, निभ, अरम्भ, शुभ, डिम्भ, आलम्भ, वल्लभ, लोलभ, कर करम्भ, वृषभ, कलभ, शलभ, उपालम्भ, नभः (भस् असावें).

पुढें—भव, भर, भस्म, भय, भद्र, भव्य, इभ, उभय, भरत, भक्ष भवन, आभरण, भासित, भाविक, भयानक, भोजन, भोगि (गिन् अ

सार्वे), अम्भ (म्भत् असार्वे), भैरव, भङ्गी, भेद, शोभा, सभा, रम्भा, विभा, प्रभा, जम्भा, प्रतिभा.

पुर्दे—भाजन, भानु, भाषा, भार्या, भामिनी, भारती, भारत, भावुक, नाभि, कुम्भि, सुरभि.

पुर्दे—भिन्न, भिक्षु, भिक्षा, भिदा, अभिधा, अभिज्ञा, अभिजाति, अभिभव, अभिनय, अभिप्राय, अभिवादन, वलभि, अनिभी.

पुर्दे—भीम, भीरु, भीत, आभीर, विभु, प्रभु, शम्भु.

पुर्दे—भुज, भुजा, भुवन, भुजङ्गम, अतिभू, प्रतिभू, सहभू, भू.

पुर्दे—भूत, भूमि, भूरि, भूतभृ, अभ्र, शुभ्र, अदभ्र, वभ्र, लभ्य.

पुर्दे—अभ्यास, भ्रान्ति, भ्रकुटि, भ्रुकुटि, भ्रमि, भ्रम, भ्रमर, काम, सोम, धूम, वाम, लोम, नाम, हेम, द्रुम, ग्राम, सीम, दाम, पद्म, अधम, क्षम, रोम, क्षौम, महिम(न्), सद्म(न्), स्तोम, धाम(न्) सम, युग्म, भीम, क्षाम, श्याम, आदिम, आयाम, मध्यम, विषम, कलम, उपयाम, आराम, अर्यम(न्), प्रचङ्क्रम, भुजङ्गम, तुरङ्गम.

पुर्दे—मस्तु, मति, मख, मनः(स्), मल, मह (स्), मद, मयुः, मरु, अमर, मोक्ष, मेरु, मेधा, मौली, मांसादि(दिन्), मेखला, मोहन, मोदन, मेघ, मण्डन (मंगल), मद्गु, महानिशा, महानस, महाबल, महासेन, महाध्वज, मलयज, मदन, मनुज, मत्सर, महिला, मयूर, आमय, मरण, मकर, मधुर, मञ्जु, मन्द, मन्द्र, मञ्जीर, मन्दार, मण्डल, मन्दुरा, यामा, रामा, धामा, क्षमा, रमा, उमा, सीमा.

पुर्दे—मानस, माया, माला, मास, माक्षिक, मान्त्रिक, मारण, मानव, मार्जन, मार्ग, मारुत, मातलि, मार्तण्ड, अमात्य, तिमि, कामि, स्वामि, भूमि.

पुर्दे—मिष, आमिष, मित्र, समी, शमी.

पुर्दे—मीन, मीमांसा, चमू.

पुर्दे—मूक, मूद, मूल, भय, रय, लय, प्रिय, हय, काय, तोय, चय, नय, दय, अन्वय, आलय, आम्नाय, आमय, आनाय, अङ्गुलीय, उत्तरीय, अन्तराय, वलय, विलय, विनय, कुलाय, गाङ्गेय, मधुवय.

पुढें—रीति, रुरु, नारु, कारु, भीरु, नरु, परु, तरु, मेरु, अगरु, शरारु, वन्दारु.

पुढें—रुचि, रुजा, रुद्रक, गुरु, मारुत, रुचिर, रुधिर, रुषा, रूप, रूक्ष, नरः(र्), उरः(स्), सरः(स्), पुरः(म्).

पुढें—रोधः रोम, रोग, आरोह, रोमाञ्च, कल मूल, पूल, नल, तल, दल, बल, हल, मल, क्रोड, कोल, गण्ड, तूल, पूल, शाल, चपल, किल, खिल, अनल, नाल, चण्डमाल, स्थाल, भाल, कुण्डल, खल, लोल, आमल, कुल, शील, बाल, पिण्डगल, तुण्ड, मुण्ड, चेल, अञ्चल, आपीड, फल, तिल, बिड, रुण्ड, व्याल, जल, कूल, जाल, आकुल, स्थल, आवाल, वर्तुल, गल, उचण्ड, कराल, शबल, धूमल, कपिल, पिङ्गल, श्यामल, पटल, पाटल, धवल, लगुड, बहल, युगल, यमल, पृथुल, चपल, चापल, तरल, चटुल, पेशल, मञ्जुल, शैवाल, गरल, समल, कङ्काल, पाताल, चण्डाल, कुलाल, चूपल, लाङ्गल, कुन्तल, ताम्बूल, कुण्डल, मुकुल, विकाल, सरल, जङ्गाल, कुशल, वत्सल, छगल, बिडाल, मार्तण्ड, मण्डल, मङ्गल, वल्कल, पिचुल, कूष्माण्ड, करवाल, आखण्डल, अनाविल, आलवाल, महाबल.

पुढें—लक्ष, लव, लता, लक्ष्म(न्), लटा, अलस, लगुड, लज्जा, अण्ड, अल, आलय, आलस्य, आलवाल, लक्षण, ललाट, लहरी, ललाटिका, लवणिमा, लोह, लोल लोहित, लेश, लेखा, लम्पट, लङ्का, अलङ्कार, लज्जा, लव, डम्बर, आलम्भ, वेल, शाला, शिला, लीला, कीला, हाला, लाला, क्षाला, क्रीडा, पीडा, माला, तुला, चूडा, हेला, दोला, पांसुला, कृष्णला, बारला, वरला, अबला, महिला, निष्कला.

पुढें—लाक्षा, लाज, लाला, लाव, लाट, लाभ, आलान, आलान, अलाबु, लाङ्गल, लास्य, कमण्डलु, कण्डु.

पुढें—लून, लूता, पालि, मौलि, केलि, वलि, कलि, अलि, दण्डि, आलि, शालि, फालि, दुलि, दम्भोलि, महशालि.

पुढें—लिपि, लिपि, अलि, अलिक, आलि, लिपिकर, लिक्षा, लिम्भ, पाली, धूली, नीली, स्थाली, वल्ली, आली, आवली, पल्ली, स्थली, पली, काली, वेहली, खुरली, पत्रपाली, पत्रयली, नागवल्ली.

पुढें—लीला, लाला, लीन, दश, कुश, वंश, केश, पाश, खश, नाश, लेश, अनिश, आवेश, अधीश, वश, देश, कर्कश, बालिश, कलश, पलाश, गिरिश, औषधीश, परवश.

पुढें—शर, शलिका, शक्र, शशी (शिन्), शची, शत, अशन, शतुशय, शकट, शराव, शरण, शकुन्त, शबल, शकुन्ति, शङ्का, शङ्ख, शमल, शङ्कर, शैल, शोभा, अश्व, अश्रु, श्मश्रु, भग्, विश्व, प्रश्न.

पुढें—श्रान्त, श्रोत्र, अश्व, श्रवः(स्), श्रुति, अश्रु, शुभ, श्वेत, दशा, निशा, आशा, महानिशा.

पुढें—शारद, शालि, शान्त, आशा, शाल, शाखा, शाप, शात, शालीन, शशी, काशी, शिशु, वशी.

पुढें—शिव, शिरः(स्), शिशु, शिखा, शिति, शिरट, शिखण्ड, शिरोधरा, आशिः(स्).

पुढें—शील, शीकर, शीतल, शीत, आशु, शिशु, पशु, परशु.

पुढें—शुक, शुभ, शुचि, शुभ्र, अंशुक, शूल, शूद्र, शूकर, शूकल, विष, तुष, भूष, मिष, आमिष, महिष, पुरुष.

पुढें—पडास्य, हास, मास, घास, दास, ध्वंस, वत्स, आवास, अलस, ग्रास, अंस, मांस, रस, बिस, त्रास, विश्वास, समास, साध्वस, मानस, तापस, लालस, पायस, सारस, विलास, राक्षस, अन्धतमस, कालायस, कलहंस, घनरस, तामरस.

पुढें—सभा, सती, सव्य, सद्यः, असकृत्, सम, सदृक्(श्), सरः(रस्), सस्य, सखी, सखि, सख्य, अंसल, आसन, सकल, सत्वर, सतत, समान, सघन, सदन, सज्जन, सनाभि, सगोत्र, सपिण्ड, समास, समूह, समुद्र, सत्तम, सनीड, सदेश, समुद्ग, सभाजन, सहृदय, सगर्भ, सवास, सद्यः, सन्तत, सन्देह, संहति, सन्दोह, सङ्कर, संग्राम, संयम, सन्दान, सङ्कुल, संवेग, सम्भ्रम, सरम्भ, सन्धान, सन्धा, सन्धि, शैवाल, सेतु, सैकत, शैवल, सेना, सेवक, सौवीर, सोपान, सोम, नासा, हिंसा, कासा, रसा.

पुढें—सार्ध, सानु, सादि, साल, साधु, साध्वस, सारङ्ग, सारस, साकल्य, सारसना, आसि.

पुर्छे—सित, असिपुत्री, असिधेनु, सिन्धु, सिन्दूर, सिंहासन, दासी, सारसी, सरसी.

पुर्छे—सीर, सीधु, सीमन्त, तपस्वी, स्व.

पुर्छे—स्वर, स्वर्ण, स्वच्छन्द, स्वामी, स्वान्त, सूत्र, सूनृत, सूद, सूर, सूरि, सूपकार, सुस्थ, दुःस्थ, अस्थि, कायस्थ.

पुर्छे—स्थाल, स्थाली, स्थली, स्थपुट, स्थपति, स्थापक, स्थाम, स्थान, स्थेम, स्थैर्य, अगस्त्य, अगस्ति, अपध्वस्त, व्यस्त, त्रस्त, समस्त, वस्तु.

पुर्छे—स्तोत्र, स्तुति, स्तव, स्तन्य, स्तबक, आस्तरण, स्तन, स्तोम, स्तोक, स्तम्बकरि, शस्त्र, अस्त्र, वस्त्र.

पुर्छे—अस्र, स्त्री, अजस्र, अस्र, अस्ति, अश्रु.

पुर्छे—अस्त्र, लास्य, वयस्य, हास्य, आस्य, सस्य, रहस्य.

पुर्छे—स्मर, स्मरण, आस्य, मांशु, वसु, विभावसु.

पुर्छे—सुत, सुहृत्(द्), सुख, सुधी, सुरा, सुर, सुरत, सुरङ्गा, सुमनः (स्), सुवर्ण, सुपर्ण, सुन्दरी, सुदर्शन, कुह, गुह, लेह, सिंह, रहः, वाह, देह, ग्राह, आरोह, सम्राह, कलह, विरह, कटाह, वराह, पटह, गन्धवह, गजारोह, समारोह.

पुर्छे—हर, हरि, हय, हव्य, हस्त, हल, हसित, आहव, हयमर, रहः, रेहः (स्), अहः (न्), अहंयुः, हंस, अहंकार, हन्त, हन्तु, हेला, हेति, हेलि, हेतु, हेम, हेरिक, होम, गुहा, विदेहा, ईहा, स्पृहा.

पुर्छे—आहार, हाला, हारि, हार, हास, हास्य, हारिद्र, अहि, व्रीहि, वह्नि, ग्राहि, दाहि.

पुर्छे—हिङ्गु, हिंसा, हिम, हित, अहित, अहि, आहित, हिमानी, हिङ्गुल, मही, वाही.

पुर्छे—हीन, हीनवादी, राहु, बाहु, बहु.

पुर्छे—हुत, हुड, आहुत, गुह्य, बाह्य.

पुर्छे—हृतस्व, मोक्ष, यक्ष, आरक्ष, पक्ष, अध्यक्ष, दक्ष, कक्ष, प्रक्ष, ध्वाङ्क्ष, अक्ष, गवाक्ष, वैकक्ष, विपक्ष, कटाक्ष, वलक्ष.

पुढें—क्षिप्त, क्षय, क्षमा, क्षम, क्षेत्र, अक्ष, अक्षर, उक्ष, क्षपण, राक्षस, रक्षा, द्राक्षा, लाक्षा, आकाङ्क्षा.

पुढें—क्षार, क्षाम, क्षान्त, क्षालित, पक्षि, कुक्षि, अक्षि, माक्षि.

पुढें—क्षिति, अक्षि, क्षीर, क्षीब, रक्षः (स्), अक्ष·

पुढें—क्षोद, क्षोभित, भिक्षु, मङ्क्षु, चक्षुः (स्); तरक्षु.

पुढें—क्षुण्ण, क्षुधा, क्षुरप्र, क्षुप, पक्ष्म (न्), पक्ष्मल, राजयक्ष्म(न्),

पुढें—लक्ष्मी, क्ष्मा.

याप्रमाणेंच व्यञ्जनाचा क्रम दुसराही जाणावा.

या नंतर स्वरादि शब्दक्रम सांगतों.

अनिरुद्ध, आनिल, अहोरात्र, अपवर्ग, अमृत, अवनि, अशोक, अतिथि, अगुरु, अवट, अजित, अनवरत, आकुल, आमिष, आयति, आमय, आखेटक, आलाप, आहार, आवाल, आकर, आलोक, इन्धन, इन्दु, इङ्गुदी, इन्द्रावरज, ईश, ईक्षण, उपराग, उद्धत, उदन्त, उपवन, उद्गार, उदार, उत्ताल, उदर, उदधि, उत्पल, उत्कर, उत्कल, उत्तम, उद्भट, उदित, उत्कर्ष, उपल, उत्साम, ऊन, ऊर, ऊह, एक, एकान्त, ऐरावण, ऐरावत, ऋतु, ऋजु, अङ्गज, अङ्गविक्षेप, अम्बर, अङ्कुर, अङ्कुश, अङ्गुलि, अम्बक, अंशुक, आङ्घ्रि, अञ्जन, अङ्गद, अनन्तर, अङ्कपाली, अन्तर.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां श्लेषसिद्धिनामकतृतीयप्रताने श्लेषव्युत्पादनं नाम प्रथमः स्तबकः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ सर्ववर्णननामको द्वितीयः स्तबकः ॥ २ ॥

वर्ण्य वस्तूच्या वर्ण, आकार इत्यादिकांवरून होणाऱ्या मात्रांनीं झालेले जे श्लेषाचे संबंध ते उपमान सहित करून सर्व वर्णन साधावें.

वर्ण्य वस्तूचा रंग, आकार, आधार, क्रिया, आणि आधेय यांच्या योगानें होणारीं जीं निरनिराळीं नांवें तीं—तशींच वर्ण्यादिकांच्या गुणांनीं त्याच्या वर्णासारख्या वर्णाच्या पदार्थांचीं नांवें हीं श्लेषानें त्यांस उपमा साधून तद्युक्त करून सर्व वर्णन करावें. म्हणजे जेथें एका 'श्वेत' इत्यादि शब्दानें 'श्वेत' इत्यादि पदार्थ सर्वही वर्णन केले जातात, तें सर्व-वर्णन.

जसें—

"अहो गौरवसल्लक्ष्मीर्यामिनीकामिनीपतिः ।
सुपर्वपर्वतोपम्यभङ्गीमङ्गीकरोत्यसौ* ॥

या उदाहरणांत 'अहो गौरव!' या एका पदानेंच जें कोणतेंही पांढरें पदार्थ असतील त्यांचें वर्णन करावयाचें असलें तर तें असेंच करण्यांत येईल.

आतां वर्णादिकांचा संग्रह सांगतों. जसें.—

सत्कोण, वृत्त, लघु, लम्ब, पुराण, नव्य, वक्र, अन्त, दूर, चल, निश्चल, दुर्गन्ध, सुगन्ध, सूक्ष्म, ऊरु, तीव्र, पृथु, सङ्कट, निःसार, ससार ,स्थान, प्रभा, सरस, नीरस, आणि वामन हे शब्द होत.

प्रभा म्हणजे पांढरा, पिंवळा इत्यादि वर्ण. सत्कोण, वृत्त, लघु, लम्ब इत्यादि हे त्याचे आकार होत. स्थान शब्दानें स्वर्ग, आकाश, भूमि, पाताल, पर्वत, नदी, वन इत्यादि आधार त्याचेत. 'चल-निश्चल' इत्यादि ह्या त्याच्या क्रिया होत. 'पुराण-नव्य-अन्तर-दूर दुर्गन्ध-सुगन्ध-निःसार-ससार-सरस-निरस' इत्यादि शब्दांनीं आधेय इत्यादिकांनें ग्रहण होतें. आणि ह्या वर्णादिकांचीं नांवें पूर्वीं श्लेषाची जी रीत सांगितली आहे त्या रीतीनें संक्षेप केलीं जातात.

---

* अर्थ—हा गौर असून राहणारी आहे लक्ष्मी (शोभा) ज्याचे ठायीं असा. पक्षीं गौरवा-मुळें आहे उत्तम शोभा ज्याची असा, रात्रिरूप कामिनीचा पति देवांचा पर्वत (मेरु) याच्या सादृश्याची तऱ्हा अंगीकार करितो.

आतां प्रथम श्वेत वर्णाचे शब्द सांगतों.

जसें—गौरी, भूतकलाशाली, परमश्वेततादृतिः, सपीवर, सितोल्लास, परशुभ्र, असित इत्यादि, आदि शब्दावरून अन्यही घेतां येतात. जसें—'अधिकगौरचितस्थितिः', सुराष्ट्रदेशप्रमाणें. 'प्रियंगौरचिताटोपं बिभ्रत्,' भ्रमरप्रमाणें. 'पुरो गौरसाटोपश्रीः', तरुणीप्रमाणें. 'विद्वत्तत्त्वमनोहरः,' योग्यप्रमाणें. 'स्पष्टां श्वेतभियं बिभ्रत्,' सूर्यप्रमाणें. 'लोलुपश्वेतवैभवः,' गुराख्याप्रमाणें.

याप्रमाणें वर्णादिकांच्या (रंगादिकांच्या) नांवांचे श्लेषशब्द व सदृग्गुणपदार्थ श्लेषशब्द पुष्कळ आहेत ते मी केलेल्या काव्यकल्पलतापरिमल नामक ग्रंथांत श्लेषशब्दसमुच्चय प्रकरणांत पाहावे. जसें—

आतां सदृग्गुण शब्द सांगतों.

"अहो चन्द्रकसल्लक्ष्मीर्घनसारश्रियं वहन् ।
सदा नवसुधाशोभी बिभ्राणो राजतश्रियम्[1] ॥"

याप्रमाणें सर्वत्र गुणशब्द आणि सदृग्गुणशब्द यांचे श्लेष जाणावे.

येथपर्यंत श्वेतवर्ण सांगितला.

आतां रक्तवर्ग सांगतों.

"अधिकारुण्यसंशोभी स्फुरन्माञ्जिष्ठवैभवः ।
सदा विराजताम्रश्रीर्बहुलोहितवैभवः[2] ॥"

---

[1] या श्लोकांत 'चन्द्र' आणि 'घनसार' (कापूर) हे दोन शब्द गुणशब्द आहेत वसुधा (अमृत) आणि रजत (रुपें) हे सदृग्गुणशब्द आहेत, असें समजावें.

[2] येथेंही 'आरुण्य' (लालपणा) आणि 'माञ्जिष्ठ' (लाली) हे दोन गुण शब्द असून 'ताम्रश्री' व 'लोहितवैभव' हे सदृग् गुण शब्द आहेत. याप्रमाणेंच पुढेंही जाणावें.

* अर्थ—चंद्राची उत्तम शोभा आहे ज्याला. पक्षीं चंद्राची शोभा ओढणारा, कापुराच्या श्रीमन धारण करणारा, नेहमीं नूतन सुधेसारखा शोभणारा, (पक्षीं दानयुक्त वसुधेनें शोभणारा) आणि रुप्याची कांति धारण करणारा. (पक्षीं राजापासून संपत्ति धारण करणारा).

† अर्थ—अधिक लालपणानें शोभणारा (पक्षीं कारुण्य म्ह० दया हिनें शोभणारा) ज्याचें आरक्त वैभव शोभत आहे (पक्षीं मञ्जिष्ठेचें वैभव स्फुरण पावतें). पोंवळ्यासारखी ज्याची कांति उत्तम आहे (पक्षीं विशिष्ट प्रकारच्या वृक्षाची उत्तम ज्याची छाया आहे, पोंवळ्याच्या स्थितीनें सुंदर आहे. (पक्षीं कोमल पल्लवांच्या असण्यानें सुंदर आहे) अशोकाच्या शोभेनें मनोहर (पक्षीं शोकरहित श्रीनें मनोहर) बंधुजीवा (दुपारीचें फूल) ची ज्या प्रमाणें ज्याची कांति आहे (पक्षीं बंधु जिवंत असल्यानें ज्याची समृद्धि भासते आहे.)

विद्रुमप्रवरच्छायः प्रवालस्थितिपेशलः ।
अशोकश्रीमनोहारी बन्धुजीवनवर्धिभाः ॥

येथपर्यंत रक्तवर्ण सांगितला.
आतां पिवळा वर्ण सांगतों.

"अधिकद्रुश्रियं बिभ्रत्कलाराचितवैभवः ।
रङ्गसिङ्गलतासङ्गी मधुपीतश्रियं वहन् ॥
जातरूपश्रियं बिभ्रत्परागश्रीविराजितः ।
कर्णिकाराचितच्छायस्तरणिः स्थितिभासुरः" ॥

येथपर्यंत पिवळा वर्ण सांगितला.
आतां श्यामवर्ण सांगतों.

"असितत्वमनोहारी बहुश्यामलतान्वितः ।
स्वभावनीलसल्लक्ष्मीः सदा रामोदितद्युतिः ॥
केशवामोदितच्छायो नदीनश्रीमनोहरः ।
अन्धकारातिरोचिष्णुर्बिभ्रत्कुवलयस्थितिम्" ॥

येथवर श्यामवर्ण सांगितला.
आतां धूसरवर्ण सांगतों.

"नवधूसरसाटोपः सदा शबलसद्द्युतिः ।
विभात्यधिकपोतश्रीरासभासितवैभवः" ॥

येथवर धूसरवर्ण सांगितला.

यानंतर आधारशब्दांनीं श्लेप होतो तो सांगतों.

"स्वर्जनस्थितिरोचिष्णुः स्वर्गलाभकरस्थितिः ।
सदा दिवि हितोल्लासः सुरावासनयान्वितः" ॥

येथवर स्वर्गाचा आधार सांगितला.

"सव्योमसङ्गविद्योती . सन्नभोगगनस्थितिः ।
अभ्रान्तस्थितिरोचिष्णुः सदाकाशकृतास्थितिः" ॥

येथवर आकाशाचा आधार सांगितला.

"स्वयंभूस्थितिविभ्राजिसम्पन्नवसुधास्थितिः ।
स्फुरद्धरित्रिकास्थानः स्फुरद्वारकसंस्थितिः" ॥

येथवर भूमीचा आधार सांगितला.

"वडवामुखरोचिष्णुः सदापातालवैभवः ।
स्फुरद्धि रसनावासः सदाबलिगृहास्थितिः" ॥

येथवर पाताळाचा आधार सांगितला.

"गिरिस्थितिमनोहारी कुशैलाभोगभासुरः ।
प्रतिभूधरसंरम्भः पर्वतास्थितिमुद्वहन्" ॥

येथवर पर्वताचा आधार सांगितला.

"सश्रीकाननरोचिष्णुः कान्ताराचितवैभवः ।
अधिकासारसारश्रीर्विधुनीतश्रियं वहन्" ॥

येथवर अरण्य, सरोवरें आणि नद्या यांचे आधार सांगितले.

"स्वर्णस्थितिमनोहारी सदा नीरोचितस्थितिः ।
सज्जलक्षणविद्योती सदम्भस्थितिपेशलः" ॥

येथवर जलाचा आधार सांगितला.

"सम्पन्नवेश्मनि स्थायी सदनस्थितिभासितः ।
सद्मनः स्थितिमुद्बिभ्रत् सुशोभिनिलये स्थितः" ॥

येथवर घराचा आधार सांगितला.

यानंतर आकार शब्द सांगतों.

"सद्वृत्ताभोगसंशोभी सर्वदाऽऽलवालस्थितिः ।
उद्धुरस्थितिविद्योती ह्यधिकं प्रांशु वैभवः ॥
ऊर्मिमद्विभवोद्भासी वक्राङ्गस्थितिशोभितः ।
सदैव तनुताभोगो नितान्तमणिमद्द्युतिः ॥
सदातीव्रव्रतारोपो निशितारोचितस्थितिः ।
पृथुस्थितिमनोहारी स्फुरद्विपुलकास्थितिः ॥
अहो वामनताटोपः सदाऽखर्वतमस्थितिः ।
समहासङ्कटोल्लासः सम्बाधस्थितिमुद्वहन्" ॥

तर, त्वरोचित, भावबद्ध, तारोचित, आणि तम हे शब्द वर्ण्य वस्तूच्या आकारशब्दाच्या पुढें ज्ञात्यांनीं योजावे. जसें—'स्थूलतरस्थितिः', 'महत्त्वरोचितस्थितिः', 'सुदीर्घभावबहुभीः', 'सूक्ष्मतारोचितस्थितिः', 'गुरुतमस्थितिः'.

यानंतर क्रियाशब्द सांगतों.

'सदा चटुलसल्लक्ष्मीरुच्चैस्तरलताऽन्वितः ।
अचलस्थितिविद्योती सदा स्थिरचितद्युतिः ॥
प्रकाशयन् सदाध्वानमुच्चैः कलकलान्वितः ।
साक्षाद्विपाटनाटोपः सत्वरोचितवैभवः ॥
असौ पवित्रसल्लक्ष्मीः सज्जपावनवैभवः ।
अलं म्लानपदं बिभ्रन्नितान्तमलिनस्थितिः ॥
उपकण्ठे स्थितिं बिभ्रत्सनीडस्थितिपेशलः ।
सन्निधानस्थितिश्रेष्ठो विप्रकृष्टश्रियं वहन् ॥

यानंतर आभेयादि शब्द सांगतों.

कीलाभोग, गुणासङ्ग, चूर्णचन्द्रक, सन्धि, लक्ष्मी, लेखा, रेखा, आणि अक्षरत्रर्णक 'पीवरज्वालयोद्योती', 'मृदुदार', 'इष्टकासित' दारुणस्थितिः', सत्काष्ठाभोग, धर्म, सदाजिन, कृत्तिकाकार्त्तिकेयश्रीः, सुखटीकासितस्थितिः, सम, उपाधिक, परम, सुहृत्, यांहून अयःस्थितिः—

परमन्तरसाटोपं वहन् स्पष्टान्तरस्थितिम् ।
सदाविलांशुको नेह्लो वेशावासश्रियो ऽम्बरम् ॥
पोतः सदाधिकपटः सदा सिचयभासुरः ।
विस्पष्टाञ्जनसल्लक्ष्मीः शोभितार्णस्थितिं वहन् ॥
तान्तवस्थितिमुद्बिभ्रन् माधुर्यगुणसंयुतः ।
लसल्लवणिमप्रौढः स्फुरत्तीव्ररुचिस्थितिः ॥

मौली, भ्रोत्र, अलीक, भ्रू, हनु, रद, कर, दृक्, तालु, नासा, ओष्ठ, वक्त्र, स्कन्ध, ग्रीवा, भुज, उरः, स्तन, कच, नख, वाक्, मध्य, नाभि, अंसदेश, कक्षा, रोम, अङ्घ्रि, जङ्घा, वलि, कटि, जघन, अङ्गुष्ठ, गुल्फ, अङ्गुली, स्फिक्, गुह्य, क्रोड, प्रकोष्ठ, चटुक, फणितल, भ्रान्ति, कान्ति, आणि प्रकाण्ड.

पुरुषादिकांचें वर्णन करावयाचें असतां त्यांचीं अंगें व उपांगें यांच्या नांवांत श्लेष होतो. जसें 'उच्चैरङ्गमनोहरः', नाट्याप्रमाणें. 'साक्षादधिकनिग्रहः', दैत्याप्रमाणें. 'सुदाशोभिततनुश्रियं वहन्', राजाप्रमाणें. 'समुल्लसितनूपुरश्रीः', स्त्रीप्रमाणें. 'अधिकायस्थितिं बिभ्रन्', शस्त्रधारी पुरुषाप्रमाणें. 'कुबेरस्थितिसंयुतः', कैलासपर्वताप्रमाणें. 'सुसंपन्नवपूरम्यः', राजाप्रमाणें. 'कलेवरश्रियं बिभ्रत्', कुमारीप्रमाणें. 'उत्तमाङ्गस्थितिं बिभ्रत्', जैनमुनीप्रमाणें. 'अधिकेशश्रियं वहन्', प्रधानाप्रमाणें. 'बहुकुन्तलसद्युतिः', उत्तम योद्ध्याप्रमाणें. 'सदावालमनोरमः', वृक्षाप्रमाणें. 'वेणीसम्भ्रमसम्भृतः', नदीप्रमाणें. 'सदा तुण्डलक्षणान्वितः', दात्याप्रमाणें. 'पृथुलास्यमनोहरः', नाचणाऱ्या स्त्रीसारखा. 'मुखरोचितवैभवः', पुराण्या गोष्टी सांगणाऱ्याप्रमाणें. 'बहुधावदनस्थितिः', सैन्याप्रमाणें. 'अधिकाननरोचिष्णुः', पर्वताप्रमाणें. 'स्फुरत्पृथु-

ललाटश्रीः', भृगुकच्छप्रमाणें. 'अलिकान्तिस्थितिं वहन्', कमलाप्रमाणें. 'प्रतिभालासितस्थितिः', कवीप्रमाणें. 'उच्चैःश्रवःस्थितिं बिभ्रत्', इंद्राप्रमाणें. 'अधिकरणास्थितिं बिभ्रत्' दारिद्र्याप्रमाणें 'वहन् वैश्रवणस्थितिम्', कैलासाप्रमाणें. 'विश्वेक्षणस्थितिं बिभ्रत्' हरीप्रमाणें. 'नेत्राभोगभासुरः', धनवानाप्रमाणें. 'नयनोदितवैभवः', मुनीप्रमाणें. 'स्पष्टाम्बकस्थितिं वहन्', सरोवराप्रमाणें. - 'सदालोचनभासुरः', मंत्र्याप्रमाणें. उल्लोननमितद्युतिः', घराप्रमाणें. 'सुदर्शनमनोरमः' विष्णुप्रमाणें. 'सुतारास्थितिपेशलः', चंद्राप्रमाणें. 'कलयन्नासिकास्थितिम्', पांथाप्रमाणें. 'नक्रास्थितिमनोरमः', समुद्राप्रमाणें. 'महाधरमनोरमः', पृथ्वीप्रमाणें. 'गण्डस्थितिमनोहारी', अरण्याप्रमाणें. 'हनुमद्वैभवान्वितः, 'रामाप्रमाणें. 'कूर्नकास्थितिपेशलः, 'चित्राप्रमाणें. 'उच्चै रदनभासुरः, लहान मुलाप्रमाणें. 'असौ सुदर्शनस्थितिं बिभ्रत्', उत्तम भोजन करणान्याप्रमाणें 'राजदन्तस्थितिं बिभ्रत्' राजश्रीप्रमाणें. 'रसनाभोगभासुरः', स्त्रीच्या कमरेप्रमाणें. 'घण्टिकास्थितिपेशलः' हत्तीप्रमाणें. 'अधिकन्धरयान्वितः', राजाप्रमाणें. 'सुमित्रोदितवैभवः', रामाप्रमाणें. 'स्कन्धस्थितिमनोहारी', . ऋषीप्रमाणें. 'गलच्छायामनोहारी', कृष्णपक्षांतलि चंद्राप्रमाणें. 'अधिकण्ठमनोरमः', मंत्राप्रमाणें. 'विभुजातिमनोहरः', राजाप्रमाणें. स्फुरद्बाहांशचिं बिभ्रत्', सैन्याच्या तळाप्रमाणें. 'समदोर्जितवैभवः', हत्तीप्रमाणें. 'कक्षास्थितिमनोहरः', वाद घालणान्याप्रमाणें. 'सश्रीकफणिवैभवः', पातालाप्रमाणें. 'नितान्तमणिबन्धवान्', रथाप्रमाणें. 'करास्थितिमनोहरः', राजाप्रमाणें. सश्रीकरान्तिस्थितिः', धनवानाप्रमाणें. 'करभासितवैभवः', उष्ट्रपालाप्रमाणें. स्पष्टाङ्गुलिस्थितिं वहन्' गांध्याप्रमाणें. 'कामाङ्कुशस्थितिं वहन्', हत्तीप्रमाणें. 'महाधिकरजःस्थितिः', सैन्याप्रमाणें. 'नखरस्थितिभासुरा', पावसाळ्यांतल्या सूर्याप्रमाणें. 'सुसम्पन्नस्तनितस्थितिः', राजवंगल्याप्रमाणें. 'महल्लस्थितिपेशलः', रावणाप्रमाणें. 'नालिकास्थितिसुन्दरः', अरण्याप्रमाणें. 'अवक्रोडलक्षणान्वितः', सत्पुरुषाप्रमाणें. 'स्पष्टमुलङ्गपेशलः', नवन्यासहित धर्मपान्या स्त्रीप्रमाणें. 'उच्चैरङ्कसमन्वितः', दुष्काळाप्रमाणें. 'प्रौढो-

रसश्रियं बिभ्रत्', घागरीप्रमाणें. 'समस्तनोदितभोगः', मुनीप्रमाणें. कुचेष्टाभोगभासुरः', अधमपुरुषप्रमाणें. 'द्विपक्षोधरसाटोपः', राजाप्रमाणें. 'सदापिचण्डसंरम्भः', राजाप्रमाणें. 'प्रौढोदरस्थितिं वहन्', पर्वताप्रमाणें. 'नाभिभूतस्थितिं वहन्', अभिमानी पुरुषाप्रमाणें. 'कटकान्तस्थितिं वहन्', राजाप्रमाणें. वहन्वैकटिकाभोगम्', नगराप्रमाणें. 'सर्वदारोहपेशलः', सुभगपुरुषाप्रमाणें. 'अहो सज्जघनस्थितिः,' आकाशाप्रमाणें. 'सज्जानुगतवैभवः', धनवानाप्रमाणें. 'सदापिचाण्डिकाभोगः', शिवाप्रमाणें. 'अपूर्वचरणस्थानः', उत्तम योद्ध्याप्रमाणें. 'द्विपादरनितस्थितिः', राजाप्रमाणें. 'सदाचलनश्रियं बिभ्रत्', पृथ्वीप्रमाणें.

विषाण, पुच्छ, सास्ना, शूल, आच्छादन, चञ्चु, वेग, भीः, क्रोध, युद्धश्री, भीमता इत्यादिकांहीं सांगितला जातो.

पश्वादिकांनें वर्णन करण्याकरितां त्यांनीं अंगें व उपांगें यांचे. श्लेषशब्द सांगतों.

जसें—'शृंगारोपचितस्थितिः' स्त्रीप्रमाणें. 'सद्विषाणां श्रियं वहन्', सर्पाप्रमाणें. 'विश्रेतपुच्छविभ्राजी', तापलेल्या लोखंडाप्रमाणें. 'उद्यत्कृतश्रियं वहन्', अरण्याप्रमाणें. 'त्रोटितस्थितिमुद्वहन्', मुनीप्रमाणें. 'सदापिच्छविराजितः', सूर्याप्रमाणें. 'विपक्षोच्चितवैभवः', राजाप्रमाणे. 'स्फुरद्विपक्षतिस्थितिः', युद्धाप्रमाणें.

इत्यादि शब्द होतात, ते मी केलेल्या काव्यकल्पलतापरिमल नांवाच्या ग्रंथांत श्लेषसमुच्चयप्रकरणांत पहावे.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां श्लेषसिद्धिनामके तृतीयप्रताने सर्ववर्णनो नाम द्वितीयः स्तबकः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ उद्दिष्टवर्णनं नाम तृतीयः स्तवकः ॥ ३ ॥

वर्ण इत्यादिकांनीं भिन्न अशा दोन वस्तूंचा जो श्लेषानें अभेद केला जातो तें उद्दिष्ट वर्णन होय.

परस्पर भिन्न अशा दोन वर्णांच्या ऐक्यानें सहा भेद होतात. असें– श्वेतश्याम, श्वेतरक्त, श्वेतपीत, रक्तश्याम, पीतश्याम, आणि पीतरक्त. आतां यांचे अनुक्रमानें शब्द सांगतों.

जसें—श्वेतश्याम—विधु, हरि, तारा, घनसार, शम्भु, नागेन्द्र, अभ्र, अश्मगर्भ, राम, अनन्त (बलराम), अर्जुन, चन्द्रहास, सिंहिज (राहू).

हरि, विष्णु, घन, आणि अब्धि यांच्या पुढें गज; सुरारीहून पुढें सिन्धु; उदकवाचक शब्दांहून पुढें वाह्; अम्बुज, आणि कृष्ण यांहून यमुना; कुम्भी याहून द्विप; कृष्ण (काळा) या अर्थाचे शब्द पुढें असलेल्या नदीवाचक शब्दांहून वर शब्द योजावा. नीरद, घन, उपल, सित, सदा, हिमकर, सिन्धु, वेणी, पृथु, लाज, शङ्कर, तारकेश, सदाकाश, व्योमकेश, तालाङ्क, नीलांशुक, आभिकेश, अरिष्ट, सदासिवय, कलकण्ठ इत्यादि.

याचीं उदाहरणें.

'विधुवैभवभासुर.', यांत 'विधु' शब्दानें चंद्र आणि विष्णु या दोहोंचेंही महण होतें.

'हरिहारितरद्युतिः', यांत 'हरि' शब्दानें चंद्र आणि विष्णु यांचें महण होतें.

'तारास्फारतरद्युतिः', यांत तारा-शब्दानें नक्षत्रें व डोळ्यांतल्या बाहुल्या या दोहोंचें महण होतें.

'घनसाररुचिस्फारः', यांत काळ्या रंगाच्या, पक्षीं—'घन' ह्मणजे मेघ त्याच्या प्रमाणें आहे जी 'साररुचि' तिर्णे 'स्फार' असा अर्थ घ्यावा व श्वेतरंगाच्या—पक्षीं 'घनसार' शब्द कापुराचा वाचक घेऊन त्याची 'रुचि' ह्मणजे कान्ति तिच्याप्रमाणें स्फार असा अर्थ करावा.

'शम्भुशोभामनोहरः', यांत शम्भु' शब्दानें शिव आणि विष्णु या दोहोंचेंही ग्रहण होतें.

'नागेन्द्ररुचिरच्छायः', यांत 'नागेन्द्र' शेष नांवाचा नागराज आणि श्रेष्ठ हत्ती या दोहोंचेंही ग्रहण होतें.

'अभ्रप्रभामनोहारी', यांतील 'अभ्र' शब्दानें मेघ व अभ्रक दोहोंचें ग्रहण करावें.

'अश्मगर्भसगर्भांशुः', यांतील 'अश्मगर्भ', शब्दानें 'मरकत' नांवाचें रत्न व दगडाचा गाभा या दोहोंचेंही ग्रहण होतें.

'सदारामाभिरामश्रीः', यांतील 'राम' शब्दानें दाशरथिराम व बलराम दोहोंचेंही ग्रहण करतां येतें.

'अनन्तकान्तिरोचिष्णुः', येथें अनन्त शब्दानें विष्णु व बलराम दोहोंचेंही ग्रहण होतें.

'अर्जुनच्छविपेशलः' यांतील अर्जुन शब्दानें पांडवांतला अर्जुन व पांढरा रंग दोहोंचेंही ग्रहण होतें.

'चन्द्रहासप्रकाशश्रीः' यांतील 'चन्द्रहास' शब्दानें खड्ग व चंद्राचा हास ह्मणजे प्रकाश दोहोंचेंही ग्रहण होतें.

'सिंहिजरुचिरोचितः' यांतील 'सिंहिज' शब्दानें राहू व सिंह दोहोंचेंही ग्रहण होतें.

हरि शब्दाहून, जिष्णु शब्दाहून, घनवाचक शब्दाहून, व समुद्रवाचक शब्दाहून गजवाचक शब्द योजावे; जसें—

"हरिकुम्भिनिभज्योतिर्जिष्णुहस्तिनिभप्रभः ।
मेघदन्तावलच्छायः समुद्रद्विरदद्युतिः ॥

यांत कृष्णवर्ण, पक्षीं—हरि आणि जिष्णु हे दोन्ही शब्द विष्णु-

'सिन्धुवेणीश्रियं वहन्', श्वेतवर्णपक्षीं–सिन्धु म्हणजे नदी तिचा वेणी म्हणजे प्रवाह त्याची शोभा धारण करणारा; कृष्णवर्णपक्षीं सिन्धु म्हणजे समुद्र आणि वेणी म्हणजे केशपाशांचा बंध त्यांच्याप्रमाणें शोभा धारण करणारा.

'पृथुलाजसमद्युतिः' श्वेतवर्णपक्षीं–पृथुलाज म्हणजे भाताच्या लाह्या त्यांच्यासारखी ज्यांची कांति; कृष्णवर्णपक्षीं–पृथुला म्हणजे मोठी अजसमा म्हणजे विष्णूसारखी आहे कांति ज्याची असा अर्थ करावा.

'युक्तः शङ्करश्रियः', श्वेतवर्णपक्षीं–शङ्खाचे कर म्हणजे किरण त्यांच्यासारख्या शोभेनें युक्त. कृष्णवर्णपक्षीं–शङ्कर म्हणजे विष्णु त्याच्या शोभेनें युक्त असा अर्थ करावा.

'तारकेशच्छविः', श्वेतवर्णपक्षीं–तारकेश म्हणजे चन्द्र त्याच्यासारखी आहे छवि (कांति) ज्याची. कृष्णवर्णपक्षीं–तार म्हणजे दीर्घ केसाप्रमाणें आहे छवि (कांति) ज्याची.

'सदाकाशश्रीः', कृष्णवर्णपक्षीं–सत् (विद्यमान) असा आकाशाप्रमाणें आहे श्रीः (शोभा) ज्याची. शुभ्रवर्णपक्षीं–सदा (निरंतर) काशवत् (लव्हाळ्याच्या फुलाप्रमाणें) आहे शोभा ज्याची.

'व्योमकेशच्छविः', कृष्णवर्णपक्षीं–व्योम (आकाश) आणि केश या दोहोंप्रमाणें ज्यांची कांति आहे. श्वेतवर्णपक्षीं–व्योमकेश शब्दानें शिवाचें ग्रहण करावें.

'ताललक्ष्मश्रीः', कृष्णवर्णपक्षीं–ताल (ताडवृक्ष) आणि लक्ष्म (चिन्ह) त्यांच्याप्रमाणें ज्यांची श्री. श्वेतवर्णपक्षीं–तालक्ष्मी (बलराम) त्याच्यासारखी आहे श्री ज्याची.

'नीलांशुकश्रीः' नील जे अंशुक म्हणजे किरण त्यांची श्री श्वेतवर्णपक्षीं नीलांशुक म्हणजे बलराम त्याच्यासारखी श्री.

'अधिकेशच्छायः', कृष्णवर्णपक्षीं–अधि म्हणजे सम्पूर्णत्वानें केशाप्रमाणें आहे छाया ज्याची. श्वेतवर्णपक्षीं–अधिकें म्हणजे विशेषेंकरून ईशवत् (शिवाप्रमाणें) आहे कांति ज्याची

'अरिष्टरुचिः', येथें अरिष्ट शब्दानें ताक आणि कावळा या दोहोंचेंही ग्रहण होतें. श्वेतपक्षीं —ताक; व कृष्णवर्णपक्षीं—कावळा याचें ग्रहण करावें.

'सदासिचयरोचिष्णुः' नेहमीं सिचय म्हणजे पदर त्यांनीं शोभणारा. पक्षीं—नेहमीं असिचय ह्मणजे खड्गश्रेणी तिणें शोभणारा.

'कलकण्ठद्युतिः', कलकण्ठ (कोकिल) कृष्णपक्षीं.व श्वेतपक्षीं कलकण्ठ (हंस).

वरील श्लोकावरून उतरणारे शब्द.

'वहनकलभच्छायाम्, सदाधिकेशवच्छायः, अन्धकारातिदीधितिः, अनेकपायसच्छाया, वपुर्महोदधिच्छायं वहन्, स्पष्टांशुकश्रियं बिभ्रत्, पीताम्बरश्रियं श्रयन्, स्फटिकान्ताश्रियं बिभ्रत्, स्फटिकाचलसल्लक्ष्मीः, (यांत स्फटी ह्मणजे सर्प आणि कांन असे निराळे शब्द करावे) पुरोगजलसल्लक्ष्मीः.'

'जलमुक्तांतदीधितिः,' येथें जल आणि मुक्ता (मोत्यें) याप्रमाणें अंतीं दीधिति ह्मणजे कांति आहे ज्याची, असा शुक्लवर्णपक्षीं अर्थ करावा. व कृष्णवर्णपक्षीं—जलमुक् ह्मणजे मेघ याच्याप्रमाणें आहे तांत दीधिति ज्याची असा अर्थ करावा. 'अयदयायश्रियं वहन्, सैन्यवत् द्युतिविद्योति, कलितो माधवश्रिया, शोभते वराहरोचितच्छायायन्मूर्त्तिः, वृषाकपिद्युतिद्योती, येथें वृषाकपि शब्दानें दोहोंचेंही ग्रहण करावें.

रक्तश्वेतरंगाविषयीं.

रक्त आणि श्वेत—हरि, शुचि, पुष्कर; शतपत्र, सूर्य शब्दाहून कान्त, अब्ज शब्दाहून कान्त. नवहंस, महापद्म, अर्कसोदर, कमल, कीलाल, सूर्यवाचक शब्दाहून सुहृद्वा-

१. अरिष्ट शब्द लसुण, लिंब, फेस, अभ्र, कंक, कावळा, बाळंतिणीचें घर. त्याचें चिन्ह, ताक, शुभ आणि अशुभ ह्यांच्याचा वाचक आहे असें कोशांत सांगितलें आहे.

२. कलकंठ शब्द कोकिल, पारवा, हंस, आणि अव्यक्त मधुर ध्वनि यांचा वाचक आहे असें कोशप्रमाणावरून समजतें.

'अर्कसोदरदीधितिः' अर्क शब्दानें स्फटिक आणि सूर्य घ्यावें.

'कमलच्छविभासुरः' कमल शब्दानें जल आणि पंकज घ्यावें.

'कीलालच्छविभासुरः' कीलाल शब्दानें रक्त आणि जल घ्यावें.

भानुवाचक शब्दांहून सुहृद्वाचक शब्द व रत्नवाचक शब्द हे योजले जातात. जसें–

'रविमित्रप्रभाशोभी', येथें श्वेतपक्षीं रविमित्र म्हणजे चंद्र; रक्तपक्षीं-रवीची मित्ररूप प्रभा.

'भानुरत्ननिभद्युतिः', श्वेतपक्षीं–भानुरत्न म्हणजे सूर्यकान्त, रक्तवर्णपक्षीं भानु आणि रत्न दोन्हीं शब्द निराळे करावे म्हणजे सूर्य आणि रत्नें यांच्यासारखी आहे द्युति ज्याची.

अग्निवाचक शब्दांहून रत्नवाचक शब्द योजले जातात. जसें–

'वन्हिरत्नोपमद्युतिः', येथें रक्तवर्णपक्षीं वन्हि आणि रत्न यांच्याप्रमाणें आहे द्युति ज्याची असा, व श्वेतवर्णपक्षीं वन्हिरत्न म्हणजे हिरा त्याप्रमाणें आहे कांति ज्याची.

दंतवाचक शब्दांहून अंशुक वाचक शब्द योजले जातात. जसें–

'रदांशुकद्युतिद्योतिः', येथें श्वेतवर्णपक्षीं रद म्हणजे दांत, अंशुकानि म्हणजे वस्त्रें (अर्थात् पांढरीं.) त्यांच्याप्रमाणें द्युतीनें शोभणारा, रक्तवर्णपक्षीं रदांशुक (दांताचें वस्त्र) अर्थात् ओंठ त्याच्याप्रमाणें द्युतीनें शोभणारा. जलवाचक शब्दांहून जन्म व शोभावाचक शब्द योजले जातात. जसें—

'युक्तो जलजशोभया,' येथें श्वेतपक्षीं जलापासून झालेली शोभा व रक्तपक्षीं जलज म्हणजे कमल सहृन् शोभेनें युक्त असा अर्थ घ्यावा.

सरोजवाचक शब्द व कुमुदवाचक शब्द यांहून अग्निवाचक शब्द योजले जातात. जसें–

'सरोजारिनिभप्रभः' येथें रक्तवर्णः पक्षीं- सरोजांची अग्निरूप अर्थात् स्फूर्ति करणारी आहे प्रभा ज्याची; श्वेतपक्षीं सरोजारि म्हणजे चंद्र त्याच्यासारखी आहे प्रभा ज्याची.

हरि आणि गोपति यांहून पुढें तार्क्ष्य शब्द योजला जातो. जसें—

'हरितार्क्ष्यप्रभाशोभी' येथें पीतवर्णपक्षीं हरि ह्मणजे सूर्य व तार्क्ष्य ह्मणजे गरुड असा अर्थ, श्वेतवर्णपक्षीं हरेः म्हणजे इंद्राचा तार्क्ष्य म्हणजे घोडा अर्थात् उच्चैश्रवा, त्याच्याप्रमाणें शोभणारा.

'सदागोपतितार्क्ष्यश्रीः' यांत पीतवर्णपक्षीं जे गोपति म्हणजे सूर्य व तार्क्ष्य म्हणजे गरुड त्यांच्याप्रमाणें आहे शोभा ज्याची, श्वेतवर्ण पक्षीं गोपति म्हणजे इंद्र याचा तार्क्ष्य म्हणजे घोडा त्याप्रमाणें, असा अर्थ करावा.

रविवाचक शब्दाहून कान्त शब्द योजावा. जसें—

'रविकान्तद्युतिद्योती' यांत पीतवर्णपक्षीं रवीप्रमाणें कान्त म्हणजे सुंदर जी द्युति तिणें चमकणारा असा, व श्वेतवर्णपक्षीं रविकान्त म्हणजे सूर्यकान्त त्याच्यासारख्या द्युतीनें लकाकणारा असा अर्थ करावा.

रविवाचक शब्दाहून बान्धववाचक शब्द योजले जातात. जसें—

'रविबान्धवदीधितिः' यांत पीतवर्णपक्षीं रवीची बान्धवरूप आहे दीधिति ह्मणजे कांति ज्याची असा; व श्वेतवर्णपक्षीं रविबान्धव ह्मणजे चंद्र त्याच्यासारखी आहे कांति ज्याची असा अर्थ करावा.

'वाम' शब्द आणि 'महा' शब्द याच्या पुढें येणारा जो 'देव' शब्द त्याच्यापुढें पर्वतवाचक शब्द योजले जातात. जसें

'वामदेवगिरिच्छायः' यांत पीतवर्णपक्षीं वाम ह्मणजे प्रधान जो देवगिरि ह्मणजे मेरु त्याच्यासारखी आहे छाया ह्मणजे कांति ज्याची असा; श्वेतवर्णपक्षीं वामदेव ह्मणजे शिव याचा गिरि अर्थात् कैलास त्याप्रमाणें आहे कांति ज्याची असा अर्थ करावा.

'महादेवगिरिद्युतिः' येथेंही पीतवर्णपक्षीं महान् असा जो देवगिरि (मेरु) त्याप्रमाणें आहे द्युति ज्याची असा, व श्वेतवर्णपक्षीं महादेव म्हणजे शिव याचा गिरि (कैलास) त्याच्याप्रमाणें आहे कांति ज्याची असा अर्थ होईल.

तसेंच 'विश्वे' शब्दाच्या पुढें पिनाकी शब्दाहून पर्वतवाचक शब्द योजले जातात. जसें—

'विश्वेपिनाकिशैलश्रीः' यांत श्वेतवर्णपक्षीं विश्वे म्हणजे जगांत पिनाकिशैलः म्ह० कैलास तद्वत् श्रीः यस्य असा अर्थ करावा. पीतवर्णपक्षीं विश्वेपि म्हणजे जगांतही नाकिशैलः म्हणजे देवांचा पर्वत अर्थात् मेरु त्याच्याप्रमाणें आहे शोभा ज्याची असा अर्थ करावा.

या नांवाचा एक मोठा बलाढ्य प्राणी असल्याचें आर्य लोकांच्या प्राचीन ग्रंथांत अनेक ठिकाणीं आढळतें. सिंह हा सर्व श्वापदांत प्रमुख आहे पण शरभ हा त्याच्यापेक्षांही बलाढ्य असून हा त्याला मारतो असें वर्णन आढळतें, पण सांप्रत हा प्राणी कोठें आढळत नाहीं व त्याला प्रचारांत काय म्हणतात तेंही समजत नाहीं.

'उच्चैरजतान्तश्रीः; येथें श्वेतवर्ण पक्षीं उच्चैः म्हणजे रजतवत् म्हणजे रुप्याप्रमाणें आहे अन्ते म्हणजे मध्यभागीं शोभा ज्याची असा. व पीतवर्णपक्षीं उच्चैः म्हणजे मोठा अज म्हणजे ब्रह्मदेव तद्वत् तान्त आहे शोभा ज्याची असा अर्थ करावा. 'विधौ वर्णोपमानं वहन्' यांत विधि शब्दानें चंद्र आणि ब्रह्मदेव यांचें ग्रहण करावें.

'सुशोभितारकूटश्रीः' यांत सुशोभि असें जें तार म्हणजे रुपें त्याचा कूट म्हणजे गोवार त्याच्याप्रमाणें आहे श्री ज्याची, असा अर्थ. श्वेतपक्षीं व पीतपक्षीं सुशोभित असें जें आरकूट म्हणजे पितळ त्याप्रमाणें आहे शोभा ज्याची असा अर्थ करावा.

'स्वर्णस्तोमसितद्युतिः' यांत पीतवर्णपक्षीं स्वर्ण म्हणजे सोनें आणि श्वेतवर्णपक्षीं सुष्टुप अर्णः म्हणजे जल असा अर्थ घ्यावा.

'मधुदुग्धमनोहारी' यांत मधुशब्द मध व दूध यांचा वाचक घ्यावा.

'शङ्खकान्तिमनोरमा' यांत शङ्ख शब्दानें प्रसिद्ध शंख व शंख नांवाचा नाग हे घ्यावे.

'दहनोपलसत्कांतिः' यांत पीतवर्णपक्षीं दहनवत् उपलसन्ती कान्तिः यस्य असा, श्वेतवर्णपक्षीं दहनोपल म्हणजे सूर्यकांत त्याच्याप्रमाणें आहे सत्कांति ज्याची असा अर्थ करावा.

'गाङ्गेयच्छविसंभ्रमः' यांत पीतवर्णपक्षीं गाङ्गेय म्हणजे सोनें, श्वेतवर्णपक्षीं गाङ्गेयच्छवि म्हणजे गंगेची कान्ति असा अर्थ घ्यावा.

रक्तश्यामरंगाविपर्यी.

पुष्कर, हरि, विद्रुम, नागरंग, कमल, कुज, उत्पल, घन-

त्रय, वृषाकपि, मवाल, पङ्कजच्छाया; रत्न शब्दाहून रत्नें, गुञ्जा शब्दाहून भाग, सिन्दुरवाचक शब्दाहून भूपणवाचक शब्द, नमोवाचक व असिताब्ज (नीलपणा) वाचक शब्दाहून द्विट् (शत्रु) वाचक शब्दाहून पद्मिनी शब्दाहून दलवाचक शब्द कमलाधिपपक्षेशौ सुरागाहितसूर्यसू; रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलद्युतिः, सदासिन्दुरमुद्दिष्ठता, कालियत्वं वहन् रुचा, स्फुटकामाङ्कुशच्छायाम्, कलयन्नलिनश्रियम्, स्फुटशोभनताम्रश्रीः, विद्रुमणिदीधितिः, वराहस्वामिधामश्रीः, सम्पन्नखविभाभरः.

अनुक्रमानें उदाहरणें.

'पुष्करद्युतिसुन्दरः' येथें पुष्कर शब्दानें कमल आणि आकाश यांचें ग्रहण करावें.

'हरिद्युतिसुन्दरः' यांत हरि शब्दानें सूर्य आणि विष्णु यांचें ग्रहण करावें.

'विद्रुमद्युतिसुन्दरः' विद्रुम म्हणजे पोवळें. आणि विशिष्ट प्रकारचा द्रुम म्हणजे वृक्ष.

'नागरङ्गश्रिया युतः' यांत रक्तवर्णपक्षीं नारिंगफल व कृष्णवर्णपक्षीं नाग म्हणजे सर्प त्याच्याप्रमाणें जो रङ्ग म्हणजे कांति तिच्या शोभेनें युक्त असा अर्थ करावा.

'कमलश्रिया युतः' येथें रक्तवर्णपक्षीं लाल कमल व कृष्णवर्णपक्षीं क' म्हणजे यम आणि मल त्यांचा प्रमाणें जी श्री [illegible] करावा.

'कुशान्यपाश्रितः' यांत रक्तवर्ण[illegible] महान् असा जो देवगिरि [illegible] असा, व श्वेतवर्णपक्षीं [illegible] र्णपक्षीं कु (पृथ्वी) पासून झाले त्याच्याप्रमाणें आहे कांति [illegible]

उत्पलश्रियायुतः, यांत श्याम [illegible]

१ मंगलाचा रंग लाल असल्यानें त्याचक [illegible] की शब्दाहून [illegible] [illegible]तो हें तर प्रसिद्ध आहे.

रक्तवर्णपक्षीं उत्कृष्टा पलवत् (मांसाप्रमाणें) या श्रीः तया युता असा अर्थ करावा.

'धनञ्जयश्रियान्वितः' यांत धनञ्जय शब्दानें अग्नि आणि अर्जुन घ्यावें.

'वृषाकपिश्रिया युतः' यांत 'वृषाकपि' शब्दानें कृष्ण व अग्नि यांचें ग्रहण करावें.

'प्रवालश्रियान्वितः' यांत प्रवालशब्दानें कृष्णवर्णपक्षीं प्रकृष्ट वाल म्हणजे केश व रक्तवर्णपक्षीं प्रवाल म्हणजे पोंवळें.

पङ्कजच्छाया यांत पङ्कज म्हणजे कमल याची कांति व पंक म्हणजे चिखल त्यापासून झालेली छाया असे दोन अर्थ करावे.

कृष्ण शब्दाहून रत्नवाचक शब्द योजले जातात. जसें—

कृष्णरत्नम् यांत श्यामवर्णपक्षीं कृष्णरत्न म्हणजे वैडूर्य इत्यादि, रक्तवर्णपक्षीं कृष्णाचें रत्न म्हणजे कौस्तुभ असा अर्थ घ्यावा.

गुंजावाचक शब्दाहून ग्राम शब्द योजावा, जसें—

'गुंजाग्रामः' यांत रक्तवर्णपक्षीं गुंजाप्रमाणें ग्राम म्हणजे प्रधान असा अर्थ घ्यावा, व कृष्णवर्णपक्षीं गुंजांचें ग्राम म्हणजे शेवट अर्थात् त्यांचें तोंड त्याप्रमाणें असा अर्थ घ्यावा.

सिन्दूरवाचक शब्दाहून पुढें भूषणवाचक शब्द योजले जातात, जसें—

'सिन्दूरभूषणः' येथें रक्तवर्णपक्षीं सिन्दूराच्या भूषणाप्रमाणें असा, व कृष्णवर्णपक्षीं सिन्दूरभूषण म्हणजे गज असा अर्थ घ्यावा.

तमोवाचक शब्दाहून व असितादिवाचक शब्दाहून द्विट्वाचक शब्द योजले जातात, जसें—

'तमोद्विपि प्रभः' यांत कृष्णवर्णपक्षीं तमाची द्वेषिरूपा म्हणजे स्पर्धा यस्य असा, श्वेतवर्णांति असा व रक्तवर्णपक्षीं तमोद्वेषी म्हणजे सूर्य त्याच्या-सत्कांति ज्याची अ असा अर्थ करावा.

'गाङ्गेयच्छवि शैलारिप्रभः' येथेंही कृष्णवर्णपक्षीं नीलाम्भोजाची अर्थात् श्वेतवर्णपक्षीं

गाङ्गेय शब्द वासुदेव, शिव आणि अग्नि यांचा वाचक आहे असें कोशांत आहे.

गुंजांचें तोंड काळें असतें हें प्रसिद्ध आहे.

सू— सिंहिका रेताचा कपटें राहु, प्रसूत हे तान पूर्व उदय होताण तो मिटतात म्हणून सूर्याचा त्यांचा शत्रु मानला आहे.

रिपुरूप स्पर्धा करणारी आहे प्रभा ज्याची असा व रक्तवर्ण पक्षीं नीलाम्भोजरिपु म्हणजे सूर्य त्याच्या सारखी आहे प्रभा ज्याची असा अर्थ करावा.

पद्मिनीवाचक शब्दाहून दलवाचक शब्द योजले जातात, जसें—

'पद्मिनीदलम्,' श्यामवर्णपक्षीं पद्मिनी म्हणजे कमळाची वेल तिचें दल म्हणजे पान असा व रक्तवर्णपक्षीं पद्मिनीचें (लाल कमलिनीचें) दल म्हणजे पुष्प असा अर्थ घ्यावा.

'कमलधिपपद्मेशः' येथें कमलाधिप शब्दानें कृष्णवर्णपक्षीं कमला म्हणजे लक्ष्मी तिचा अधिप अर्थात् विष्णु. व रक्तवर्णपक्षीं कमलाधिप म्हणजे सूर्य तसेंच कृष्णवर्णपक्षीं पद्मा म्हणजे लक्ष्मी तिचा ईश अर्थात् विष्णु. आणि रक्तवर्णपक्षीं पद्मेश म्हणजे सूर्य असा अर्थ करावा.

'सुरागाहितश्रीः' सुर म्हणजे देव त्याचा अग म्हणजे पर्वत अर्थात् मेरु त्याच्या वर पोंचलेली आहे श्री ज्याची. कृष्णवर्णपक्षीं सुरा म्हणजे मदिरा तद्राहित आहे श्री ज्याची.

'सूर्यसूद्युतिः' रक्तवर्णपक्षीं सूर्यापासून उत्पन्न झालेली द्युति असा अर्थ व कृष्णवर्णपक्षीं सूर्यसू म्हणजे शनि त्याच्या सारखी द्युति असा अर्थ करावा.

'रत्नाकरवरश्रीकः' येथें रक्तवर्णपक्षीं रत्नानां आकरः म्हणजे रत्नांचा समुदाय त्याप्रमाणें आहे उत्तम शोभा ज्याची. व कृष्णवर्ण पक्षीं रत्नाकर म्हणजे समुद्र त्याच्यासारखी आहे उत्तम शोभा ज्याची असा अर्थ घ्यावा.

'सदाधिकमलद्युतिः' यांत रक्तवर्णपक्षीं अधिकमलवत् द्युतिः यस्य असा व कृष्णवर्णपक्षीं अधिकमलवत् द्युतिः यस्य असा अर्थ करावा.

'सदासिन्दूरमुज्झिताः' यांत सदा असि (तरवार) दूर उज्झिता अशीं पदें करून निरंतर तरवारीला दूर म्हणजे अत्यंत उज्झिता

---

१ शनीचा रंग काळा असल्याचें प्राचीन ग्रंथांत आढळतें. येथें 'सूर्यसू.' शब्दानें शनीचें तर ग्रहण करतां येईलच. पण यमुनेचेंही ग्रहण करतां येईल. कारण तीही सूर्याची मुलगी असून तिचा रंग काळा असल्याचें प्रसिद्धच आहे.

सोडलेली असा कृष्णवर्णपक्षीं अर्थ करावा. रक्तवर्णपक्षीं सिन्दूर शब्दानें प्रसिद्ध सिन्दूर घ्यावा.

'कालेयत्वं वहन् रुचः' येथें कालेय शब्दानें रक्तवर्णपक्षीं कुंकूं व कृष्णवर्णपक्षीं त्या नांवाचा दैत्य घ्यावा.

'स्फुटकामाङ्कुशच्छायाम्' येथें रक्तवर्णपक्षीं कामांकुश म्हणजे नखें व कृष्णवर्णपक्षीं काम म्हणजे अत्यंत जो अंकुश त्याची छाया असा अर्थ करावा.

'कालयन्नलिनश्रियम्' यांत रक्तवर्णपक्षीं नलिन म्हणजे (लाल) कमल आणि कृष्णवर्णपक्षीं कालयन् अलिनः म्हणजे भ्रमराची श्रीः म्हणजे शोभा तीप्रत असा अर्थ करावा.

'स्फुटशोभननाम्रश्रीः' येथें स्फुटशोभनना आम्रवत् श्रीः असा व पक्षीं स्फुटशोभः नतः आम्रः तद्वत् श्रीः असा अर्थ करावा.

'विदूरमणिदीधितिः' यांत विदूर मणि म्हणजे वैडूर्यरत्न व पक्षीं विशेषेण दूर या मणिदीधितिः असा अर्थ करावा.

'वराहस्वामिधामश्रीः' येथें वराहस्वामी म्हणजे आदिवराह, पक्षीं वर जो अहस्स्वामी म्हणजे सूर्य असा अर्थ, करावा.

'सम्पन्नखविभाभरः' यांत नखांची विभा हिचा भर असा अर्थ, रक्तवर्णपक्षीं व कृष्णवर्णपक्षीं सम्पन्ना खवत् (आकाशाप्रमाणें) विभा (कांति) हिचा भर असा अर्थ घ्यावा.

आतां यावरून दुसरेही कित्येक शब्द निघतात ते सांगतों. जसें—

'कलभानुमितद्युतिः' यांत कृष्णवर्णपक्षीं कलभ आणि अनुमित आणि रक्तवर्णपक्षीं कलभानु, मित आणि द्युति अशीं निराळीं पदें करून अर्थ करावा.

'श्रीवत्सांकद्युतिद्योतिः' यांत श्रीवत् साङ्कद्युतिद्योति असा व श्री-वत्साङ्कद्युतीनें प्रकाशणारा असा अर्थ करावा.

'कलङ्कमलवद्वपुर्वहन्' यांतही कलं कमलवत् आणि वपुः असा व कलंकमलवत् वपुः असा अर्थ करावा. 'जेना परमसिन्दूरम्'

---

१ विष्णूनें वराह अवतार घेतल्याचें पुराणादिकांत प्रसिद्ध आहे. तो पहिलाच वरा-हावतार असल्यामुळें त्याला आदिवराह म्हणतात.

जेता परम् आणि असिन्दूरम् आणि जेता परम सिन्दूरं असा अर्थ करावा.

'कृष्णलान्तश्रियं वहन्' यांत कृष्णल अंत असा व कृष्ण आणि लान्त असा अर्थकरावा.

पीतश्यामरंगाविपर्या.

लोहोत्तम, हरि, शम्भु, प्रियङ्गु; नागवाचक शब्दाहून जित्वाचक शब्द, अज, बभ्रु, चन्द्रहास, अर्जुन, वेधा, नागरङ्ग, खद्योत. ध्वान्त आणि सर्प यांहून द्विट्. कृष्ण शब्दांहून चीर. त्यांहूनच अम्बर आणि अंशुक शब्द. अर्कशब्दाहून तार्क्ष्य. भीम-शब्दाहून केश. कमला आणि पद्म यांहून इन पीतांशुक. कृष्णपत्र, सुपर्ण, मधुशत्रु, हरिद्रोचितरुक्, विद्युत्कान्तः, प्रियङ्गुलासितज्योतिः, सजातरूपशोभिश्रीः, सदापिकपिनद्धरुक्, हरिन्मणिः, मधुपीतश्रीयुतः, आणि स्वर्णवच्छविः.

यांचीं अनुक्रमानें उदाहरणें.

'लोहोत्तमम्' पीतवर्णपक्षीं लोहोत्तम ह्मणजे सोनें, कृष्णवर्णपक्षीं लोहासारखें उत्तम असा अर्थ घ्यावा. हरि शब्दानें पीतवर्णपक्षीं पिंगल रंग व कृष्णवर्णपक्षीं काळा रंग. शंभु शब्दानें विष्णु आणि ब्रह्मदेव दोहोंचेंही ग्रहण होतें. प्रियङ्गु शब्दानें कांगोण्या व त्यांची वेल यांनें ग्रहण करावें.

---

१ आर्य लोकांच्या प्राचीन ग्रंथांत सत्व, रज आणि तम या तीन गुणाचें माहात्म्य फारच वर्णन केलेलें आहे. त्यात त्या गुणाचे जे निरनिराळे रंग सांगितले आहेत, त्यात रजोगुणांचा रंग पिंवळा मानला आहे. ब्रह्मदेव रजोगुणात्मक असल्याचें वर्णन केलें आहे ह्मणून त्याचा रंग पिंवळा हें उघडच आहे. पण यावरून दुसरा एक विरोध येतो. जसा, रजोगुणाचा रंग पिंवळा तसाच सत्वगुणाचा रंग पांढरा असल्याचें वर्णन आहे. तेव्हां शंभु शब्दानें विष्णु आणि ब्रह्मदेव घेतले असतां पिंवळा आणि पांढरा या रंगाचें ग्रहण करावें लागेल. यावर असें उत्तर आहे कीं, कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि या चार युगात विष्णु अनुक्रमें पांढरा, तांबडा, पिंवळा, आणि काळा रंग धारण करतो. हें वर्णन पुराणांतच आहे. तेव्हां मुळांत विष्णूनें कृष्णवर्ण धारण केल्या वेळचेंच त्याच्या स्वरूपाचें ग्रहण केलें आहे. असें घेतलें असता विरोधपरिहार होतो व हा अर्थ घेऊनच कीं काय कवीनें विष्णूचें अनेक ठिकाणीं कृष्णवर्णत्वानेंच ग्रहण केलें आहे.

'नागजित्प्रभः' नाग ह्मणजे सर्प त्याला जिंकणारी प्रभा ज्याची. पक्षीं नागजित् ह्मणजे गरुड त्याच्यासारखी प्रभा असा अर्थ करावा. या प्रमाणेंच नागवाचक शब्दांहून जित् वाचक शब्द योजावे.

'अज' ह्मणजे विष्णु आणि ब्रह्मदेव.

'बभ्रु' ह्मणजे कृष्ण व मुंगस.

'चंद्रहास' ह्मणजे खड्ग, व चन्द्राचा (सोन्याचा) हास ह्मणजे प्रकाश.

'अर्जुन' शब्दानें पांडवांतला अर्जुन व गवत.

'वेधा' ह्मणजे विष्णु आणि ब्रह्मदेव, 'सनागरङ्गः' याविषयीं पूर्वी सांगितलेंच आहे.

'खद्योत'ह्मणजे काजवा व आकाशांतला प्रकाश हे दोन्ही घ्यावेत.

ध्वांतवाचक शब्दांहून व सर्पवाचक शब्दाहून द्वेषी वाचक शब्द योजले जातात. जसें—

'ध्वांतद्वेषिप्रभा' यांत ध्वांत ह्मणजे अंधकार' याचा द्वेष करणारी प्रभा, पक्षीं ध्वांतद्वेषी सूर्य त्याची प्रभा.

'सर्पशत्रुः' सर्पाला शत्रुरूप, पक्षीं सर्पशत्रु ह्मणजे गरुड.

कृष्णवाचक शब्दाहून चीरवाचक शब्द योजले जातात. जसें— कृष्णचीरम्' ह्मणजे नीलवस्त्र, पक्षीं कृष्णस्य ह्मणजे विष्णूचें चीर ह्मणजे वस्त्र. ह्याच कृष्णवाचक शब्दांहून अम्बर व अंशुक शब्द योजले जातात. जसें—

'नारायणाम्बरः' यांत 'नारायण' व अम्बर ह्मणजे आकाश यांच्या प्रमाणें वर ह्मणजे श्रेष्ठ असा व पक्षीं नारायणाम्बर ह्मणजे विष्णूचें वस्त्र याप्रमाणें अर्थ करावा.

अर्कवाचक शब्दांहून तार्क्ष्य शब्द योजला जातो. जसें—

'भानुतार्क्ष्यः' यांत भानूचा तार्क्ष्य ह्मणजे घोडा असा व पक्षीं भानु ह्मणजे सूर्य व तार्क्ष्य ह्मणजे गरुड असा अर्थ घ्यावा.

भीमशब्दाहून केशांचे वाचक शब्द योजले जातात. जसें—

'भीमकेशः' यांत भीम ह्मणजे पांडवांतला भीम व केश, ह्मणजे केस, पक्षीं भीमाचे ह्मणजे शिवाचे केश असा अर्थ घ्यावा.

'कोक' (चक्रवाक) वाचक शब्द व पद्मवाचक शब्द यांहून मित्रवाचक शब्द योजले जातात. जसें—

'कोकमित्रम्' यांत कोकाचा मित्र पक्षीं कोकमित्र ह्मणजे सूर्य 'पद्मबन्धुः' यांत पद्माचा बंधु व पक्षीं पद्मबन्धु ह्मणजे सूर्य असा अर्थ घ्यावा.

गरुडवाचक शब्दाहून बान्धव वाचक शब्द योजले जातात. जसें—

'गरुडबान्धवः' यांत गरुडाचा बांधवरूप व पक्षीं गरुडबांधव ह्मणजे अरुण असा अर्थ घेतां येतो.

भूरि शब्दाहून व जातरूप शब्दाहून आणि सुवर्ण शब्दाहून कमलवाचक शब्द योजले जातात. जसें—

'भूरिपङ्कजम्' यांत सुवर्णकमल व पक्षीं भूरि ह्मणजे पुष्कळ कमळें ज्यांत आहेत तें असा अर्थ घेतां येतो.

'जातरूपाम्बुजम्' यांत जातरूप ह्मणजे सुवर्ण याचें अम्बुज ह्मणजे कमल; पक्षीं जात ह्मणजे उत्पन्न झालें आहे रूप ज्याला असें कमल असे दोन अर्थ होतात.

'सुवर्णाम्भोजननम्' यांत सोन्याचें कमल व रक्तवर्णपक्षीं उत्तम वर्णाचें ह्मणजे रंगाचें अम्बुज ह्मणजे कमल असा अर्थ घ्यावा.

'नवीनतपनीयश्रीः' ह्मणजे नव्या सुवर्णासारखी आहे शोभा ज्याची. पक्षीं तपन ह्मणजे सूर्य त्याची ही श्री असा अर्थ करावा.

'सदाधातुभियं वहन्' यांत धातु ह्मणजे पर्वतसंबंधी धातु व पक्षीं धातु ह्मणजे ब्रह्मदेवाची शोभा धारण करणारा असा अर्थ करावा.

'विनतासुतलक्ष्मीवान्' यांत विनतासुत ह्मणजे एकदा गरुड व एकदा अरुण घेऊन त्याच्याशीं लक्ष्मीवान् याचा समास करावा.

याच रीतीनें अन्य शब्दहि आपल्या बुद्धीनें कल्पना करावे.

भिन्नवर्ण शब्द.

ज्याचा रंग निराळा, आकार निराळा, क्रिया निराळी अशा उचित

१ चक्रवाक पक्ष्याच्या जोडप्याचा सूर्यास्त होण्याबरोबर वियोग होतो असा कविसमय असल्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे सूर्याचा उदय होताच त्या स्त्रीपुरुषाच्या भेटी होतात म्हणून सूर्याला त्याचा बंधु म्हणजे हितकर्ता किंवा आप्त असें म्हटलें आहे.

वस्तूंचा अभेद वर्णन करतां यावा अशी इच्छा असतां कोणते शब्द योजावे ते सांगतों.

परम, विशद, स्व, दृश, अयोग्य, अन्तर,–हृद्य, रुच्य, हार्य, या अर्थाचे व दुसरे पिनद्ध, तत्र, सन्न, व्याप्त, अनून, किञ्चन, समान, ननु, समशुभ, सम्पन्न, वपुषामहसः, अङ्केन, देहे व यांच्यांशीं समान देहे सदा इत्यादि शब्द व विराजते आणि दृश्यते इत्यादि शब्द योजावे.

वर सांगितलेल्या परम इत्यादि शब्दांच्या पुढें वर्ण, आकार, क्रिया इत्यादि शब्द यथोचित योजावे. जसें—

'परमस्थूलतायुता:' यांत एका पक्षीं परमा ह्मणजे प्रकृष्ट स्थूलतेनें युक्त असा व दुसऱ्या पक्षीं परम ह्मणजे अतिशयेंकरून अस्थूलता म्हणजे कृशत्व याणें युक्त असा अर्थ करावा.

'विशदश्वेततशाली' यांत एक पक्षीं विशदा म्हणजे निर्मल अशी श्वेतता म्हणजे पांढरेपणा त्यानें शोभणारा असा व दुसऱ्या पक्षीं विशत् म्हणजे भांन हिरणारी जी अश्वेतता म्हणजे काळेपणा तिणें शोभणारा असा अर्थ करावा.

. 'स्वचलताशाली' यांत एका पक्षीं स्वकीया ह्मणजे आपली जी चलता म्हणजे चपलपणा दुसऱ्या पक्षीं सु (सुष्टु (म्हणजे चांगली जी अचलता (स्थिरता) तिणें शोभणारा याप्रमाणें पुढें शुभसम्पन्न या शब्दांपर्यंत सर्व शब्दांना अर्थ जाणावा. यांत सुरुचिर, श्रीमधुर, शोभामधुर इत्यादि उदाहरणें जाणावीं. व वपुर् इत्यादि पकारान्त शब्द तृतीयेच्या एकवचनांतीं आहेत. तसेंच 'अङ्केन' इत्यादि अकारान्त शब्दही तृतीयेच्या एकवचनान्त आहेत. 'देहे' इत्यादि शब्द अकारान्त असून सप्तमीच्या एकवचनांत आहेत. 'सदा, सर्वदा इत्यादि; राजते इत्यादिही आत्मनेपदी क्रियापदापर्यंत क्रियावाचक शब्द आहेत असें जाणावें.

" स्वकामादिमगुणतां स्वगुणत्वादृते तनौ ।
वहन्नाहितगुणतां गुणालास्पटुनो भृशम् ॥"

रक्तवर्ण शब्द.

गव, भास्वत्, सुखोद्योत, नालीक, अशोक, मंगल, विभा, प्रभा, भज, रंग, सज्ज, पावन, आणि पायक.

आतां पीतवर्ण शब्द सांगतों.

जातरूप, सदापीन, कल्याण, मधुर, उचित, बहुशोभानुवृत्तिश्रीः भास्वत् आणि प्रद्योतन.

आतां आधार शब्द सांगतों.

'अहो सुरचितच्छायः,' स्वकामरचितस्थितिः, स्पष्टाम्बरश्रियं बिभ्रत्, तारापथकृतस्थितिः, स्फुरन्नवनिबद्धश्रीः, सदाभूतलसद्द्युतिः, सदाहिविश्ववल्गुश्रीः, विलसद्विभवान्वितः, सदासज्जलसल्लक्ष्मीः, परमोदकवैभवः, कान्तारचितसंस्थानः, सदा रामश्रियं वहन्.

आतां आकार शब्द सांगतों.

वृत्तलक्ष्मी, मनोहारी, निस्तुलश्री, मनोरमा, अहो गौरवसल्लक्ष्मीः, अलं वरचितस्थितिः, विश्वविस्तीर्णलक्ष्मीकः, सकलाभोगभासुरः, समञ्जुलवसल्लक्ष्मीः, ऊर्मिमद्वैभवान्वितः.

आतां क्रियावाचक शब्द सांगतों.

उच्चैस्तरलसल्लक्ष्मीः, सुपीवरवसद्द्युतिः, संपन्नव्यामलक्ष्मीकः, परकोटिश्रिया युतः, याप्रमाणें धाम, भाव, प्रभाव, आणि विभाव यथायोग्य वर्णांच्या वाचक शब्दांहून बुद्धिमानांनीं यथायोग्य योजावे. जसें— स्थूलधाममनोहारी, गुरुभावचितस्थितिः, स्थूलप्रभावबद्धश्रीः, उच्चैर्विभवरोचितः इत्यादि उदाहरणांत दोन दोन अर्थ घ्यावे. 'धाम' शब्दानें देह व तेज घ्यावें. असेंच पुढेंही जाणावें.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां श्लेषसिद्धिप्रतानें तृतीये उद्दिष्टवर्णनं नाम तृतीयः स्तबकः समाप्तः ॥ ३ ॥

अद्भुतस्तवक ॥ ४ ॥

जेथें लिङ्ग आणि विभक्ति यांचा मोठा भेद असतांहि शब्दाचें सादृश्य असतें त्याला अद्भुत ह्मणतात. णिन् प्रत्ययान्त असून स्त्रीलिंगीं केलेले असे जे शब्द त्यांहून व नपुंसकलिंगीं अप्रत्ययान्त, स्त्रीलिंगीं सि प्रत्ययान्त, स्त्रीलिंग कर्मांत शस् प्रत्ययान्त, होतात, तेच रेफ ज्यांच्या आधीं आहे अशा शब्दांच्या पूर्वी असले ह्मणजे स्त्रीकर्माची बहुता होते.

णिन् प्रत्यय ज्याच्या अंतीं झाला आहे असे शब्द राजिन्, भ्राजिन्, शाकिन् इत्यादि ते "स्त्रीलिंगीं नद्यंत होतात" या सूत्रानें 'ईप्, ई' प्रत्ययांत केले जातात.

त्याच्यापुढें, रेफ ज्यांच्या आदि आहे असे शब्द अर्थात् राग, रत्न इत्यादि शब्द योजावे. याप्रमाणेंच नपुंसकलिंगीं 'अ' प्रत्ययान्त व स्त्रीलिंगीं 'सि' प्रत्ययांत तसेंच स्त्रीलिंग कर्मांत 'शस्' प्रत्ययांत भिन्न शब्द होतात. जसें—

प्रभावराजानीरागोल्लासप्रध्वंसिनी स्यात् ।
गीर्जिनस्य पदाब्जे च कुरुतां सुखसम्पदः ॥

यांत गीः (वाणी) यानें, विशेषण करायानें असतां स्त्रीलिंगीं सि प्रत्यय होतो. पदाब्ज विशेषण करायानें असतां पुन्नपुंसक शब्द होतो. सुखसंपद् विशेषण करायानें असतां कर्मणि स्त्रीलिंगीं शस् प्रत्यय होतो.

विशेषणानें परिच्छिन्न असे अग्न्यन्त (ऋकारान्त आणि उकारान्त) जे शब्द रेफादि शब्दांच्या पूर्वी असलेले द्विस्थ द्विपस्थमी कर्म स्त्रीलिंगीं बहुत्व विवक्षित असतां अद्भुताद्भुत होतें.

अन्त्यंत ह्मणजे ऋकारान्त आणि उकारांत अर्थात् स्थिति, पटु इत्यादि शब्दासारखे विशेषणांनी व्यापार करणारे पूर्वी असून त्यांच्या पुढें रेफादि अर्थात्—राग, रस, रव, रय, इत्यादि शब्द पुढें असतां अद्भुताद्भुत काव्य होतें. परंतु त्यांत विशेष एवढाच आहे कीं द्विस्थ अर्थात् उभयपदीं धातूच्या पुढें द्विपंचमी ह्मणजे पंचमीहून परस्मैपद द्विवचनांत व आत्मनेपदीं एकवचनांत अर्थात् कुरुतां तनुतां इत्यादि, या प्रकारच्या किंवा यासारख्या दुसऱ्या क्रियापदाच्या कर्मांत स्त्रीलिंगीं बहुत्वयुक्त विशेषण केलें जातें. जसें—

भवभेदपटूरागध्वान्तभानुस्थितीरयात् ।
प्रभोर्वचश्चयोऽङ्घ्रीच कुरुतां वः शिवं श्रियः ॥

यांत 'वचश्चयः' याचें विशेषण करावयाचें असता पटुशब्दाला व स्थिति शब्दाच्या पुढें पुल्लिंगीं सि प्रत्यय होतो, अंघ्रीचें विशेषण करावयाचें असतां पुंल्लिंगीं औसि प्रत्यय होतो, व श्रियः यांप्रमाणें स्त्रीलिंगीं कर्म विशेषण कर्तव्य असतां शस् प्रत्यय होतो.

"तमस्तोमभिदाचारुरविचन्द्राविवाङ्गिनाम् ।
स्वतुल्यो जिनवाक्पूरस्तनुतां सुखसम्पदम् ॥"
स्मेरपुष्कररोचिष्णुराजन्यकृतशेखरः ।
कृपाणस्तव हस्तौ च कीर्तिं वितनुतां श्रियः ॥"

याप्रमाणेंच अन्य ही यासारखेच शब्द लिहितों. जसें—शुचि, स्थिति, रुचि, मञ्जु, साधु, वल्गु, चारु, पटु इत्यादि. अन्त्यंत रेफादि शब्द रवि, रश्मि, रक्षा, रक्ष, रसा, रजः(स्), रहः(स्), रज्जु, रस, रत, रमणीय, रचित, रहित, रिपुरिक्त. रुचि, रुजा, रुचिर, रोचित, रेखा, रव, राजीव, राजा, रोम, रूप, राग, रामा, राजि, रय, रीति, रूप, रथी, रेवा, रोग, राम.

ः जे विषय सनान्त, स्वर, ति, स्वर, तृ प्रत्ययान्त लीला शब्दयुक्त धातु चतुर्थीचे एकवचनाच्या पुढें असलेले नमल यांनीं युक्त होतात. त्यांणीं अद्भुत लौकर होतें.

जे शब्द उकारांत व इकारांत प्रथमेच्या बहुवचनीं वकारान्त यकारांत होत्साते अर्थाशीं मिळतात त्या शब्दांनीं एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें.

उकारांत शब्द सांगतों. जसें—तरु, पुरु, भीरु, विभु, प्रभु, इत्यादि. शुचि, रुचि, राजि, नाभि, सुरभि इत्यादि हे जस् प्रत्ययीं निष्पन्न झाल्याचें उदाहरण जसें शोभितरवो वनप्रदेशा इव गायनः.

आतां या प्रकारचे शब्द सांगतों. सदाङ्कुरवः, अधिकविभवः, विप्रभवः, लोलपशवः, सदालम्बारवः, बहुशचिरसाधवः, अधिकदम्वः.

आतां इकारांत शब्द सांगतों. अनेकपशुचयो भूपाला इव देशाः, लोभितरुचयः, उग्रक्रोधराजयः, ज्ञातवेदनाभयः, सदासुरभयः, परमतिमयः, अभिभूमयः, परमरानयः, अयोनयः, अधिभूरयः, भोगिरयः, स्वच्छत्रपालयः, तारकलयः, शुभकेशवलयः, तारकेलयः, इत्यादि शब्द जाणावे.

आतां जे शब्द सनान्त म्हणजे सकारान्त व नकारान्त, तेच स आणि न याहींही न केले असतां अकारांत होऊन अर्थात् मिळतात. त्यांच्या पुढें प्रथमेच्या एकवचनानें एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें. जसें महस् इत्यादि शब्द सकारान्त व सद्मन् इत्यादि शब्द नकारान्त यांत सकार काढलेला मह शब्द व नकारहीन झालेला सद्म शब्द अर्थ देतो. सद्म या शब्दाचा सती मा लक्ष्मी यस्य सः सद्मः म्हणजे ज्याची लक्ष्मी चांगली आहे. त्याचा वाचक सद्म शब्द होतो. तसेंच परमहः ज्याचें तेज मोठें आहे असे सूर्यासारखे सत्पुरुष थोर होत असा मह शब्दाचा अर्थ होतो. 'परमशराः देश इव धनुर्धरः' म्हणजे धनुर्धारी पुरुष देशाप्रमाणें परमशरा आहेत. यांतला शर शब्द धनुर्धरपक्षी बाणांना न देशपक्षीं लव्हाळ्यांना वाचक आहे असें समजावें.

महनुमाः निबिडतमाः, पुरोगमनाः, बिलसदनाः, बहुधावदनाः, पुरो-

गच्छदनाः; कृतकादनाः, बहुश्रीमदनाः, बहुस्वस्थानाः, कृतवहुधानाः, परमध्वानाः, रम्यानेकपानाः, विशदध्वनदनाः, परमानाः, बहुधनदानाः, असमानाः, शोभितानाः, सम्पन्नयानाः, कलितस्वानाः, अधिकवचाः, कलशमनाः, बहुदमनाः, सम्पन्नमनाः, सम्पन्नयमनाः, सदयाः, सदाम्भाः, स्मैरदुर्धैरम्भाः, चरदुर्धैरजाः, बहुस्वर्णाः, प्रगुणितवेधाः, इत्यादि व यासारखे दुसरेही शब्द जाणावे.

आतां नान्त शब्द सांगतों. 'बिलसद्मा नागवर्ग इव पुण्यपुरुषाः' यांत बिलसद्मा या शब्दांत बिळांत राहणारे नागवर्ग, पक्षीं व पुण्यपुरुष बिल ह्मणजे पाताल इत्यादि बिलस्वर्ग यांत राहणारे असा अर्थ करावा. अथवा व आणि ब यांचा अभेद मानून विलसन्ति मा (लक्ष्मी) येषां असाही अर्थ करतां येईल. 'अनुल्लंघितसीमा जलधिरिव सत्पुरुषाः' यांत सीमन् शब्द नान्त आहे. परंतु ह्या नान्त शब्दाच्या पुढें विसर्गांचा लोप होण्याकरितां घोषवान्[१] स्वर योजावे. ह्या सकारान्त व नकारान्त शब्दांच्या पुढें जे वकार आदि असलेले शब्द तेच वकारहीन करून स्वरादिक (स्वर ज्यांच्या आदि आहेत असे) करावे. जसें-'विशिष्ट' या शब्दांतला वकार काढून अशिष्ट 'वर्ग' यांतला वकार काढून अर्गयेला, वार्ता, अशिष्ट, आर्त इत्यादि अर्थात् मिळतात ते शब्द योजावे. पुलिंगांत एकत्व आणि बहुत्व यांत साम्य होतें. जसें-'परमहाविशिष्टेन राघवा इव सप्त ऋषिगणः'

आतां वकारादि शब्द सांगतों-वनमाली, विनायक, वनगाहि, वर्द्धमान, वक, वारण, वार, वक्रमोदित, वासना, वीरण, विचकिल, विलाभोग, वर्षवधस्थान, वंश, वर्जन, वालि, वीजन, वरुण, वदन, वाम, वालानोदित, वम्नन, वन्ध, वार्य, वाल, विरूप, विभा, भोग, वध, वन, वृषभ, वात, वरोचित, वस्त्र वद्धि, वर, वल, वासर, वरण, वाटी, वाह, वाच, वक्षस्, वेधाः वंधनाश, वलिवेश इत्यादि.

जे शब्द स्वरसहित व स्वररहित होतात त्यांच्याशीं प्रथमेचें

---

१ वर्ण उच्चार करतांना अक्षरा प्रकारचा जो बाह्य प्रयत्न आहे त्यांतील 'घोष' हा एक प्रयत्न आहे. जे वर्ण कंठापासून उत्पन्न होतात ते घोष संज्ञक होतात.

एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें. जसें—द्वार्, रज्, भास्, पङ्केरुह्, क्षितिरुह्, ईदृश्, कीदृश् इत्यादि.

आतां यावरून रचलेल्या काव्याचें उदाहरण सांगतों. जसें.—

लोकालोकलसद्विचारविदुरो विस्पष्टनिःश्रेयस
द्वारः सारगुणालयस्त्रिभुवनस्तुत्याऽङ्घ्रिपङ्केरुहः।
शश्वद्विश्वजनीनधर्मविभवो विस्तीर्णकल्याणभा
आद्योन्येऽपि मुदं जनस्य ददतां श्रीतीर्थराजःसदा॥

नान्त शब्दांच्या पुढें विशेषणत्वानें प्रथमा विभक्तीचें एकवचन आणि बहुवचन यांचें साम्य होतें. जसें विलसद्धामाः कायस्थामानः इत्यादि.

आतां सान्त शब्दही अर्थात् मिळतात त्यांचीं उदाहरणें. जसें—यज्ञाभितसरसः, सुकविप्रबंध इव भीष्मपान्थाः.

तृन् आणि तृन् प्रत्ययान्त शब्दांच्या पुढें प्रथमेचें एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें. 'सुसम्पन्न योद्धारः सैन्यनिवेशा इव देशाधिपतिः' सम्पन्नयोद्धारः, सर्वदातारः, बहुधातारः, सज्जपातारः, मृगयातारः इत्यादि.

धातूच्या पुढें चतुर्थी मागें असतां विभक्तीला एकवचन होतें, त्याच्या पुढें नकार मकार अथवा लकार आदि असलेले शब्द योजले जातात. हे शब्द एकत्व आणि बहुत्व यांच्या क्रिया होतात. जसें—अभवच्चिन्तान्तम्, अराजन्, महान्, ध्यनरशीलया इत्यादि.

न्युपसर्ग शब्द मागें असलेल्या, राजि किंवा याच्या सारख्या दुसऱ्या विशेषणांनां क्षिप्त असें, व अंतीं क्रियाविशेषण सारभूत शब्दांनां, काव्य महाद्भुत होतें.

'न्युपसर्ग' म्हणजे नि हा उपसर्ग ज्याला लागला आहे असे अर्थात् निहित, निमग्न, निरुद्ध इत्यादि शब्द; त्यांच्यामागें असलेले राजिराजि, धूलिधूली, पालिपाली इत्यादि जे शब्द त्यांहीं अंतीं निकामम्, नितान्तम्, इत्यादि क्रियाविशेषणाचे सारभूत शब्दांहीं, स्त्रीलिङ्गांत प्रथमेच्या

एकवचनानें, व पुल्लिंगांत प्रथमेच्या द्विवचनानें, आणि नपुंसकलिंगानें प्रथमेच्या बहुवचनानें योजलें असतां महाद्भुत काव्य होतें. जसें—

"छिन्नाघवल्लीनिहताङ्गजन्मभल्लीनिबद्धोरुरुचीनिकामम्।
श्रीनैशलेयस्यजिनेश्वरस्याशिवायमूर्तिश्चरणौवचांसि॥"

आतां शब्द सांगतों. जसें—नाभी, पाली, भल्ली, भ्रुकुटी, वल्लरी, धूलि, व्रतति, वीचि, जाति, राजि, रुचि, सूचि, कुटि, कोटि, त्रोटि, वल्ली, मञ्जरी, वल्लरी, भेरी, गोणी, चुल्ली, उपधि, झल्लरी, प्रतोली, कदली, श्रेणी, आवलि, आणि आलि हे सर्वही इकारान्त आणि ईकारान्त आहेत. याप्रमाणें दुसरेही जाणावे.

आतां वर सांगितलेल्या शब्दांच्या पुढें योजावयाचे शब्द सांगतों. जसें—निहित, निबद्ध, नितान्त, निकुञ्ज, निचित, निरुद्ध, निमग्न, निश्चित, निशित, निवासित, नियुत, नियोग इत्यादि.

याविषयीं उदाहरणें, जसें—

" अदुरितराजीनिदलितकर्मश्रेणीनिरुद्धरागभरम् ।
मूर्तिक्रमौ वचांसि च जिनस्य लोके सुखं गाताम् ॥
स्फुरतिसुभाषितपालीनिहतप्रत्यूहसंशयं श्राद्धया ।
मूर्तिक्रमौ महांसि प्रभवतमुदितं वरं दातुम् ॥ "

यांत एकत्व विवक्षित असतां 'प्रभव' हा यांत क्रियासमभिहार होतो. द्वित्वाचा आणि बहुत्वाचा, आणि पर्शी कर्त्याचें संबोधन होतें.

रुचिराव, सुप्रभाव, दाव, पाव, विभाव, हाव, मंजुलाव, इत्यादि वकारान्त शब्दांच्या पुढें अनिबद्ध इत्यादि शब्दांनीं महाद्भुत काव्य होतें. जसें—

"सुप्रभावानिबद्धोद्यत्पुण्यभावानियोगतः ।
मूर्तिक्रमौ वचांसि श्रीजिनेन्द्रोर्जनतुप्रये ॥ "

इकार आणि उकारान्त शब्दांच्या पुढें ईरण उरसिकोपी उरूप भोग इत्यादि शब्दांनीं महाद्भुत काव्य होतें. जसें—

"वदनं पादौ वाचस्तव जिनसुरुचीरणाय दुरितानाम् ।
विमलतनूरसकोपि स्मरति मृदुरूपभोगार्थम् ॥"

इकार आणि उकार ज्यांची उपधा आहे असे सकारान्त व इकार (इकारान्त) शब्द जे दोन्ही अर्थात् लागले जातात त्यांच्या पुढें रेफ ज्यांच्या आर्धी आहे असे शब्द योजून रचना केली असतां महाद्भुत काव्य होतें. जसें—

"निहतजटासुरक्षस्कन्धौ विद्याश्च तर्जयस्वमपि ।
अयमायातो रामः प्रभवत मुदितं रणं कर्तुम् ॥"

यांतला 'जटायु' शब्द सकारान्त व उकारान्तही आहे. राक्षसाचें विशेषण करावयाचें असतां नपुंसकलिंगी प्रथमेचें एकवचन; स्कंधाचें विशेषण करावयाचें असतां पुल्लिंगी द्वितीयेचें द्विवचन, आणि स्त्रीलिंगी विद्यांचें विशेषण करावयाचें असतां द्वितीयेचें बहुवचन होतें.

यंचित इत्यादि शब्दांच्या मागें आकारान्त शब्द योजले असतां महाद्भुत काव्य होतें. जसें—

"मुखाम्भोजं कुचौ क्रीडा समभावञ्चितश्रिया ।
राधायायमुनतीरे विष्णोः सुखसमृद्धये ॥"

यांत 'मुखाम्भोजं, समभाव, व 'कुचौ समभो असें लावावें व पुढें 'यञ्चितश्रियः क्रिडा सभभाः इत्यादि रीतीनें योजना करावी.

रुचिरावञ्चितश्रियः यद्वर्यशयञ्चना व ऊ साधित राजित इत्यादि समपादाच्या शेवटीं असलेले अवमुख शब्द यांहीं तृतीया विभक्ति स्पष्टार्थ अशा शब्दांनीं अद्भुत काव्य होतें. जसें—ऊ साधित, राजित इत्यादि पदांच्या पुढें असलेले वेणी, विनकिल, वत्सादि, अवमुख तृतीया विभक्ति ज्याच्या शेवटीं आहे अशा शब्दांनीं स्त्रीलिंगी प्रथमेच्या एकवचनांत पुल्लिंगी प्रथमेच्या द्विवचनानें अद्भुत काव्य होतें. जसें—

'हृद्यां बालविलासेन मध्यश्रीरिव योषितः ।
कपोलाविव नागस्य श्रियं गाते भवद्भुजौ ॥

गाङ् व शैङ् हे दोन धातु गत्यर्थक आहेत. जसें-वनप्रदेशाविवशोभिता वेणी. विलासानें स्त्री; यांत वनपक्षीं 'शोभितौ' आणि 'एणी' असें करावें व स्त्रीपक्षीं 'शोभिता' आणि 'वेणी' असा शब्द घ्यावा. प्रावृण्मासाविव शोभिता विचकिलमलया स्त्री, राजप्रवेशे हट्टश्रेणीव शोभिता वस्त्रीमालाभिर्मरौ.

शोभित, राजित, मंडित, द्योतित इत्यादि. या शब्दांच्या पुढें वनमाली, विनायक, वदन इत्यादि शब्द पूर्वी लिहिलेले योजावे. स्त्रीलिंगी ईकारांत शब्दांनीं प्रथमेच्या बहुवचनानें साधित असून अर्थ मिळत असतां एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें. जसें-पाल्य, कल्य, मालिन्य, राज्य, सुशोभनार्य, सुशोभनबाल्य, अधिकवर्यः, सख्यः, मत्यः, सत्यः, विदितवेद्यः, विशदवलभ्यः, वार्यः, सदर्यः, दास्यः, सम्पन्नवाण्य इत्यादि.

तसेंच 'वनमिवोल्लासितश्रीकवयोनृपसभाप्रदेशाः' यांत नपुंसक एकवचन व पुल्लिंगी बहुवचन होतें. वैश्वानरा इव तेजोनुगतरुचिरे गात्रम्, अश्वकुलमिव यः शोभिततरः, प्रबलतमाः सेनाः प्रदोषवत्, शोभित इत्यादि शब्दांच्या पुढें निपात, निदाघ, निकेतन, निचित इत्यादि शब्द योजावे. स्त्रीलिंगी एकवचनानें आणि स्त्रीपुन्नपुंसकलिंगी बहुवचनानें साम्य होतें. 'शोभितानिखिलविभवेन', 'मण्डितानिचितदानेन' 'राजितानिकेतनैः,' इत्यादि.

शोभिता, राजिता, खण्डिता, मण्डिता, द्योतिता इत्यादि शब्दांच्या पुढें योजण्याला योग्य असे शब्द सांगतों. जसें-निखिल, निधन, निरय, निदान, निधान, निपात, निदाघ, नियति, निकुञ्ज, निलय, निःश्रेणी, निवसन, निचित, निशान्त इत्यादि.

'ई' कार आणि 'उ' कार आहे उपधा ज्यांची असे नकारान्त पीन, हीन इत्यादि. गान, मान इत्यादि शब्द इकारान्त केले जातात. नपुंसकलिंगी एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें. जसें-अधिकपीनि पनानीव कुलम्, विशदहीनि विलानीव कुलम्. परमहासमीनि वनानीव

समुद्रजलम्, तसेंच परमखगानि वनानीव विप्रकुलम्, स्वच्छगानि बहु-वर्णनागानि पुरोगानि परमध्यानि, सुसम्पन्नदानि परमदानि बहुधा नादानि मञ्जुलयानि. तसेंच पीन, हीन, मीन, पाठीन, शालीन, अध्वनीन, ईशान, प्रस्थान, इत्यादि शब्द घ्यावे. तसेंच वाजा, दाना, भारा, लाहाक्षा यांचा अकारान्तादि शब्दांच्या पुढें तृतीयेच्या एकवचनानें श्लेष होतो. सदालम्बयान्वितः, सदारुजयान्वितः, पुरोमदयान्वितः, बहुधानयान्वितः, सदादेपयान्वितः, सदारम्भयान्वितः, बहुधारयान्वितः, स्फुटमहेलयान्वितः, अथवाहयाद्याः, यांत 'बाहा' शब्द भुजांचा वाचक आहे; व तो आकारान्त आहे. सत्वरक्षयान्वितः इत्यादि.

सकारान्त व नकारान्त शब्द सि प्रत्ययानें साधलेले पुल्लिंगी योजलेले त्यांच्यापुढें क्रियाविशेषण करण्याकरितां अवमुख शब्द योजला असतां अद्भुत काव्य होतें.

महस् इत्यादि सकारान्त शब्दांनीं व सद्मन् इत्यादि नकारान्त शब्दांनीं पुढें असलेल्या क्रियाविशेषणांत वर, चरु, वाहित इत्यादि अवमुख या पदाशीं युक्त शब्दांनीं पुल्लिंगीं तीनही वचनांनीं अद्भुत होतें. जसें—'परमहावरम्,' 'विलसद्मवाहितमसरम्' (या दोन्ही उदाहरणांचा अर्थ पूर्वी दिला आहे.)

दीर्घ ज्यांच्या आदि आहे अशा नकारान्त शब्दांनीं स्त्रीलिंगी द्वितीयेच्या एकवचनाची रचना करून अर्थ मिळत असतां सकारान्त षष्ठीच्या बहुवचनान्त शब्दांनीं अद्भुत काव्य होतें.

दीर्घाहून पुढें असणारे नकारान्त शब्द यांहीं स्त्रीलिंगीं द्वितीयेच्या एकवचनानें साधलेले अभतः, स्थिर्ति, बिभ्रत् याप्रमाणें असणारे त्यांचें षष्ठीच्या बहुवचनाशीं साम्य होऊन अद्भुत काव्य होतें. असें—'मृदुना स्थिर्ति बिभ्रत्' इत्यादि. तसेंच सकारान्त शब्दांनीं व व्यञ्जन ज्यांच्या अंतीं आहे अशा अकारान्त शब्दांनीं द्वितीयेचें एकवचन व षष्ठीचें बहुवचन यांचें साम्य होतें. जसें,—'सरसां स्थिर्ति, परमहसां स्थिर्ति बिभ्राणः'.

तसेंच श्लेषविशेषानें पुल्लिंगीं आणि स्त्रीलिंगींही व्यञ्जनान्त शब्दाच्या पुढें विभक्तीचे प्रत्यय जस्, शस्, ङसि, आणि ङस् यांचें साम्य होतें. रेफनिमित्त असतां ऊ आणि स यांचेंही साम्य होतें. जसें,-गुणभृतो रयात्.

जस् आणि शस् सोडून नपुंसकलिंगींही साम्य होतें. जसें,-शुभावाचो रसात्, तसेंच धृत्, भृत्, वृत् यासारखे अकारान्त व व्यंजनान्त शब्द त्यांच्या पुढें सि प्रत्ययाचेंही साम्य होतें, जसें-गुणभृतोरयात्, येथें आकारान्त पक्षीं सिप्रत्यय श्लेषाचें विशेषण करावयाचें असतां स्त्रीलिंगीं आकारान्त शब्दाहून घोषप्रयत्नवान् निमित्त असतां सि, जस् आणि शस् यांना पुल्लिंगीं आकारान्ताहून सि, जस् आणि शस् यांना पुल्लिंगीं अकारान्ताहून जसाशीं साम्य होतें. जसें 'सोमपाजगति' यांत पुल्लिंगपक्षीं आकारान्त व अकारान्तही जस् शब्दाचा विषय होतो. अकारान्त विशेषणाहून पुल्लिंगीं स्त्रीलिंगांत जस् व स्त्रीलिंगांत शस् तसेंच घोषवत् निमित्त असतां स्त्रीलिंगीं सि यांचेंही साम्य होतें. जसें-धृतगुणाजगती.

पुल्लिंगीं अकारान्त शब्दाहून आकार ज्याच्या आधीं असा शब्द आला असतां सि आणि ङि यांचें साम्य होतें. जसें—वक्ष आस्ते.

तसेंच मृत्, भृत् आणि रूप शब्दांहून पुल्लिंगीं अकारान्ताहून सि आणि ङि यांचें व पुल्लिंगस्त्रीलिंगांत व्यंजनांत शब्दाहून जस्, शस्, ङसि, आणि ङस् यांचें नपुंसकलिंगीं ङसि आणि ङस् यांचें, आकार इत्यादि स्वर पुढें असतां साम्य होतें. जसें—गुणभृतआदरात्.

अकारान्त विशेषणाहून पुढें असलेल्या न्युपसर्ग शब्दांत निचित, निभृत इत्यादिकांसारखे ते असले तर पुल्लिंगीं जस् यांचें व स्त्रीलिंगीं सि, जस्, आणि शस् यांचें, नपुंसकलिंगीं जस् व शस् यांचें साम्य होतें, जसें—बहुगुणानिकामस्.

१. जस् हा प्रथमेच्या बहुवचनाचा प्रत्यय. शस् हा द्वितीयेच्या बहुवचनाचा प्रत्यय. ङसि हा पंचमीच्या एकवचनाचा प्रत्यय आणि ङस् हा षष्ठीच्या एकवचनाचा प्रत्यय असें समजावें.

२. हा तृतीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय आहे असें समजावें.

३. हा सप्तमी विभक्तीच्या एकवचनाचा प्रत्यय.

अकारान्त विशेषणाहून पुल्लिंगी औ[1] आणि जस् स्त्रीलिंगी जस् आणि शस् यांचें प आणि व यांचा लोप होणारा स्वर असतां साम्य होतें, जसें—बहुगुणा इह कामम्.

वृत आणि भृत यासारख्या शब्दांहून स्त्रीलिंगी सि आणि टा वचन (तृतीयेचें एकवचन) यांचें साम्य होतें. जसें— गुणभृतः तथा भूतेयं यासारख्या उदाहरणांत चतुर्थी आणि सप्तमी यांचेंही साम्य होतें. या-प्रमाणें दुसरेही पुष्कळ प्रकार संभवतात ते स्वतःच जाणावें.

कुरुताम् इत्यादि उदाहरणांत एकत्व आणि द्वित्व यांचा अराजन्म-लेपु येथें एकत्व आणि बहुत्व यांचा व्यतिभाते इत्यादिकांत द्वित्व आणि बहुत्व यांचें साम्य आहे.

आतां स्वरांचा परस्पर श्लेप होण्याचा उपाय सांगतों.

त्यांत प्रथम अकाराचा इतर स्वरांशीं मग क्रमानें अन्य स्वरांना श्लेप कसा होतो तो सांगतों.

ओस्, आम्, जस्, भ्याम् यांचे ठायीं स्वरांत गौणत्वानें अ आणि आ यांचा श्लेप होतो.

जे शब्द अकारान्त व आकारान्त असून ज्यांचा अर्थ निरनिराळा आहे ते औस् इत्यादिकांशीं श्लिष्ट होतात. जसें—रामयोः रामाणां रामाः रामाभ्याम्, रामाय गृहनम्, इत्यादि रामाश्लेषः रामेच्छा, रामेप्सा, रामौयोतः, रामोढाः, रामैजनम्, रामैहिकः, रामौजः, रामौरसः, रामाम्बनम्, रामेङ्गितम्, उल्लासितरामो लक्ष्मण इव वसन्तः या उदाहरणांत समासानें गौणत्व येतें अशा प्रकारचे शब्द सांगतों. जसें—राम, लक्ष्मण, पद्म, कमल, बाल, शाल, आधान, काल, कच्छ, तारक, भालक, मालिक, जालिक, जप, जय, मुक्त, कान्त, प्रिय, सित, दक्षिण, दोप, अञ्जन, सून, वासन, रसन, प्रवाल, प्रकार, प्रमद, प्रवीण, प्रसभ, शिव, जीव, वत्स, धर, गोत्र, रस, दूल,

---

१. हा प्रथमेचा द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असें समजावें.

२. हा षष्ठीच्या द्विवचनाचा व आम् हा बहुवचनाचा प्रत्यय. भ्याम् हा तृतीया, चतुर्थी आणि पञ्चमी यांच्या द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असें समजावें.

क्षम, अनन्त, धिषण, परवश, आर्द्र, बहुल, तार, कील, सदा, रम्भ, काष्ठ, विनत, निकष, ग्रह, करण, घट, कक्ष, उच्छृंखल, हाल, विदेह, आर, निर्वीर, विधव, निष्कल, आणि श्रवण इत्यादि.

अकार आणि इकार पुढें असलेल्या रेफानें व इन् याच्या पुढें असलेल्या समासानें श्लेष होतो.

अकार आणि इकार सप्तमीच्या एकवचनीं पुढें असलेल्या रेफादि शब्दानें तसेंच इन याच्या पुढें असलेल्या समासानें तसेंच च्विप्रत्ययानें श्लिष्ट होतात. जसें—

सुबुद्धे रचितस्थितिः-येथें अकारान्तपक्षीं 'सप्तमी व इकारान्तपक्षीं पंचमी अथवा षष्ठी घ्यावी. 'शुद्धबुद्धिशोभितः' या उदाहरणांत अकारांत पक्षीं शुद्धश्चासौ बुद्धश्च शुद्धबुद्धः अस्यास्तीति शुद्धबुद्धि हा येथवर्ती इन् प्रत्यय झाला आहे. याप्रमाणें अनेक स्वरादिक शब्द जाणावे.

"सर्वादि शब्दाहून नेहमीं इन् प्रत्यय होतो. द्वंद्व, निंदित आणि रोग यांहूनही होतो." या नियमानें इन् प्रत्ययाची प्राप्ति होते असें जाणावें. जसें-शुद्धबुद्धी, भूतभीः आतां शब्द सांगतों. जसें—

शुद्ध, सिद्ध, प्रयत, विनय, मत, बद्ध, मग्न, रत, सुगत, जात, कान्त, नत, प्रस्तुत, शान्त, उन्नत, आयत, दुर्गत, सुरत, नवनीत, अवध, कृत, ज्ञात, अवन, अटन, निनद, प्रकृत, अभिजात, हर, अर, अदान, भूत, नाळ, बल, धन्य, प्रबोध, अनेक, पक्षतः, आढ, सदा, पद्धत, कादा, सुर, दुर्विध, वीत, दिष्ट, गुरुतर, वार, कर, कट, शाल, मुद, श्रुत, वर्धक, इत्यादि.

अ इ च्वि प्रत्ययाहून गौण होतात.

अकार आणि इकार च्वि प्रत्ययानें गौण श्लिष्ट होतात. जसें-गरीकृतश्रीः, गौरीभूतस्थितिः, यांत अकारान्त पक्षीं पंचमी किंवा षष्ठी होऊन च्वि प्रत्यय झाला आहे असें समजावें. आतां शब्द सांगतों. जसें-

मद, गौरव, रसा, गौ, पत्ना, मस्तक, मस्तक, पांसुल, नाल, नाद,

दर, गुरुतम, वसुतम, तन्त्र, नन्द, वदे, वाप, सरस, अवन, बहुतर, काल, ताल, हरिताल, कवल, ओष्ठ, बिम्ब, मागध, माधव, कर्कट, करीर, अर्जुन, कुट, कुम्भ, वर्धन, भारतर, चार, सन्नगर, नील, बाण, चण्डाभ, सदानिभ, ऐरावत, शृंग, निष्कुट, शम, कुश, कर्कर, मन्थन, सदा, संमुख कुण्ड, तुण्ड, परतन्त्र, सुमुखकूवर, सदामन्नधोरण, वैजयन्त, तीर, एकावल, असुर, आढक, सदातुवर, पिप्पल इत्यादि.

रेफानें पाहिलेल्या सि प्रत्ययानें अ आणि उ यांचा श्लेप होतो.

अकार आणि उकार प्रथमेच्या एकवचनाच्या शेवटीं असलेल्या रेफादि शब्दांनीं श्लिष्ट होतात. जसें—वटो रम्यः, यांत उकारांत पक्षीं पंचमी किंवा पष्ठी घ्यावी. आतां शब्द सांगतों; जसें—

पट, कट, रङ्क, काक, सशङ्क, वर, चार, केत, कन्द, उन्नय, दार, तर्क, वाह, शुम्भ, मय, बट्ट, भर, सदा, उड्ड, गोमया, भूरिमाय, उत, सदाकार, सक्त, पर, मद्य, स्तन, प्रभ, जराय, अवट, अश्व, ताल, इत्यादि.

अ आणि ऊ उकाराप्रमाणें होतात. नपुंसक विशेपण केल्यानें तर दीर्घ ऊच श्लिष्ट होतो.

जसें अकारांत उकारांत तसेंच ऊकारांत पूर्वी नपुंसक विशेषणत्वानें उकारांत केले जातात. नंतर उकारविधीनें श्लेप केला जातो. जसें—'अतिवधो रम्यतरः प्रकारः, क्रूरान्तरारिषु स्वसमानो मुनिमण्डलस्य, यांत उकारांत पक्षीं अतिक्रान्ता वधूः येन (मुनिमण्डलेन) तत् अतिवधु तस्य अतिवधोः असा विग्रह करावा. आतां शब्द सांगतों, जसें—

आगम, आलाव, यत्राग, परमन्द, अधिभ, प्रतिभ, पूनर्भ इत्यादि.

अ आणि ए सप्तमीच्या एकवचनीं श्लिष्ट होतात.

एकारान्त शब्द फारसे नाहींत ह्मणून अकारसहित पूर्वाक्षर शब्द अर्थात् मिळत असतील ते घ्यावे. जसें अधिकेवल संस्थितिः परेहरम्य-सदल्क्ष्मीः इत्यादि. यांत भकारांतपक्षीं सप्तमी घ्यावी. आतां शब्द सांगतों. जसें—

भेक, केवली, केलि, केतु, केश, केदार, केसर, क्रमेल इत्यादि.

ज्याणें रेफ पाहिला आहे अशा भिस् प्रत्ययाशीं गौणत्वानें अ आणि ए यांचा श्लेष होतो.

अकार आणि एकार तृतीयेच्या बहुवचनानें पुढें असलेला समस्यंत रेफादि शब्दांनीं श्लिष्ट होतात. जसें—'सदासन्नैरेरम्यः' ऐकारान्त शब्दही फारसे मिळत नाहींत. यास्तव ऐकारसहित पूर्वाक्षर व ऐकाराच्या पुढें असलेले रेफ यांचे अर्थ मिळत असतां ग्रहण करावें. जसें कैरव, भैरव इत्यादि. यांत सि प्रत्ययानें पाहिलेल्या व घोषवान् स्वर आधीं असलेल्या अक्षरांनीं संधि होत नाहीं. मुळीं संहितेचाच अभाव असल्यामुळें विरामाची विवक्षा असल्याकारणानें विसर्गच होतो.

अ आणि ऊ हे श्लिष्ट होतात.

अकार आणि उकार प्रथमेच्या एकवचनाच्या पुढें असलेल्या घोषप्रयत्नवान् ज्याचें पूर्वाक्षर आहे अशा धर्य इत्यादि शब्दांनीं श्लिष्ट होतात. जसें— 'नगोवर्यश्रीः' येथें अकारान्तपक्षीं सि प्रत्यय आहे असें समजावें.

उकारांत शब्दही फारसे नाहींत म्हणून ओकारसहित ज्याचें पूर्वाक्षर आहे अशा उकाराच्या पुढें अकार व घोषवान् स्वर अक्षरांशीं युक्त झालेल्या शब्दांचें ग्रहण करावें. जसें— कोरक, गोलक, मोलक, नयोधस्थितिः इत्यादि शब्दांत उकाराच्या पुढें अकार आहे.

कोयष्टिः, कोदण्डः, कोद्रवः, उग्रक्रोधवनूस्थितिः, कोलसल्लक्ष्मीः, पोगण्ड, गोधन इत्यादि शब्दांत उकाराच्या पुढें घोषवान् आहे. पुरोधोत: अधिकोपगतः इत्यादि शब्दांत सि प्रत्यय होत नाहीं. दोन्ही पक्षीं उद्योत इत्यादिकांशीं समास होतो.

उद्दीलयः अ आणि उ श्लिष्ट होतात.

अकारान्त शब्द जेव्हां उकारांत होतात तेव्हां त्यांच्या पूर्वीं दीर्घ

१. भिस् हा तृतीयेच्या बहुवचनाचा प्रत्यय आहे असें जाणावें.

२. [illegible]

विशेषणत्वानें उकारांत शब्द योजले जातात, नंतर उकारविधीनें श्लेष होतो. जसें— 'अत्यासन्नोऽसचिरः, स्वतुल्यः, कुलस्योदयः' यांत पक्षीं अतिक्रांता आ समस्तत्वानें सन्नोः येन कुलेन तत् अत्यासन्नु तस्य अत्यासन्नोः असा अर्थ करावा. याचप्रमाणें द्यौः शब्द अन्य शब्दही अशाच रीतीनें जाणावे.

गौणत्व असतां आकार अकाराप्रमाणें श्लिष्ट होतो.

आकारांत शब्द प्रथम अन्य विशेषणत्वानें आकारान्त करून नंतर अकाराच्या विधानानें सर्व स्वरांशीं त्यांचा श्लेष होतो. इकाराशीं श्लिष्ट झाल्याचें उदाहरण, जसें—'पुरे प्रचुरशाले रम्यता शरत्केदारस्येव' यांत शाला पक्षीं सप्तमी व शालि (भात) पक्षीं पंचमी किंवा षष्ठी जाणावी. आतां शब्द सांगतों, जसें—

शाला, सन्धा, विनता, प्रहेला, हेला, बहुलाला, परमहाला, महाशीला, मुक्ता, कांता, कला इत्यादि.

इकारानें श्लेष कसा होतो तें सांगतों. जसें—घटा, बहुलाला परमहाला, सुरुचिज्वाला, महाशाला इत्यादि. बहुलालीभूतः हें उदाहरण.

उकारानें श्लेष कसा होतो तो सांगतों. जसें—मन्या, सूना, कम्बा, वला, त्रपा, अम्बा, मृगया इत्यादि. 'धृतत्रपोरम्यः' हें यांचें उदाहरण.

ऊकारानें श्लेष होतो ते शब्द सांगतों. जसें—भा, प्रतिभा, अधिभा, पुनर्भा, कच्छादयः इत्यादि. 'अतिभोरम्यः प्रचारः' हें उदाहरण. आपल्या वृत्तीहून अधिक समुदायाविषयीं हें उदाहरण लावावें.

च्वि प्रत्ययानें आम् आणि उस् यांच्यांशीं पुढें स्वर असतां इई यांचा श्लेष होतो.

इकार आणि ईकार हे च्वि प्रत्ययानें तसेंच आम् आणि उस् या विभक्तींनें आणि स्वरांशीं श्लिष्ट होतात. जसें—सदावालिभूतः सदावलीनाम् सदा वल्योः सदावल्यनुगतादयः इत्यादि. आतां शब्द सांगतों. जसें–अवि, महाशालि, अधिकालि, प्रचुरालि, नन्दि, आलि, मलि, मलि इत्यादि.

इ आणि उ हे सप्तमीच्या एकवचनानें श्लिष्ट होतात.

जसें विधी प्रीतिः आतां शब्द सांगतों. जसें—अणिहेति, कटितारि, सदारि, शरारि, उधारि, सदाद्रि इत्यादि.

नपुंसकलिंगवृत्तित्व असतां इ आणि ऊ उकार विधीनें श्लिष्ट होतात.

इकार आणि ऊकार जेव्हां नपुंसकलिंगी असतात तेव्हां ऊकारांत असतात. ते क्लीब विशेषणत्वानें उकारांत केले जातात. नंतर उकाराच्या विधानानें श्लेष होतो. उदाहरण द्वेषापि, विशदयशोकुले.

इ, ए, ङसि आणि ङस् यांशीं रेफ असतां श्लिष्ट होतात.

इकार आणि एकार पंचमी आणि षष्ठीच्या एकवचनानें पुढें असलेल्या रेफादि रम्य इत्यादि शब्दानें श्लिष्ट होतात. जसें—सदासेरम्यः, एकारांत शब्दांचा अभाव असल्यामुळें येथें 'से' हा शब्द कल्पना केला आहे. त्याचा अर्थ—इना सह वर्तते इति सेः अर्थात् सकाम सदासेरभसाटोपः इत्यादि दुसरींही उदाहरणें जाणावीं.

सप्तमीच्या एकवचनांत य आणि वचा लोप करणारा स्वर असतां इ आणि ए हे श्लिष्ट होतात.

जसें सदारा आटोपा अरिरैः इत्यादि.

संबोधनांतल्या सि प्रत्ययाच्या योगानें य व चा लोप करणारा स्वर असतां इ आणि ऊ श्लिष्ट होतात.

इकार आणि उकार संबोधनाच्या प्रथमेच्या एकवचनानें यकाराचा आणि वकाराचा लोप करणारा स्वर असतां श्लिष्ट होतात. जसें कट, इह, कटि, कटु इत्यादि.

इकार आणि ओकार ङी विभक्तीत श्लिष्ट होतात.

इकार आणि ओकार सप्तमीच्या एकवचनानें यकार आणि वकार यांचा लोप करणारा स्वर असतां श्लिष्ट होतात, जसें-सदाशनीरतः

नपुंसकवृत्तित्व असतां ई इकाराप्रमाणें श्लिष्ट होतो.

ईकारान्त शब्द क्लीब विशेषणत्वानें इकारांत करून नंतर इकाराप्रमाणें सर्व स्वरांशीं त्याचा श्लेष होतो. इकार आणि उकार यांशीं श्लेष कसा होतो त्याचें उदाहरण. 'स्वीकृतपटी मित्रे प्रीत. आतां शब्द सांगतों, जसें —तनी, अपटी, कटी, लदावटी, तरी, चरी, करी, नारी, वारी, दारी, उकारानें श्लिष्ट झालेले—तमी, ननूभिः, भूः इत्यादि.

इकाराच्या वृद्धीनें इ आणि ऊ श्लिष्ट होतात.

क्लीब विशेषणत्वानें ऊकारांत शब्द उकारांत करून नंतर उकाराचें विधान केल्यानें सर्व स्वरांशीं त्याचा श्लेष होतो. उकारांत व अकारांत हे च्वि प्रत्ययानेंही श्लिष्ट होतात. तन्दु, कटु इत्यादि शब्द याचें उदाहरणभूत होत.

अं याच्या प्रयोगानें अनुस्वार श्लिष्ट होतो.

द्वितीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय जो अं त्यानें अनुस्वराचा श्लेष होतो. जसें—परागश्रीमहस्थितिः.

स्यादि अर्थात् विभक्तीचे प्रत्यय व त्यादि तिप् इत्यादि क्रियापदांचे प्रत्यय यांचा श्लेष होतो. तसेंच भाषेचा व शब्दांच्या प्रकृतीचाही श्लेष होतो. तो पूर्वी सांगितलेल्या भंगश्लेषाच्या उपायानें जाणावा. आतां विभक्तिश्लेष सांगतों. जसें—'भवतिरोहितः' यांत भवति हें क्रियापद निराळें करावयाचें असतां भवति आणि रोहितः अशीं पदें तोडावीं. व पक्षीं भव म्हणजे शिव अथवा संसार यानें तिरोहितः म्हणजे झांकलेला. स्यादि सि इत्यादि विभक्तिप्रत्यय ; पक्षीं विभक्तीचा लोप होत नाहीं किंवा समासानें त्यांचा लोपही केला जातो. जसें— भवतः स्यादिपक्षीं तव शिवत्तो या म्हणजे तुझ्यापासून अथवा भव म्हणजे शिव त्यापासून याप्रमाणेंच सर्वत्र जाणावें. उदाहरण भवन्ति रोहिताः भवासिततश्रीः भवासिततश्रीः भवायस्थिरया राजति रोहितः इत्यादि दुसरीं उदाहरणें जाणावीं.

आतां भाषाश्लेष सांगतों. जसें— किम्पि केवलम् पुरवञ्चन, कलि आनाधो कथम् यांत अर्थाचें ऐक्य असून भाषाश्लेष करावयाचा असतां समान असे संस्कृत व प्राकृत इत्यादि भाषांतले शब्द प्राकृत लक्षणानें जाणावे. जसें—गुरुभय, हरिण, नर कुल इत्यादि.

आतां प्रकृतिश्लेष सांगतों. महास्थितिः हें त्याचें उदाहरण होय. याप्रमाणें दुसरींही जाणावीं.

याप्रमाणें आठ प्रकारचाही श्लेष विस्तारपूर्वक सांगितला.

आतां श्लेपाचा भेद सांगतों.

जसें—वर्ण, भाषा, लिंग, पद, प्रकृति आणि प्रत्यय यांहीं आणि विभक्ती आणि वचनांनीं आठ प्रकारचा श्लेष होतो. कल्पवर्थ यांत अकार आणि इकार या वर्णांचा भंग झाला आहे ह्मणून याला वर्णश्लेष ह्मणतात. स्वर्गलाभविभाशोभि, यांत पदाचा भंग होऊन श्लेप झाला आहे. लिंगश्लेपांत तनुर्नेत्रे वाह्याः कैरवराजिनी हें उदाहरण होय. हर उमे सुरमणो हा संस्कृत आणि प्राकृत भापांचा श्लेप होय. 'दारिद्र्यकृद्रिपौमित्रे' यांत कृ आणि कृत् यांच्या प्रकृतीचा भंग झाला आहे ह्मणून हा प्रकृतिश्लेष होय. 'गौरीभूत गुणोपेत' यांत ई च्वि या प्रत्ययाच्या भङ्गानें झाला आहे म्हणून हा प्रकृतिश्लेप होय. 'त्वमत्रारचयश्चक्रे' यांत त्यादि व स्यादि विभक्तीचा श्लेप झाला आहे. म्हणून हा विभक्तिश्लेप होय. विलसद्मानः यांत बहुवचन आणि एकवचन यापासून श्लेप झाला आहे ह्मणून हा वचनश्लेप होय. वर्णादिकांचा भंग न झाला तर राजा मृदुकरास्थितिः संसारसारम् इत्यादि स्थलीं अर्थाच्या ऐक्यानें संस्कृत आणि प्राकृत यांपासून श्लेप उत्पन्न होतो.

आतां यमकाचा उपाय सांगतों.

समान असे स्वर, वर्ण, अनुप्रास तसाच श्लेप, वर्ण, पदें, आणि श्लोकाचे चरण यांच्या आवृत्तीनें यमक लौकर होतें.

अनुप्रास आणि श्लेष यांचे उपाय पूर्वी सांगितलेच आहेत. आतां उदाहरण सांगतों.

"हेलाविडम्बितहिरण्मयरत्नशृङ्गाः
शृङ्गारभासुररुचः सहचारिकान्ताः ।
कान्तारभूवसतयोऽत्र चरन्ति सारं
सारङ्गचञ्चलदृशो मरुतां महेलाः ॥
भवति वृद्धिकृते कमलागमो
जिनमतो नमतो नमतो मम ।
नरतिदाऽमरभूरुहकामधुक्
सुरमणी रमणी रमणीयता ॥
वनस्यान्तर्लसत्यत्र रतिभूतरुचारुणः ।
सुरौघः स्त्रीसखो रत्नैरतिभूतरुचारुणः ॥"

वक्रोक्ति, विरोधाभास, प्रश्नोत्तर, पुनरुक्ताभास इत्यादि अलंकारही श्लेषानें साध्य होतात; जसें—

"तरणिं पश्य सुश्रोणि नाथ कुत्रास्ति नौरिह ।
सवितारं प्रिये वच्मि प्रिय दूरे ऽधुना पिता ॥

या उदाहरणांतील पूर्वार्धांत तरणि शब्दांत व उत्तरार्धांत सवितारं यांत श्लेष आहे. 'तरणिं पश्य सुश्रोणि' कोणी पुरुष आपल्या मापुकाला ह्मणतो, हे सुश्रोणि तरणिं ह्मणजे सूर्याला पहा. यावर ती स्त्री तरणि ह्मणजे नौका असा अर्थ घेऊन त्याला विचारानें 'नाथ कुत्रास्ति नौरिह' नाथा येथें नौका कोठें आहे ? याप्रमाणें तरणि शब्दांत तिणें श्लेषानें विपरीत अर्थ केला आहे; ह्मणून तो सूर्याचें दुसरें नांव घेऊन तिला ह्मणतो 'सवितारं प्रिये वच्मि' प्रिये मी सवित्याला पहा ह्मणतों,

यावर सविता शब्दाचाही विपरीत अर्थ करून ती. ह्मणते 'प्रिय दूरे ऽधुना पिता ' हे प्रिया सविता अर्थात् जन्म देणारा बाप तो सांप्रत दूर आहे; हा वक्रोक्ति नांवाचा अलंकार असून श्लेषानें येथें साधला आहे.

आतां विरोधाभासाचें उदाहरण.

"भात्येष मेरुरुचिरोऽपि नमेरुशोभी
कृत्स्नामिलामपि वहन्नलिनाभिरामः ।
सव्यालवालमपि चन्दनपादपानाम्
नव्यालवालमभितो वहते समूहम् ॥"

यांत मेरुरुचिर ह्मणजे मेरुसारखा शोभणारा आणि याच्या विरुद्ध नमेरुशोभि नमेरु वृक्षासारखा शोभणारा तसेंच इला आणि नलिन सव्यालवाल आणि नव्यालवाल हे परस्पर विरुद्ध दिसतात, तथापि यांत त्यांचा खरोखरीचा विरोध नसून विरोधाचा केवळ आभास आहे, ह्मणून याला विरोधाभास अलंकार असें ह्मणतात. तो येथें केवळ श्लेषानें साधला आहे.

आतां प्रश्नोत्तर अलंकाराचें उदाहरण.

"मूर्ध्ना वहन्ति के कुम्भौ मुग्धा श्लिष्टा ब्रवीति किम् ।
क्रियते कुञ्जरास्यस्य किमु संबोधनं बुधैः ॥"

कुंभ मस्तकावर कोण धारण करितात; मुग्ध स्त्री आलिंगित असतां काय बोलते? हत्तीसारखें ज्याचें मुख आहे त्याला ज्ञाते पुरुष कोणतें संबोधन देतात? असे यांत तीन प्रश्न आहेत तिहींचेंही उत्तर 'गजानन' एवढ्यांतच आहे. पहिल्याचें उत्तर गज आणि गजानन; दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर आनन, आणि तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर गजाननपुत्र.

पुनरुक्त भासाचें उदाहरण.

" प्रद्योतनोऽम्बुजानां सविता महसां विकर्तनस्तमसाम् ।
निखिलजगच्चक्षुरसावम्बररत्नं रविर्जयति ॥

यांत प्रद्योतन, सविता, विकर्तन, जगच्चक्षु, आणि रवि हीं सर्व एकार्थीन अर्थात् सूर्याचीं नांवें असून यांतील सूक्ष्म अर्थावर दृष्टि देऊन एका श्लोकांत याचा पुन्हा पुन्हा प्रयोग केला आहे. यांत खरोखरी पुनरुक्ति होत नाहीं, परंतु तिचा आभास होतो ह्मणून याला पुनरुक्ताभास अलंकार ह्मणतात, तो येथें श्लेषानें साधला आहे.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृत्तौ काव्यकल्पलतामञ्जर्यभिधायाः श्लेषसिद्धिप्रताने तृतीये अद्भुतविधिनामकश्चतुर्थः स्तबकः समाप्तः ॥ ४ ॥

होतो. काकुक यांत काकु शब्दानें ध्वनिविशेष घ्यावयाचा. काकुङ्कम् करोतीति काकुकः असा विग्रह करायाचा "अन्यतोऽपि" या नियमानें येथें शेवटीं ड प्रत्यय झाला आहे.

आतां एकाक्षरादि शब्द ककारादिकांच्या नियमानें लिहितों.

जसें—कु, ककुप्, काकु, क, कि, केका, कः, एकाकी, किम्, कः, कौ, के, कान्, क, का, कें, काः, काम्, के, काः, किम्, के, किम्, के इत्यादि आतां अकम् पापादिकांविषयीं, काकम् कावळ्यांच्या समुदायाविषयीं क ब्रह्म इत्यादिकाविषयीं, कम् मस्तकादिकाविषयीं, काका कावळा, आणि मांडी इत्यादिकाविषयीं, अङ्कः भूषणादिकाविषयीं, एकाः संख्यादिकाविषयीं, कङ्कः, यमादिकाविषयीं, काकः द्विजादिकाविषयीं, कोकः चक्रवाकादिकाविषयीं, ककुद् राजचिन्हादिकाविषयीं.

खम् इंद्रियादिकाविषयीं; खः सूर्यादिकाविषयीं; आखुः म्हणजे उंदीर, गम् गंधर्वादिकाविषयीं, गम् गायनाविषयीं, गौः स्वर्गादिकाविषयीं, आगः वृक्षादिकाविषयीं, अङ्गम् शरीरादिकाविषयीं, इंगम् इंगितादिकाविषयीं, आगः मंत्रादिकाविषयीं, आपः प्रतिज्ञेविषयीं, गङ्गा गौः गाम् आणि अङ्ग इत्यादि दुसरेही शब्द पहावे.

घ घंटीशाविषयीं, घः लहान घाट इत्यादिकाविषयीं, अघम् दुःखादिकाविषयीं, ओघः प्रवाहादिकाविषयीं.

चः चंद्रादिकाविषयीं, चञ्चुः तोंडण्याविषयीं, चञ्चुः चंचू प्रमाणेंच यांत चञ्चुप् हा प्रत्यय असून चित् व उकार आहे. चोचं म्हणजे वल्कल.

जः जैत्रादिकाविषयीं, जुः आकाशवाणी इत्यादिकाविषयीं, अजः ब्रह्मदेव इत्यादिकाविषयीं, आजिः युद्धादिकाविषयीं, ओजः बलादिकाविषयीं, अजूः अजाः इत्यादि.

टः आणि खेटम् पृथ्वीवि०, अट्टःबाजार इत्यादिकावि०, याप्रमाणेंच आटिः, अट, आरट, आटीन् इत्यादि शब्द जाणावे.

डः शिवादिकावि०, इडा बुधाची स्त्री इत्यादिकावि०, ईड स्तुतीवि०.

ईषा अणकुचीसारखा गाडीच्या आंसाला खिळा घालतात तो व त्याच्यासारखे दुसरे.

णः निष्फल इत्यादि०, अणुः भात इत्या०, एेण चोर इत्या०.

ता, लक्ष्मी, अन्तः काठ इत्यादि०, ईतिः रात्रिः इत्या०, उतिः रक्षणादि०, एतः आगमादि०, ततम् वीणादिवाद्यावि०, ततः व्याप्ति इत्यादि०, ततः बाप इत्यादि०, तृट् तहान इत्या०, तन्तु, तुक्, अपत्यम्, आतिः, तन्तुः हा शब्द उदकांत राहणाऱ्या एका प्रकारच्या प्राण्याविषयीं, अन्तर आणि उतः हे ओवलें ह्याविषयीं, ऊतः उकललेल्याविषयीं, तत्, तौ, तम्, तौ, ते, तान्, तैः, ताः, ताम्, ते, ताः तत्, ते, उतु, अति, अतः एतिः, नतिः, तान्तः, इति, एतौ, एते, एतम्, एतौ, एतान्, एतैः एते, एताः, एताम्, एते, एताः, एतत्, एते, उत् इत्यादि.

थः पर्वतादिकाविषयीं, अथः अथो इत्यादि.

दम् स्त्रीविषयीं, दा दानादिकाविषयीं, दृक् नेत्रादिकाविषयीं, अन्दु बेडी इत्यादिकाविषयीं, दिव् इन्दुः वसुदेवाविषयीं, दौः ह्मणजे आदि, इदं, अदः, अदात्, ददे, ददौ इत्यादि.

धा कुबेरादिकाविषयीं, धुः भारादिकाविषयीं, अंधः आंधळा इत्या०, आधिः मनोगतपीडा इत्या०, अन्धस्, धीः, उधः, अन्धु, एधस्, एधः, धुर, धुरी, गाडीच्या धुरी इत्या०, अधः, आधि, धिक्, इत्यादि.

नो बन्धनादिकावि०, निः नायकावि०, नुः, स्तुतीविषयीं, नौः तरीविषयीं, अन्नम् भातादिकाविषयीं, इनः धनी इत्यादिकाविषयीं, उन्नः, नपुंसकादि०, ना, नो, आनन, अन्तः, नुन, नाना, ननु, न, नो, नूनम्, अनु, ऊनः, एनम्, एनाम्, अनेन, एनः इत्यादि.

पः पवनादिकाविषयीं पुः नगरादि० पूपः, अपूपः, आपम्, पापम्, पपिः ह्मणजे सूर्य. अपि, अप, पंपा, उपः, आपार आणि उपः आपत्कालाविषयीं, आणि उपाः ह्मणजे मध्यान्हरात्र इत्या०.

वः वरुणादिकाविषयीं, विः पक्ष्यादिकांविषयीं बिम्बम् प्रतिबिम्बादि०, अम्बा अम्बु बिम्बि (व आणि ब यांचें ऐक्य असल्यामुळें दोहोंचें मिश्रण केलें आहे.) व स्त्रियादिकाविषयीं, अविः मेषादिकाविषयीं,

याह् गमनादि०, विवाद, अन, एव, इय, या, ये, आयाम्, व, विश, अयाह् यिन्, आयि: आणि यि: इत्यादिक.

भ: शुक्रादिकावि०, भास् कांति इत्या०, भम्, भा, भुः, भुम्, भीः, भम्, भा, भोः उभा, आभा, अभि, भुक्, इभ, भिन्, भाक्, भो, भिः, आभिः, प्रभिः प्रभान, अभाः इत्यादि.

मः शिवादि०, मा लक्ष्म्यादि०, माम मासादि०, मुः बंधनादि०, आमः कर्म इत्या०, उमा गौरी इ०, मुन् हर्षादि०, इमौ, इमे, इमं, इमौ, इमाम्, इमे, इमाः, अमु, अमो, अमुम्, अमून्, अमूः, अमा मह या अर्थादि०, मा निवारणार्थावि०, माम्, मे, मम, अमात्; इत्यादि.

यः यायु इत्यादिकाविषयीं, यम् पशुवि०, याः यान (वाहन) इत्यादिका० ययुः घोडा इत्या०, युध अयस्, आयुः, अये, अयम् अयि, आयाः यः, यौ, ये, यम्, यौ यान्, यैः, ययोः, या, ये, याः, याम्, ये, याः, यया यत्, ये, अयान्, अयाम्, ययोः, ययुः, इयाय, ईयुः इत्यादि.

रः मदनादिकावि०, री भ्रांतीवि०, रुः सूर्यादि०, रैः धनादि०, अरः ह्मणजे अठरावा जैनांतला तीर्थंकर, अरम् ह्मणजे चाकाचें अंग इत्या०, आरः मंगळ इ०, आरा ह्मणजे (चांभाराची) आरी, इरा, जलादि० ररुः देव्यादि०, रुक् शोभादि०, अरर आणि अररि दोन्ही कवाडावि-षयीं, रिरि आणि रीरी हे दोन्ही तांब्याविषयीं, रुज्, रोरः उरु, अरुः, ईर, उर, उरस्, रुष्, राज्, अरि, अर, अरे, रे, आरत्, आरात्, अराः रौ, रुरुः, ररे, आर, आणि आरुः इत्यादि.

लः इंद्रादि०, लुः लाव्याविषयीं. ली, शेषादिकाविषयीं, आलिः भ्रमरादिका०, आलि ओळ इत्या०, आलु कन्द इत्या० इला भूमि इ०, लीला विलासादिका०, लोल चंचलादिकावि०, लोला जीभ इत्यादि०, इलीं शस्त्र धारण करणारा, उलूलः आणि आलुः करपत्रिकेविषयीं, अलम् हरताळ व निरर्थक यावि०, लाला अग्नि, अल, हे विंचवाच्या नांगी-विषयीं, तुलन, ललन, पेला, अण्डल आणि आल हे प्रत्यय होत. एड, आली, लाली, एल, अलात, अलु, ललौ; ललुः, लले, इत्यादि. ड आणि ल यांचें ऐक्य असल्यामुळें यांत डकारही होतो असें जाणावें.

शम्, शुभादिवि० श्रा साक्षेविपर्यी, शो, निजण्यावि० चंद्रात्रि ० अंशु किरणादिकावि०, आशा दिशादि०, आशः भात इत्या०, ईशः शिवा-दिकावि०, शशः, शशी, वंश, हे प्रसिद्धच आहेत. आशीः मंगलकारक वाक्यादिकावि०, शुक् शिशुः, ईशा नांगराच्या दांडा वि०, आशु हें प्रसिद्धच आहे.

षः श्रेष्ठाविपर्यी, पू गर्भमोक्षणावि०, उषा रात्रिइत्यादिकावि० उषः प्रातःकालची संधी इ०, इषा इत्यादि.

सः अप्रत्यक्षाविपर्यी, सा लक्ष्मीवि०; सत्, अंसः, असृज्, सीसम्, सत्, असु, असिः, स, साम्, असौ, आसन्, आसीत्, आसे इत्यादि.

हः हस्तादिकावि०, अहिः सर्पादि० ईहा इच्छादि, अहः, हाहः, हूह, ऊह, हद्, अंह, इह, हे, हैं, अहो, हम्, हो, ही, अहह, ह, हाहा, अह, आणि आहुः इत्यादि याप्रमाणें दुसरेही शब्द जाणावे.

अः विष्णु, आ ब्रह्मदेव, इः काम, ईः लक्ष्मी, उ शिव, ऊ रक्षणा-विपर्यी, ऋ देवमाता (अदिति), ॠ दानवमाता (दनु व दिति), ऌ अदिति, ॡ वाराही (देवी), ए विष्णु, ऐ शिव, ओः ब्रह्मा, औः शेष, ओम् परब्रह्म, अः शिव.

कः—ब्रह्मा, आत्मा, प्रकाश, सूर्य, मोर, वायु, यम आणि अग्नि.

कम्—मस्तक, उदक, आणि सुख.

कुः—भूमि आणि आवाज.

किम्—तिरस्कार, निंदा, प्रश्न आणि संशय.

खम्—इंद्रिय, स्वर्गलोक, आकाश, राजा, शून्य, सुख आणि संवित् (ज्ञान).

खः—सूर्य.

गः—गाणारा आणि गंधर्व.

गम्—गायन.

गौः—विनायक, स्वर्गलोक, दिशा, पशु, किरण, गाय, भूमा (व्यापक), शिव.

गिरिः—उदक आणि डोळे.

घः—घंटीचा.

घा—लहान घाट, वध आणि ध्वनि.

ङः—भैरव, विषय आणि इच्छा.

चः—चंद्र आणि चोर.

छः—सूर्य व छेदक.

छम्—निर्मल.

जः—जिंकणारा आणि विगत.

झः—आकाश, पिशाचि आणि वेगानें धांवणारा.

ञो—नाश पावलेला, गायन, सुंदर वाक्य अथवा भाषण आणि घरघर शब्द.

टम्—पृथ्वी आणि करंक.

ठो—ध्वनि आणि महेश्वर, शून्य गृह (मोठें) मेघ आणि चंद्रमंडल.

डम्—शिव, ध्वनि आणि जाप.

ढा—निर्गुण, शब्द आणि ढक्का नांवाचें वाद्य.

णः—निष्फल आणि ज्ञात.

तः—चोर आणि डुकराचें शेंपुट.

ता—लक्ष्मी.

थो—भयापासून रक्षण करणें आणि पर्वत.

दम्—पत्नी.

दा—दाता व घन, छेद आणि वंद.

धा—गुह्यकांचा स्वामी (कुबेर) आणि धाता.

धीः—बुद्धी.

धुः—भार, कांपरें आणि चिंता.

नः—बंध आणि बुद्ध (ज्ञाता).

निः—नेता (नायक).

नुः—स्तुती.

नौः—नाव.

पः—पालन करणारा, वायु आणि जलपान.

फः—झंझावात आणि फेंस.

फुः—फुत्कार व निष्फल भाषण.
वः—वरुण आणि कलश.
वीः—ख (आकाश) आणि पक्षी.
भः—मुंड, भो, भ्रमर आणि शुक्र.
भा—कांति.
भूः—भूमि व स्थान.
भीः—भय.
मः—शिव आणि चंद्र.
मा—चंद्र, मस्तक, मान, लक्ष्मी, माता आणि वारुण यांतल्या शेवटच्या चहूंचा वाचक असतां 'मा' हें अव्यय होतें.
मुः—बंधन.
यः—वायु.
यम्—पशु.
याः—भावजया, खाट, यान आणि लक्ष्मी.
रः—ध्वनि, तीक्ष्ण, वैश्वानल (अग्नि), काम.
राः—सुवर्ण, मेघ आणि धन.
रीः—भ्रम.
रूः—भय आणि सूर्य.
लः—इंद्र आणि चलन.
लू—लव्हाळा.
ली—शेप आणि कांकण.
वः—महेश्वर वरुण आणि वायु.
वाः—हें औपम्याविषयीं होतें, पण तेव्हां अव्यय असतें.
शम्—शुभ.
शा—गाईच्या गव्यांतली पोळी.
शीः—निर्मळ.
शुः—चंद्र.
शाः—भेद.
शूः—गर्भविमोक्षण.

सः—परोक्ष.

मा—लक्ष्मी.

शी—पतंग, हात, लांकूट आणि शिव.

क्षः—क्षेत्र आणि राक्षस.

याप्रमाणें नाममाला प्राचीन विद्वानांला मान्य अशी सांगितली. त्यांत एकार्थ आणि नानार्थ अक्षरांनीं नांवें आहेत.

आतां दुसरे शब्द सांगतों.

रुक्—शोभा किरण आणि इच्छा.

वाक्—सरस्वती आणि बोलणें.

सत्—विद्यमान व सत्य. प्रशस्त, पूजित आणि साधु.

ककुत्—राजचिन्ह व बैलाचें प्रधान अंग अर्थात् वशिंड.

धूः—गाड्याचें तोंड, भार.

पूः—शरीर आणि नगर.

दृक्—द्रष्टा, दर्शन, नेत्र (दृष्टी).

विट्—प्रवेश, मनुष्य आणि वैश्य.

तृट्—लिप्सा, तहान.

भा—प्रभाव आणि तेज.

मः—महिना आणि चंद्र.

हे शब्द श्लोकांतल्या युग्मपादाच्या म्हणजे दुसरा आणि चवथा चरण यांच्या शेवटीं योजण्याला उपयोगीं पडतात.

अकम्—दुःख आणि आप.

अङ्कः—भूषण, रूपक आणि चिन्ह. हे चित्रादिकानें ठायीं नाटकादिकांच्या भागाच्या ठायीं व स्थान, मांडी आणि जवळ येणें यांच्या ठायीं चालतो.

एकः—अन्य केवल श्रेष्ठ आणि संख्यावाचकही होतो.

कङ्कः—यम आणि लोह पृष्ठ (सुतार) नांवाचा पक्षी, तसेंच ब्राह्मण नसून ब्राह्मणाचें चिन्ह धारण करणारा.

काकः—पायांनें चालणारा, डोकें धुणें व द्विक, द्वीप, प्रमाण आणि एक प्रकारचा वृक्ष.

काकम्—कावळ्यांचा समुदाय व स्त्रियांच्या रतिक्रीडेंतलें एक आसन.

काका—काकजङ्घिका, काकोदुम्बरिका, काकमाचिका, रक्तिका, काकोली, आणि काकनासा.

कोक—चक्र आणि लांडगा, खजुरीचें झाड, बेडूक.

अग—वृक्ष, पर्वत, सर्प, आणि सूर्य.

अङ्गम्—जवळ, अंग, हाच शब्द विशेषणीभूत झाला असेल तर तरवार, उपाय आणि प्रतिक यांचा वाचक होतो.

अङ्गानि—वृद्धि शेष.

इङ्ग—इंगित, अद्भुत, ज्ञान आणि जंगम.

अघ—दुःख, व्यसन आणि पाप.

ओघ—प्रवाह, सङ्घात, अङ्कतांची परंपरा आणि उपदेश.

चञ्चु—त्रोटि, आणि पञ्चाङ्गुल.

अज—बकरा, हर, विष्णु, रघुराजाचा मुलगा, ब्रह्मदेव आणि मदन.

आजिः—क्षण, सपाट जमीन आणि युद्ध.

अट्टाः—अट्टाळी (घरावरची गच्ची.) जलद, नौक आणि भात व बाजार.

इडा—इला आणि बुधाची स्त्री, गाय, वाणी, स्वर्गांतली भूमि आणि नाडी.

अणि, आणि—चाकाचा खिळा, अश्रु, सीमा.

अणुः—भात आणि अल्प.

अन्त—जवळचा प्रदेश, बाजूचा भाग, स्वरूप, निश्चय, नाश आणि अवयव.

ईतिः—युद्ध आणि प्रवास.

ऊतिः—विणकर आणि रक्षा.

एतः—कबरा रंग आणि आलेला.

ततम्—वीणादि वाद्य.

तनः—व्याप्त; वायु आणि गोडा..

तातः—ज्याच्यावर दया करावयाची असेल तो आणि बाप.
अन्दूः—बेडी आणि भूषण.
अन्धः—अंधकार व ज्याला डोळे नाहींत तो.
आधिः—बंधन, प्रकाश, मानसिक पीडा संकट आणि अधिष्ठान.
अन्नम्—काळे आणि भात.
इनः—धनी व सूर्य.
उन्नम्—भिजलेले आणि दयाळू.
बिम्बम्—प्रतिबिम्ब, मण्डळ आणि बिंबलीचें फळ.
आमः—कच्चें, एक प्रकारचा रोग आणि प्रेम.
उमा—शिवाची पत्नी, हळद, कीर्ति, कांति व जवस.
ययुः—यज्ञांतला घोडा, सामान्य घोडा.
अरः—अठरावा तीर्थंकर (जैनांतला).
अरम्—हंस, शीघ्र, व शीघ्र जाणारा.
आराः—शनि.
रीरी—मंगळ.
आरा—चामडें कापावयाचें हत्यार.
इरा—उदक, वाणी, सुरा आणि भूमि.
रुरु—दैत्य आणि मृग.
अलिः—सुरा आणि भ्रमर.
आलम्—हरितालक, निरर्थक, श्रेय.
आलिः—ज्याचें अंतःकरण शुद्ध आहे तो, अनर्थ, सखि, ओळ अथवा पंक्ति, सेना, वालुका आणि गळती.
अलुः—कन्द आणि भेलुक.
लः—याचक गाईची वाणी आणि बुधाची स्त्री.
लीला—क्रीडा, विलास आणि शृंगारभाव व्यक्त करणारा व्यापार.
लोलः—चंचल व आशाभूत.
लोला—जीन व लक्ष्मी.

अविः—मेंढा, सूर्य, पर्वत, उंदीर आणि कांवळें.

अंशुः—सुताचा सूक्ष्म अंश, किरण आणि सूर्य.

आशा—दिशा आणि तृष्णा.

आशु—भात आणि लवकर.

ईशः—स्वामी आणि रुद्र.

ईशा—नांगराचा दांडा.

उषा—बाणासुराची मुलगी आणि रात्र.

आगः—पातक आणि निंद्य (अवद्य) अपराध.

आशिः—हितचिंतन करणें आणि सर्पाची दाढा.

उशाः—संध्याकाल आणि प्रभातकाल.

उरः—श्रति आणि मुख्य.

ओजः—कांति आणि प्रकाश, अर्डावणें, बल, धातु आणि तेज

ओकः—घर.

ऊकः—आश्रम.

आहिः—सर्प, वृत्र व तटवंदी.

ईहा—उद्योग आणि स्पृहा.

हे दोन स्वरांचे व एक अक्षरांचे शब्द सांगितले.

आतां अव्ययें सांगतों.

तींही पूर्वीप्रमाणेंच स्वरांच्या क्रमानें सांगतों.

अः—स्वार्थी.

अपिः—अस्वभावाविषयीं.

आ—स्मरण आणि वाक्य.

आङ्—थोडा या अर्थी.

व्याप्तिः—क्रिया, योग व अवधी.

आ—अवधृति व स्मृति.

आः—संताप आणि राग.

इः—खेद आणि अत्यंत क्रोध.

ई—राग व दुःखाची भावना. प्रत्यक्ष, सन्निध गोड शब्दानें बोलविणें व अर्थ.

उः—प्राधान्य, प्रकाश, प्राबल्य, अस्वास्थ्य, शक्ति, विभाग बंधन, मोक्ष, भाव, लोभ आणि ऊर्ध्व कर्म.

ऊं—प्रश्न, अङ्गीकार आणि रोष.

ऊ—प्रश्न आणि रोषवाचक.

ऋ—निंदा आणि वाक्य.

ए ऐ—हीं हे दे शब्दाप्रमाणें जाणावीं.

ओम्—आमंत्रण, बोलाविणें, प्रणव, आणि अंगीकार.

उ ऊ—हे दोन्ही हो हो याप्रमाणें आव्हान व संबोधन याविषयीं.

कः—पापिष्ट, निंदा ईषत् (थोडें) या अर्थी आणि निवारण याविषयीं.

कम्—सुख, उदक आणि मस्तक.

किम्—प्रश्न आणि निंदा.

चः—अन्योन्य अर्थाचा समाहार व अन्वाचय आणि समुचय हेतु दुसरा पक्ष, तुल्ययोगिता, विनियोग आणि अवधृति.

तु—अविशेष आणि अवधारण, समुच्चय व पादपूरण.

धिक्—निर्भत्सना आणि निंदा.

नि—फेकणें, जलद या अर्थी, नित्य या अर्थी दान कर्माचे ठायीं, सन्निधान व उपरम, संश्रय, आश्रय, राशि, मोक्ष, अन्तर्भाव, अधो भाव, बंधन आणि कौशल्य.

नु—प्रश्न, अनुनय, अतीतार्थ, विकल्प, वितर्क.

नञ्—ईषत् या अर्थी, सादृश्य, तद्विरुद्ध, तदन्य, व्यतिक्रम स्वरूपात, निषेध आणि अभाव.

वा—समुच्चय, हान या अर्थी, उपमा आणि विकल्प.

वि—शिष्ट, अतीत आणि नानार्थ.

वै—हेतु व पादपूरण.

शं—कल्याण, सुख, संप्रकृष्टार्थ, आणि संगमार्थ, शोभनार्थ, आणि समासार्थ.

ह—संबोधन व पादपूरण.

हा—शोक, दुःख आणि विषाद.

हि—हेतु, अवधारण, विशेष आणि पादपूरण.

ही—विस्मय, विषाद आणि दुःखाचा हेतु.

हं—रागाचें भाषण, समाधान.

हुं—तर्क आणि प्रश्न.

अंग—पुनरर्थीं, संबोधन आणि आनन.

अति—प्रोक्त प्रकाशार्थ, लंघनार्थ, भृषार्थ स्तुति आणि असंप्रतिक्षेप.

आरात्—दूर आणि समीप.

इति—स्वरूप, सान्निध्य, विवक्षानियम, मान्य, हेतु, प्रकार, प्रत्यक्ष, प्रकाश, अवधारण, एवं या अर्थीं व समाप्ति.

उत—प्रश्न, वितर्क, समुच्चय आणि विकल्प.

अथो आणि अथ—समुच्चय, मंगल, संशय, आरंभ, अधिकार, अनंतर, अन्वादेश, प्रतिज्ञा, प्रश्न, आणि साकल्य.

अनु—लक्षण, वीप्सा, इत्थंभूत, भाग, सांनिधि, सादृश्य, आयाम, हीन, पश्चादर्थ आणि सहार्थ.

ननु—आक्षेप, परिप्रश्न, प्रत्युक्ति, अवधारण, वाक्यारम्भ, अनुनय, आमंत्रण आणि अनुज्ञा.

नाना आणि विना—उभय, अनेकार्थ, अपि, अस्तेय, हर्ष, अपकृष्ट, वर्जन, विपर्यय, वियोग, निर्देशार्थ, विकृत्यर्थ इत्यादिकांचे ठायीं ज्ञाते त्यांची योजना करतात.

अपि—संभावना, शंका, गर्हणा, समुच्चय, प्रश्न, युक्त पदार्थ, कामचारक्रिया.

उप—आसन्न, अधिक, हीन, सादृश्य, प्रतियत्न, उद्योग, व्याप्ति, पूजा, शक्ति, आरंभ, दान, दाक्षिण्य, आचार्यकरण, दोषाख्यान आणि अत्यय.

अभिः—वीप्सा, लक्षण, इत्थंभूत आणि आभिमुख्य.
अमा—सन्निधानार्थ आणि सहार्थ.
अलम्—निवारण, अलंकरणसामर्थ्य, पर्याप्ति व अवधारण.
एवं—प्रकार, अंगीकार, अवधारण व समर्थ.
नूनम्—तर्क आणि निश्चय, प्रश्न व अनुनय.
अए—क्रोध, विषाद, स्मरण, संभ्रम.
अन्तः—मध्य, अन्त, स्वीकार.
उर्यु आणि अर्यु आणि उररी—विस्तार अथवा अंगीकार.
अव—वियोग, व्याप्ति, शुद्धि, आलम्बन, विज्ञान.
एव—औपम्य, ईषदर्थ, निकार व अवधारण.
उषा—रात्रि आणि तिचा अंत.
अतः—निर्देश, पंचमीचा अर्थ आणि अपदेश.
इतः—विभाग आणि पंचमीचा अर्थ.
ततः—आदौ, परिप्रश्न, पंचमीचा अर्थ आणि कथांतर.
अः—अधिगर्थ, शोक, करुणा आणि विशारद.
अह—क्षेप आणि नियोग.
अहो—प्रश्न आणि विचार.
हिही—हास्य, विचार अंतत अवयव, उत्प्रेक्षा पंचमीचा अर्थ आणि शासन.
अहहः—खेद आणि अद्भुत.
याप्रमाणें अनेकार्थक अव्ययांचा संग्रह सांगितला.

आतां एकाक्षर धातू सांगतों.

भू–सत्तेविषयीं, पा–नाशनाविषयीं; जी आणि चि–पराभवाविषयीं; शु–गतीविषयीं; क्ष–पीचविण्याविषयीं; दैप्–शोभाविण्याविषयीं; कै, गै आणि रै–शब्दाविषयीं; खै–खाण्याविषयीं; जै, सै–नाशाविषयीं; पै आणि ओवै–शोपण करण्याविषयीं; उख, ऊख, इख, ईख, अग आणि इग–गतीविषयीं; अञ्जु–गतीविषयीं; जज, जजी–युद्धाविषयीं; अट, पट–गतीविषयीं; उड–समुद्राविषयीं; इट–गतीविषयीं; लोट, लोड–उन्मा-

दाविषयीं; अड–उद्योगाविषयीं; लड–विलासाविषयीं; अड्ड–अभियोगविषयीं; अक–गतीविषयीं; अड–बंधनाविषयीं; इदि–परमैश्वर्याविषयीं; अम–शब्दाविषयीं; अमृ; मीक्ष–गतीविषयीं; शुच्य–अभिषवाविषयीं; इवि–व्याप्तिविषयीं; अव–गतीविषयीं; शप–उद्या मारितजाण्याविषयीं; ईदा–उवृत्तीविषयीं; हे परस्मैपदी धातु होत.

मीङ्—गतीविषयीं; दीङ्–आकाशांतून जाण्याविषयीं; उङ् आणि इङ्–शब्दाविषयीं; तुङ्–गतीविषयीं; रुङ्–रागीटपणाविषयीं; पूङ्–पवित्र करण्याविषयीं; मेङ्–प्रणिदानाविषयीं; –ङेङ्–पासनाविषयीं; कक–चापल्याविषयीं; कुक–घेण्याविषयीं; कंक–गतीविषयीं; अभि–गत्याक्षेपाविषयीं; इङ् आणि कुङ्–गतीविषयीं; ईज–कुत्सा करण्याविषयीं; अट्ट–हिंसा आणि अतिक्रम; एठ–विशिष्ट बाधेविषयीं; अठ–गतीविषयीं; दद–दानाविषयीं; एध–वृद्धीविषयीं; अट–शब्दाविषयीं; उङ्–शब्दाविषयीं; अय–गतीविषयीं; वेञ्–तंतू जोडण्याविषयीं; ईश–गती, हिंसा आणि अदर्शन यांविषयीं; ईह–चेष्टेविषयीं; ऊह–वितर्काविषयीं; हे धातु आत्मनेपदी होत.

णीञ्—पोंचविण्याविषयीं; हृञ्–हरणाविषयीं; भृञ्–पोंचण्याविषयीं; धृङ्–धारणाविषयीं; कृञ्–करण्याविषयीं; अङ् आणि पृङ्–गतीविषयीं; अल–भूषण, पर्याप्ति आणि वारण याविषयीं; झष–घेणें आणि संचरण; अस आणि कस–गति आणि आदान याविषयीं; हे धातु उभयपदी होत.

घृञ् आणि सृङ्—गतीविषयीं; वृत्–वर्तनाविषयीं; गृत्–शुताडिकाविषयीं; हे धातु आत्मनेपदी होत. वेञ्–दोरे जोडणें याविषयीं; –वृत् हे गजादिगणांतले परस्मैपदी धातु होत.

अक, अग—कुटिल गतीविषयीं; लट–जीभ हालविण्याविषयीं; हे परस्मैपदी होत. येथवर भ्वादि गणांतले धातु सांगितले.

अद—भक्षणाविषयीं; भा–दिप्तीविषयीं; या–गति आणि सुवास देणें याविषयीं; पा–रक्षणाविषयीं; ला–आदानाविषयीं; रा–दानाविषयीं; दाप्–कापणीविषयीं; मा–मानाविषयीं; इक्–स्मरणाविषयीं; इण्–गतीविषयीं; वी–प्रजन, कांति, असन आणि खादन याविषयीं; शु–प्रसव

आणि ऐश्वर्य याविषयीं; तृ- गति, हिंसा आणि पूरण याविषयीं; यु-मिश्रणाविषयीं; कु-शब्दाविषयीं; अस-असणेंविषयीं; षम् आणि सस्ति-स्वप्नाविषयीं; हे परस्मैपदी धातु होत.

इङ्—अध्ययनाविषयीं; शीङ्-स्वप्नाविषयीं; षूङ्-प्राण्याना गर्भ मोकळा करण्याविषयीं; ईड-स्तुतीविषयीं; ईर-गति व कापणें याविषयीं; ईश-ऐश्वर्याविषयीं; वस आच्छादनाविषयीं; आङः पूर्वक शासु-इच्छे-विषयीं; आस-बसण्याविषयीं, हे आत्मनेपदी धातु होत. येथवर अदादि गणांतले धातु सांगितले.

हु—देणें आणि घेणें याविषयीं; ओहाक्-त्यागाविषयीं; भी-भयाविषयीं; पृङ्-पालन आणि पूरण याविषयीं; ऋङ्-गतीविषयीं; हे परस्मैपदी होत.

डुदाञ्—दानाविषयीं; डुधाञ्-धारण आणि पोषण याविषयीं; भृञ्-पोषणाविषयीं; हे धातु उभयपदी होत. येथवर जुहोत्यादि गणांतले धातु सांगितले.

शो—लहान करणें याविषयीं; दो-तोडण्याविषयीं; छो-कापण्या-विषयीं, शो-अंत करण्याविषयीं; इष-गतीविषयीं; षूच निरसनाविषयीं; उच-समवायाविषयीं; वृधु-वृद्धीविषयीं; असु-फेंकण्यावि०, हे परस्मै-पदी धातु होत.

षूङ्—प्राण्यांच्या प्रसवाविषयीं; दूङ्-परितापाविषयीं; दीङ्—क्षयाविषयीं; धीङ्-अनादराविषयीं; धीङ्- आधाराविषयीं; मीङ्—हिंसेविषयीं; रीङ्-श्रवणाविषयीं; लीङ्-जोडण्याविषयीं; वीङ्—गतीविषयीं; हे नऊ धातु स्वादि गणांतले होत.

वृङ्—गतीविषयीं; अन-जिवंत राहण्याविषयीं; हे आत्मनेपदी दिवादि गणांतले धातु होत.

पृञ्—अभिषयाविषयीं; षिञ्-बंधनाविषयीं; शिङ्—ऐकण्या-विषयीं; मिञ्-टाकण्याविषयीं; चिञ्-वाढविण्याविषयीं.

धृञ्-कांपण्याविषयीं; कृञ्-हिंसेविषयीं; वृञ्-वरण्याविषयीं, हे धातु उभयपदी होत.

ही—गति आणि वृद्धि यांविषयीं; दूङ्—उपतापाविषयीं; प्रीङ्—प्रीतीविषयीं; अस्—व्याप्तीविषयीं; हे परस्मैपदी होत.

हिङ्—गति आणि वृद्धीविषयीं; अशू—व्याप्तीविषयीं; हे आत्मनेपदी होत, हे स्वादिगणांतले धातु सांगितले.

तुद—व्यथा करण्याविषयीं; हा धातु या अर्थीं विकल्पानें चालतो.

धी—धारणाविषयीं; पूद—गळविण्याविषयीं; पू—प्रेरणाविषयीं; णू—स्तुतीविषयीं; धू—झाडून टाकण्याविषयीं; हे धातु परस्मैपदी होत.

आतां कुट, कुड—शब्दाविषयीं; हा कुटादि गणांतला धातु.

पृङ्—अनादराविषयीं; धृङ्—अनवस्थानाविषयीं; हे धातु आत्मनेपदी; येथपर्यंत तुदादि गणांतले धातु सांगितले.

अञ्जू—मक्षण, कांति आणि गति यांविषयीं; उन्दी—भिजविण्याविषयीं, हे परस्मैपदी धातु होत.

ञीइन्धी—दीप्तीविषयीं; हा धातु आत्मनेपदी, येथवर रुधादि गणांतले धातु सांगितले.

ऋषी—गतीविषयीं; हा उभय पदी, येथवर तनादि गण झाला.

षिञ्—बंधनाविषयीं; मीङ्—हिंसेविषयीं; वीङ्—संवरणाविषयीं; हे धातु उभयपदी. रीङ्—गति आणि रेषण यांविषयीं; ली—जोडण्याविषयीं; शृ—हिंसेविषयीं; धृ—भरणाविषयीं; भृ—निंदा करण्याविषयीं; दृ—विदारण करण्याविषयीं; जृ, झृष्—वयोहानीविषयीं; गृ—शब्दाविषयीं; ऋ—गतीविषयीं; मृड्—सुखी होण्याविषयीं; अष—भोजनाविषयीं; इष—आभिक्षणाविषयीं हे धातु परस्मैपदी होत.

वृङ्—सम्भक्तीविषयीं, हा धातु आत्मनेपदी. येथवर क्र्यादि गणांतले धातु सांगितले.

पृ—पूरणाविषयीं; भु—अवगमाविषयीं; अट्ट, अनादराविषयीं; लट्ट—उपमर्दविषयीं; ओलण्ड—उत्क्षेपणाविषयीं; ईड—स्तुतीविषयीं; भुवो—अवकल्कनाविषयीं; अर—उत्क्षेपाविषयीं; भज, चीट आणि अन्द हे भाषार्थक होत. हे धातु परस्मैपदी.

आणि ऐश्वर्य याविषयीं; तृ- गति, हिंसा आणि पूरण याविषयीं; यु-मिश्रणाविषयीं; कु-शब्दाविषयीं; अस-असणेंविषयीं; षस् आणि सस्ति-स्वमाविषयीं; हे परस्मैपदी धातु होत.

इङ्--अध्ययनाविषयीं; शीङ्-स्वमाविषयीं; शूङ्-प्राण्याचा गर्भ मोकळा करण्याविषयीं; ईड-स्तुतीविषयीं; ईर-गति व कापणें याविषयीं; ईश-ऐश्वर्याविषयीं; वस आच्छादनाविषयीं; आङः पूर्वक शासु-इच्छेविषयीं; आस-बसण्याविषयीं, हे आत्मनेपदी धातु होत. येथवर अदादि गणांतले धातु सांगितले.

हु--देणें आणि घेणें याविषयीं; ओहाक्-त्यागाविषयीं; भी-भयाविषयीं; पृङ्-पालन आणि पूरण याविषयीं; रुङ्-गतीविषयीं; हे परस्मैपदी होत.

डुदाञ्--दानाविषयीं; डुधाञ्-धारण आणि पोषण याविषयीं; भृञ्-पोषणाविषयीं; हे धातु उभयपदी होत. येथवर जुहोत्यादि गणांतले धातु सांगितले.

शो--लहान करणें याविषयीं; दो-तोडण्याविषयीं; छो-कापण्याविषयीं, शो-अंत करण्याविषयीं; इष-गतीविषयीं; सुच निरसनाविषयीं; उच-समवायाविषयीं; वृधु-वृद्धीविषयीं; असु-फेंकण्यावि०, हे परस्मैपदी धातु होत.

पूङ्--प्राण्यांच्या प्रसवाविषयीं; दूङ्-परितापाविषयीं; दीङ्--क्षयाविषयीं; धीङ्-अनादराविषयीं; धीङ्- आधाराविषयीं; मीङ्--हिंसेविषयीं; रीङ्-श्रवणाविषयीं; लीङ्-जोडण्याविषयीं; वीङ्--गतीविषयीं; हे नऊ धातु स्वादि गणांतले होत.

पृङ्--गतीविषयीं; अन-जिवंत राहण्याविषयीं; हे आत्मनेपदी दिवादि गणांतले धातु होत.

पूञ्--अभिषवाविषयीं; षिञ्-बंधनाविषयीं; शिञ्--ऐकण्याविषयीं; मिञ्-टाकण्याविषयीं; चिञ्-वाढविण्याविषयीं.

धृञ्-कांपण्याविषयीं; कृञ्-हिंसेविषयीं; वृञ्-वरण्याविषयीं, हे धातु उभयपदी होत.

मेरु, रुमा, आम्र, मम, मर्म, सुर, असुर, सूर, आसार, अस्तु, सार, सौरि, सरसा, सारस, मस्तु, अस्तु, उस्र, सर, सार, सरु, सुरा, अमृत, मृत, मातृ, तमप्रत्यय, तमस्, तातमीति, निमित, मत, अमुतः, माति, मातु, मत्तम, मत्त, तताम, अतमि, तेमे, लेखा, आखण्डल, खण्ड, खल, अखेल, अखेलत्, अखेलिं, खेलत्, खलु, अखिल, खिल, लेखा, सुधा, सन्धा, सौध, सिन्धु, सीधु, साधु, असेधत्, असंधि, ससाध, असाधि, अनुरु, नर, नीर, नारी, विधु; बुध, विधि, वेधाः, बन्ध, वध, वेध, बाधा, अधावत्, अधावि, धव, वधू, सोम, भास, सम, असम, सामन, मांस, मीमांसा, सुम, सीमन्, सीमा, असमत, असमि, अससामत्, तारा, उत्तरा, तरस्, तरु, तीर, रुत, रत, रेतम्, अतरत्, अतारि, तेरुः, अन्तर्, तरु, इतर, आर्ति, आर्त, आत्रि, अन्त्र, आतुर, आद, अद्री, रौद्री, रौद्र, रुद्र, इन्दिरा, दर, दूर, दारु, दार, द्रु, अद्रि, उदर, रोदः, अरुदत, अरोदीत्, रुरोद, अरोद, आरोदि, आदर, उदार, इन्दिन्दिर, दुरोदर, रद कक्षा, कक्ष, कुक्षि, अकाङ्क्षत्, अकाङ्क्षि, अक्ष, आक्षि, इक्षु, उक्षन्, धारा, धरा, धराधर, धार, राधा, रुधिर, राधस्, धरन्धर, अधरत, अधारि, धुर, धुरा, रवि, अम्बर, वीर, वारंवारम्, विवर, वार, वर, वैर, वारि, आरुवे, उर्वी, उर्वरा, अर्वन्, ववे, वैरि, वर, रव, अरुग, रग, रोग, अरिगा, अरेग, अरेगि, आरग, अगः, ईरग, रगन्, रगरग, रेगु, ऊगा, ऊर्गा, अरुगत्, अरागीत्, अरागि, रराग, भानु, नाभि, नभस्, सन्निभ, पूषा, पौष, पिपेष, पुपोष, अपुषत्, अपोषि, अपोषि, हेलि, हलि, हल, हली, हेला, दिन, नन्दन, नन्दिन्, दीन, दनु, निन्दा, नाद, दून, नदी, दान, नद, निदान, निन्दु, निनद, नाद, इन्दुना, निनिन्द, ननन्द, ननाद, नदीन, नन्दन, ननाद, नुनोद, विभा, विभव, भव, भाव, विभाव, भुवम्, भुवः, शुभाम्, भावी, वैभव, विभु, अभवत्, अभूत्, बभुव, अभावि, बभुवे, भास, अभासि, सभा, हरिः, पोडशार्थ, राहु, हरित्, हर, रहः, रंह, हार, होरा, हार, हूरा, आहार, हीर, अहरहः, हारि, आरोह, आरुरोह, अहारि, अर्ह, ह्री, अर्ह, अन्हि, रोगिः, रुगिः, रुनः, आर्गिः, अर्ना, चर्न, चाद, चर्चरी, चर, चार, आचार, चराचर, चारुनारी, चञ्चुर, चीर, चीर, चिरम्, चिरा.

शनिर, मनार, शमने, शमे, अशमत्, अनूनुरत्, अनीनरत्, घृणि, घृणा, अभिशु, शम्भु, शुभ, शोभा, शुशुभे, सुशोन, शोन, शोनी, शुच, शौच, धाम, मधु, अधम, दम, आधमत्, धूम, मुधा, मेधा, पाद, पादप, अपादि, पदे, पद, यश, वासव, संवित्, आगव, सव, वास, आवास, सवास, मेघा, वासम्, अवसत्, उवास, मह, महस्, मही, महिमन्, सुमोह, मिमेह, महान्, मोह, हिम, हेम, होम, तेजन्, जाति, जाती, जिन, जात, तज, जन्तु, जातु, जनु, जेता, आतप, तताप, तपः, तप, ताप, तेपे, पात, पेते, पपात, तप्त, पीत, पूत, अतीतपत्, पित्रपौत्र, हेति, हृति, हन्त, आहुति, हुत, हित, हत, आहत, शाप, शप, शशापे, पशु, पाश, पशी, शम्पा, अशापत्, गल, गालि, गेल, गुड, गोला, गोल, गण्ड, गल, गिल, अगलत्, अलगत्, अगालि, लङ्ग, लगु, लगुड, यशः, आशय, शय, अशायि, शय्या, शिश्ये, आलाप, लोप, लोलुप, अलुपत्, अलूलुपत्, अल, पाल, पलि, लेप, पाण्डु, पाल, फल, लुप, पीठ, पीठा, आपीट, आल्लाप, लुलोप, लुलुम्प, पाल, लिपि, उलप, उडुप, उपल, उल्लाप, अन्य, नय, न्याय, नयन, आनन, योनि, यान, यून, अयन, अन्योन्यम्, आनाय, आनीय, आनिनाय, देश, दिशत्, दिशः, दश, दशा, दंश, उद्देश, आदेश, आदिदेश, गीत, गति, गत, उत्तुङ्ग, गन्तु, गीता, आगन्ता, गाति, नट, नटन, वाल, बाल, अबला, वला, लव, अलवत्, अलावीत्, वला, लव, वृल, वली, आवली, आलम्ब, वेत्ता, वित्त, वृत्ति, योगि, याग, योग, गेय, गाय, अगायत्, अगायि, पान, पीन, आपान, अपान, अपीन, पुनः, ताल, लता, ताली, तालु, उत्ताल, तलतूल, तैल, लता, तुलित, तुला, अतुल, लाति, लातु, पल, बिल, एल, वलि, वल, अलीलवत्, अलूलवत्, वात, वृत्त, निवृत्त, तावत्, एतावता, वृत्तान्त, वृन्त, वेता, वाता, धन, धेनु, निधि, निधान, इन्धन, उभ, गौर, गौरी, रङ्ग, गिरा, रङ्गत्, गिरि, गार, गुरु, अम, रोग, रोनिक, उरग, अङ्गिरस, अगार, अङ्गार, रोगी, रागी, आगः, आगरत्, अमे, मृदु, मङ्गल, मुण्ड, मण्ड, मौलि, माल, ललना, मल, मली, अम, लोहित, अमल, निमील, अमिलत्, शिव, शिवा, शौव, विश्व, विश, विशदित्, आवेश, वश, वशा, वशी, अविशत्, विवेश, शौव, आर्या, आर्यमे,

अय, राय, ईर्या, अरयः, एयरुः, दिति, अदिति, उदन्त, दन्त, दन्ति, दान्त, दुत, तदा, तुन्द, ददि, आद, दाति, दूत, दूति, उद्दात्त, दत्त, उदेति, ददातु, दयति, ददते, दत्ते, तुदति, तुदतु, हव, हाव, वाहु, वाहपि, वहु, वाहि, वाहा, हाव, विवाह, आहव, आहाव, अवहत्, उवाह, हविः, बर्ह्णी, वही, उशनाः, शनि, निशा, अशनिः, ईशान, शनैः नाश, अनिश, शुना, शूनः, नाश, ननाश, कवि, कम्बु, बक, कम्बी, अम्बिका, केबा, मन्द, आमोद, मुदा, मोद, मिमेदे, दम, मादाः, सायम्, सेयम्, सोयम्, असूया, आयास, अयसा, यस्या, अयास्यन्, दोषा, दोष, जीव, बीज, वाजि, जव, अजीवत्, अजीजवत्, जिजीव, आयाम, यम, याम, मयु, मय, अमय, आमय, माया, कुहु, कुह, माघ, मेघ, मोघ, मघा, शिशिर, शरत्, शौरि, शूर, राशि, शर, सहसा, सेहा, हास, हंस, सोहम्, सिंह, साहस, सेहे, असह, गगन, गान, नाग, नग, अनङ्ग, काश, आकाश, कौशिक, कुशिक, केश, कुश, अङ्कुश, शशाक, शकम्, शुक, कोश, अशोक, शङ्कु, शूक, अनन्त, नृत्त, नीति, नत, नति, तेन, तनान, तेने, आनीत, तनु, तनू, नूतन, नुन्न, नेता, नुति, अभ्र, भर, भार, भीरु, भूरी, भरो, रम्भा, आरम्भ, वियन्, वयम्, वायु, युवन्, अवयन्, उवाय, घन, घनाघन, कुकुल, कुकुभ, कुम्भ, भेक, कुम्भी, अपानि, चम्पा, चम्प, अपचत्, अपीपचत्, चाप, चम्पू, पर, पार, पुर, पूर, पौर, अपर, अपार, आरोप, पुरी, उदीची, उदञ्चन्, जम्भ, अभजत्, अभञ्जि, अभाजि, भेजे, भाज, अम्भोज, भोज, भुज, पवि, वापी, अपवत, अपीपवत्, उवाप, पीवा, अतिभी, भूत, भीति, भित्ति, भीता, भाषा, अभाषि, भूषा, भिषक्, भीषा, वचस्, वाचा, वचा, वञ्च, अवोचत्, उवास, वीचि, चञ्चु, वाच, अगमत्, गम, आगम, मागाः, छन्दः, आच्छाद, उच्छेद, आच्छिनत्, धातुः, धाता, धीत, आधीन, अधीते, अधीत, अधत्त, धत्ते, धत्तः, कंस, सेक, कसा, अकसत्, अकासि, अङ्गज, गज, जगौ, काम, मूक, मोक, किमु, कामिन्, कामुक, वाणी, वीणा, वणिक्, वेणी, माण, सती, सीता, सुत, सुन, मित, असित, आसित, सन्ति, सन्तु, सतत, सन्तत, सेतु, सोता, सात, मेना, मेनाक, मनाक्, मान, मुनि, मीन, मेनी, नमि, नीमि, नुमः, नामन्, मेने, मीन, मनस्, मानिन्,

जय, जाया, जय, जेय, अजयत्, जीयात्, यज, युयोज, सेना, सेनानी, सोतु, सूना, असंत, आसीन्, आसन, नासा, गुहा, गुह, हिङ्गु, गूह, अगूह, अगाहि, चण्डी, चण्ड, उच्चण्ड, चौड, चल, अञ्चल, अचल, चेल, चोल, चञ्चल, चलाचल, चाचली, चूला, चुला, चुली, चञ्चा, आलोच, अचलत्, अचालीत्, चचाल, भृङ्गी, भृङ्ग, भोग, भग, भाग, भागी, भोगी, जड, जाल, लाजा.

याप्रमाणें दुसरेही शब्द जाणावे.

स्थानचित्र सांगतों.

मूळांत स्थान शब्द आहे त्यावरून उर, कण्ठ इत्यादि वर्ण उच्चार करण्याचीं स्थानें यांच्या भेदानें चित्रकाव्य होतें असें जाणावें. जसें.—

"नेताऽनन्तनतोऽनन्तः सोऽद्यालासी दिलातले ।
धूतासि दासितोत्तालदनुसूनुनुतः सदा ॥"

या उदाहरणांत जितके वर्ण आले आहेत ते सर्व दन्त्य ह्मणजे दंतस्थानी आहेत.

"प्राज्यसत्त्वोर्जितस्फूर्तिचर्यो मर्यादयान्वितः ।
समुद्रवदमुद्रश्रीः सज्जो जयति सज्जिनः ॥ १ ॥"

यांत कंठस्थानीय वर्ण मुळींच नाहींत. अशा* प्रकारची जी कविता तिला स्थानचित्र. तिचीं उदाहरणें वर दिलेल्या दोन उदाहरणांवरून जाणावीं. अशा प्रकारचे निरनिराळ्या स्थानाचे शब्द सहज मिळण्यासारखे असल्यावरून येथें दिले नाहींत.

---

* याप्रमाणेंच एकेका स्थानातलीं अक्षरें वर्ज्य करून किंवा नियमित एकाच एकाच स्थानचीं अक्षरें घेऊन श्लेष रचना येतात.

"मूर्धानं गुरुसुत्तककुपचक्षता मह ।
प्रभोरर्था समासो वा प्राणानां रोद्धुरक्रमम् ॥"

या श्लोकांत तालव्य वर्ण मुळींच नाहींत.

आतां गतिचित्र सांगतों.

मुळांत 'गति' शब्द आहे त्यावरून—गतप्रत्यागत, गोमूत्रिका, तुरगपद, पादगत, प्रत्यागता, अर्धगत, सर्वतोभद्र, अर्धभ्रमा इत्यादि प्रकारचीं चित्रकाव्यें होतात. जसें—गतप्रत्यागताचें उदाहरण.

"शूरः स्थिरतरस्कारशारभारधरः पुरः ।
आरवैरभरस्मेरवीरवारहरः परः ॥"

शू स्थि त स्का शा भा ध पु
र र र र र र र र. रः
र र र र र र र. र.
आ वै भ स्मे वी वा ह प

*मूत्रिका बंधाचें उदाहरण.

शू स्थि त स्का शा भा ध पु
र र र र र र रः रः
आ वै भ स्मे वी वा ह प

म वा चि सि धु र मा मा त्स भ मा त नि धा दि त.
म ना द मि रह र ज्ञा मा यि भ या द म धा स त

याप्रमाणें गोमुत्रिका बन्धही होतो.

---

* गोमूत्रिका बन्धाचें उदाहरण—

"मदनादि [illegible] ।
[illegible] ॥"

अतिभी, अनाकम्, कटकी, कटकम्, कम्पम्, कम्पा, रोदना, रणरण, काकाम, मेधा, मोक्ष, मद, शयन, संलये, शङ्का, नवतमसम्मद, सानन्दा, तत, गर्व, साहङ्कार, सहङ्कारा, ममतामानेन, स्मयेन, साहमहमिका, सम्भावनं, सम्भावना, सम्भावनया, कार्पण्य, कृत, दैन्यवती, सव्यायाम्, सद्व्यायामा, भ्रमता, मोहो, सत्र, सत्रा, आवेशा, दम, सभ्रमता, उन्नयन, साभ्याहार, वितर्क, मनिश, कलिन, कालो, सायम्, घासना, मारका, यन्त्र, विभावेन, विभावां, रतभावि, अनुभावतः, व्यक्त, वनभावेन, रस, एषा, भूमिका, पात्र, वेष, सहसासभरत, रसा, पुत्र, रङ्ग, रङ्गावतार, रतागारसा, नसावतार, रङ्गावतार, कर, क्षम, सकल, शैलाली, नामधारक, धनधारक, सरचक, वड, नान्दी, वास, वासन्तिक, वैहासिकोपिता, अपूकं, चिर, हास, भावुकं, मावो, राज, हावा, हेवा. हावेन, कुमार कुमारा, दारक, याला, स्वसा, भवन्त, निजा, योज्या, मनुजमनुजा, मानव, पोत, चशो, क्षीर, शैशवे, नसवालता, वयः, तरु, युवा, नतारुण्यपुलक, तारुण्यङ्ग, यौवन, प्रवयाः, जरयान, याम, विशसा, स्थविर, जल्पाक, यद्वद्, पतन, यद्वदपरमा, दीनवादि, वन्दिता, विकस्वर, वदान्यामदाविधेयो, दवानशूलिका, स्वैरितापरवशपराधीन, स्थावर, व्यायाम, नाल, कविवर्गना, मेधा, विवित्, विशारद, सशानिमनिपितोविपत्, निरगातोन्तः, रक्ष, कुशलेन, दमप्रतिभान्वितः, अन्तर्वाणि, रसावेद, वदावद, पतापत, घनाघन, वे, दुर्विधोः, मनः, निम, नियोज्य, परिचारक, दास, वस्वतन, भारिक, भासे, अलङ्कारभीतेन, महेच्छस्वया, महामनाः, कीनाश- किंपना, न, देवा.

अनासिके, तनु, गता, केशव, वानाकि, रोम, सदा, सदामय, पामा, रव, सक्षत, कल, नीलीराग, लेखक, कुलिक, खेलिनी, शिवङ्कर, शवल, जवी, वेग, रंहः, तर, सेवा, देवेन, जव, जाव, सहा, योगामिका, गरव, जात्यक्षय-वंश, वनिता, वशा, यासा, तरललोचना, मनोज्ञ, कहाव, रजाः, यातरः चया, विना, समे, सुता, मालिनी, गर्भ, पौत्र, वैजन, नमास, देवर, गोलक, समान, ननान्दा, नवर, केलिना, देवन, पिता, महसा, उपमाता, घना, काय, देहः, कुन्तला, पाशा, रचना, केशांश, कशा, केशे, तपन, वदन, लोचन, चिलालन, निध्यान, क्षौतन, लोम, रदन, रदना, दशना, पक्ष्मा, मेलक, करजा, खननातालिका, मेद, कङ्कालम्, बलम्, लव, सानन्द, विलेपना, यक्षकर्दम, घनसार, स्थासक, कम्बलम्, नववसन, शयन, बोध, ऊर्ध्व, लोक, अमराः, असुराः, विमाना, गभस्ति, वसुधा, सुधा, अर्यमा, तरणि, अ, अर्यस, अर्कतः, पतङ्ग, विरोचन, हरि, आतपी, आतपो, लक्ष्मण, मङ्गल, अङ्गारक, उशना, आगस्त्या, उपराग, वासर, विभात, त्रियाम, तिमिर, हैम, अल्पक, अन्तरिक्ष, आकाशम्, अम्बरम्, अनघ, बलाहका, आसार, अपरा, विदिक्, कौशिक, मातलि, अमरावती, मन्दार, सन्तान, अतिभी, लेखक, कौणप, यातुधान, कुबेर, धनदा, अलका, अगुस्था, अजगवम्, अलीका, महादेवी, एकदन्त, शतानन्दा, उत्सवश्रीः, नरक, अलम्ब, अङ्कज, दनुज, सरस्वती, अतिहास, वैनतेय, अर्थवाद, कौलीन, विगान, आक्रोश, आक्षेप, अभिख्या, सम्भाषा, नियोग, गन्धर्व, अनुत्तर, चर्वण, अन्ववाय, जनन, धाना, अक्षत, पत्रल, उपल, दाविसार, न्याय, अदन, आशंसा, अविनीत, क्षारित, अंसल, मांसल, विकलाङ्ग, पाटव, राजयक्ष्मा, कुरङ्ग, उपचार, हरिद्रा, राग, वाली, सभासद, पीत, दम्भ, अङ्ग, मर्दक, ऊर्ध्वन्दम, अतिजव, जवन, आराधना, धन्योसि, वक, पदाति, आवेशक, पाद्य, सम्मता, मामेय, कुलिना, रामा, ललना, अङ्गना, उपमानेन, विलास, चर्या, वल्लभा, दम्पती, भोगिन्यौ, स्वतन्त्रा, मातुलानी, श्यामा, हास्यवती, वारवधू, अर्चन, संवेदन, दोहद, आसन्नसत्त्वा, कलल, दास, सोदर, अवरज, कनीयान्, मातुला, ननान्दा, ननन्दा, नन्दिनी, हाली, परीहास, देवन, उपमाती, वीरमाता, श्वशुर, पितर, भ्राता, बान्धव, आयतन, स्यालक, कुणप, कबन्ध, अत्र-

अतिभी, अनाकम्, कटकी, कटकम्, कम्पम्, कम्पा, रोदना, रणरण, ककाम, मेधा, मोक्ष, मद, शयन, संलये, शङ्का, नवतमसम्मद, सानन्दा, तत, गर्व, साहङ्कार, सहङ्कारा, ममतामानेन, स्मयेन, साहमहमिका, सम्भावनं, सम्भावना, सम्भावनया, कार्पण्य, हृत, दैन्यवती, सव्यायाम्, सद्व्यायामा, भ्रमता, मोहो, मय, सत्रा, आवेश, दम, सभ्रमता, उन्नयन, साध्याहार, वितर्क, मनिश, कलिन, कालो, सायम्, वासंना, मारका, यन्त्र, विभावेन, विभावां, ततभावि, अनुभावतः, व्यक्त, वनभावेन, रस, एषा, भूमिका, पात्र, वेप, सहसासभरत, रसा, पुत्र, रङ्ग, रङ्गावतार, रतागारसा, नसावतार, रङ्गावंतार, कारं, क्षम, सकल, शैलाली, नामधारक, धनधारक, सरवक, वसु, नान्दी, वास, वासन्तिक, वैहासिकोपिता, अवृकं, चिर, हास, भावुकं, मावो, राज, हावा, हेवां, हावेन, कुमारं कुमारा, दारक, बाला, स्वसा, भदन्त, निजा, योज्या, मनुजमनुजा, मानव, पोन, वशां, क्षीरं, शैशवे, नसवालता, वयः, तरु, युवा, नतारुण्यपुलक, चारुण्यङ्ग, यौवन, मवयाः, जरयात, याम, त्रिशसा, स्थविर, जल्पाक, यद्दृ, पतन, यद्दपरमा, दीनवादि, वन्दिता, विकस्वर, वदान्यामदविधेयो, दवानशूलिका, स्वैरितापरवशपराधीन, स्थावरं, व्यायाम, नाल, काविवर्गना, मेधा, विविद्, विशारद, सशानिमानिपितोविपत्, निष्गातोन्तः, रक्ष, कुशलेन, दमप्रतिभान्वितः, अन्तर्वाणि, रसाकेद, वदावद, पतापन, घनाचन, चे, दुर्विधोः, मनः, निम, नियोज्य, परिचारक, दास, वस्यतन, भारिक, मासे, अलङ्कातरभीतेन, महेच्छस्वया, महामनाः, कीनाश, किंपचा, न, देवा, अनुक्रोश, कदनं, बन्धनं, मिर्धासन, निर्वापणक, वर्जन, कर्तन, कल्पना, जाणार्या. अ॰ अवर्द्धनैः, घातोद्यत, आततायिन, नामालेखियशः, तेमृतासर सारखे असल् ॰क, जालिक, कैतव, सभ्यापिशुना, व्यसनार्त्तक, स्तेना,

————————— ॰येय, नन्द, प्रणय, दान, त्याग, अर्थ, व्यय, याचका,

* यानमार्गेण एकैका ॰नाय, रोचक, पिपासु, पिपासा, रसा, दान, मस्तु,
स्थानची अक्षरे घेऊन लेर र ॰वे, मन, रम्भा, लाजाः शून्य, रसायन, दानव,
"मूर्धनि ॰ ॰न्य, धान्याक, नागरम्, विदेही, अनुके,
मनोरथा रामामी वा ॰"
॰ ओकार तालव्य वर्ण मूर्धन्य नाहीत ॰वंधन, रोचन, मान, पीयानं, पीवर,

अनासिके, तनु, गता, केशाय, वातार्कि, रोम, सदा, सदामय, पामा, रव, सक्षत, कल, नीलीराग, लेखक, कुलिक, खेलिनी, शिवङ्कर, शवल, जवी, वेग, रंहः, तर, सेवा, देवेन, जव, जाव, सहा, योगामिका, गारव, जात्यक्षय-चंश, वनिता, वशा, वासा, तरललोचना, मनोज्ञ, कहाव, रजाः, यातरः यथा, विना, समे, सुता, मालिनी, गर्भ, पौत्र, वेजन, नमास, देवर, गोलक, समान, ननान्दा, नवर, केलिना, देवन, पिता, महसा, उपमाता, घना, काय, देह, कुन्तला, पाशा, रचना, केशांश, कशा, केशे, लपन, वदन, लोचन, विलालन, निध्यान, द्योतन, लोम, रदन, रदना, दशना, पक्ष्मा, मेलक, करजा, खननातालिका, मेद, कङ्कालम्, वलम्, लव, सानन्द, विलेपना, यक्षकर्दम, घनसार, स्थासक, कम्बलम्, नववसन, शयन, बोध, ऊर्ध्व, लोक, अमराः, असुराः, विमाना, गभस्ति, वसुधा, सुधा, अर्य्यमा, तरणि, अ, अर्य्यस, अर्कतः, पतङ्ग, विरोचन, हरि, आतपी, आतपो, लक्ष्मण, मङ्गल, अङ्गारक, उशना, आगस्त्या, उपराग, वासर, विभात, त्रियाम, तिमिर, हेम, अल्पक, अन्तरिक्ष, आकाशम्, अम्बरम्, अनंघ, बलाहका, आसार, अपरा, विदिक्, कौशिक, मातलि, अमरावती, मन्दार, सन्तान, अतिभी, लेखक, कौणप, यातुधान, कुबेर, धनदा, अलका, अगुस्था, अजगवम्, अलीका, महादेवी, एकदन्त, शतानन्दा, उत्सवश्रीः, नरक, अलम्ब, अङ्गज, दनुज, सरस्वती, अतिहास, वैनतेय, अर्थवाद, कौलीन, विगान, आक्रोश, आक्षेप, अभिख्या, सम्भाषा, नियोग, गन्धर्व, अनुत्तरे, चर्वण, अन्ववाय, जनन, धाना, अक्षत, पत्रल, उपल, दधिसार, न्याय, अदन, आदांसा, अविनीत, क्षारित, अंसल, मांसल, विकलाङ्ग, पाटव, राजयक्ष्मा, कुरङ्ग, उपचार, हरिद्रा, राग, धार्ती, सभासद, पीत, दम्भ, अङ्ग, मर्दक, ऊर्ध्वन्दम, अतिजव, जवन, आरा-धना, धन्योमि, वंक, पदाति, आवेशक, पाद्य, सम्मता, मामेय, कुलिना, रामा, ललना, अङ्गना, उपमानेन, विलास, चर्या, वल्लभा, दम्पती, भोगि-न्यौ, स्वतन्त्रा, मातुलानी, श्यामा, कात्यायनी, वारवधू, आर्त्तव, संवेशन, दोहद, आसन्नसत्त्वा, कलल, दास, सोदर, अवरज, कनीयान्, मातुला, ननान्दा, ननन्दा, नन्दिनी, हाली, परीहास, देवन, उपमानी, वीरमाता, श्वशुर, पितर, जाता, बान्धव, आयतन, श्यालक, कुणप, कबन्ध, अव-

थय, शाविक, लाप, भ्रमरक, अलका, भ्रमरालक, संयता, सीमन्ता, केशपाश, काकपक्ष, वेष्टन, भावनीय, अवलोकन, निशामन, योनेत्रा, अपाङ्ग, विकार, नासिका, जिव्हा, रसना, कन्धरा, अनामिका, कामाङ्कुश, तिलक, रोमलता, आरोह, जघन, वराङ्ग, जङ्गल, पलल, परिकर्म, अङ्गराग, संवर्त्तन, कीलक, नायिका, तरल, ललामक, लज्जा, कर्णपूर, कर्णिकाहारी, अङ्गद, वलय, रसना, सारसन, कार्पास, उपल, जलार्द, ललिम, तलिमा, यावक, कज्जल, दीप, पार्थिव, विशङ्कु.

एकार्थत्व असतां अनुलोम आणि प्रतिलोम शब्द होतात ते.

जसें—कलङ्क, पतदातप, वासवा, कौशिकी, विभेवि, कालिका, तत्वता, कारिका, कोरको, नयन, अपलाप, नर्तन, नन्दन, साध्वसा, वरभैरव, कलपुलक, कटक, कण्टक, नध्यान, जाद्यजा, नपुनः, दैत्यदैः, महेम, आर्काणिकआ, यासूया, कोलकोयोल्ययो, रत्यार, विभावि, यानया, नायेन्न, गायाजा, कयसूनक, नान्दीनाम्, हासोहा, हंसवहा, सुरिम, दक्षद, वाचावा, लोहलो, स्वेदआस्वे, ताननेता, गोप्यगो, भीरभी, पापाशय्याशा, वतकैनव, दम्भद, साभ्यासा, नार्दना, कचक, नवेन, नव्येन, लगुड, काङ्काकार, कामुका, अर्हगार्हअ, वलीव, केशके, वरयारव, उपतापउ, कोपतापको, जायुजा, कचडक, स[illegible]निधनि, विधवि, स्यदस्य, सहास, जनज, जात्यजा, गोत्रगो, योन्वयो, जननज, कान्ता, काम्, स्मितास्मि, भावभा, हावहा, हेलाहे, गौरीगौ, मध्यम, तरुणीरुत, जनीज, मूनुसू, याजाया, वनीजनीव, दम्पतीपद, योग्ययोः, साध्वीसा, यातिया, द्वन्द्व, दोहदो, कललक, योनयोद, यामेयाः, भ्रूद्वाभ्रू, दास्यदा, रदसोदर, बान्धवा, गात्रगा, देहदे, भारभाः, हस्तह, केशाङ्के, भालेभा, दंष्ट्रादम्, दन्तदम्, दंशदं, नदखदन, तालुता, पाणिपा, पलल्प, लङ्काकङ्काले, अङ्गरागअं, कण्टिक, कान्चिका, कञ्चुकं, तल्पतः, जनुजः, भूरिभूः, तुततनु, कनक.

याप्रमाणें दुसरेही शब्द जाणावे.

आतां आकारचित्र सांगतों.

आकार म्हणजे खङ्ग इत्यादिकांची आकृति त्या आकारानें चित्रकाव्य, जसें—

श्लेषार्थानें उपसंगृहित व ज्यांचीं अंत्याक्षरें सारखीं आहेत असे प्रतिलोम आणि अनुलोम असणाऱ्या शब्दांनीं चित्रकाव्य होतें.

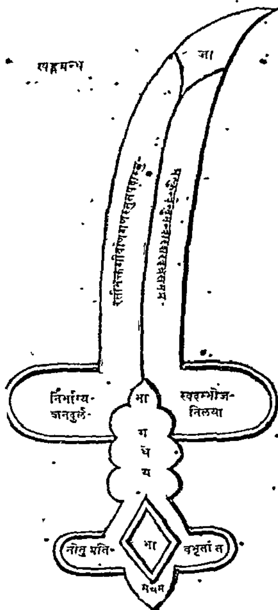
श्लेषव्युत्पादन नांवाच्या ह्यान प्रतानांतल्या तिसऱ्या स्तबकांत सांगितलेले एकसारखे व्यंजनें असलेले शब्द व त्यांच्याच सारखीं व्यंजनें ज्यांच्या आदि आहेत असे शब्द—प्रभा, भासत् इत्यादि; ज्यांचा या चित्रस्तबकांत संग्रह केला आहे त्यांहीं आणि उलट सुलट शब्दांनीं सर्व प्रकारचीं आकारचित्रकाव्यें संभवतात.

आकारचित्रांतले मुख्य नियम.

सर्वप्रकारच्या आकारचित्रकाव्यांत पदांच्या संधिकालीं वर्णांची आवृत्ति होत असते. लकारादिकांचा उच्चार करतांना व लघु आणि अलघु यांत व आणि व यांचाही संयुक्त असलेले सजातीय वर्ण तसेंच ण आणि न स्वरवर्जित असलेले म आणि म विसर्ग असणें आणि नसणें व ड आणि ल यांचा विरोध होत नाहीं. यमक, चित्र आणि श्लेषचित्र यांमध्येंही याप्रमाणेंच समजावें.

वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें आकारचित्रें कशीं होतात तीं दाखविण्याकरितां प्रथम खड्गबंधाचें उदाहरण देतों.

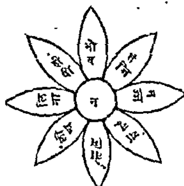
“भारतीभक्तगीर्वाणगणस्तुतपदाम्बुजा ।
जाग्रत्कुन्देन्दुमन्दारशरदभ्रसमप्रभा ॥

खड्गबन्ध
भा
निर्भाग्य-
ज्ञानतुले-
भा
स्वरम्भोज-
निलया
ग
ध
य
नीतु मति-
भा
वभूसां स
मधम

भास्वदम्भोजनिलयानिर्भाग्यजनदुर्लभा ।
भागधेयं भावभृता तनोतु प्रतिभामयम् ॥ "

अष्टदलकमलबन्धः.

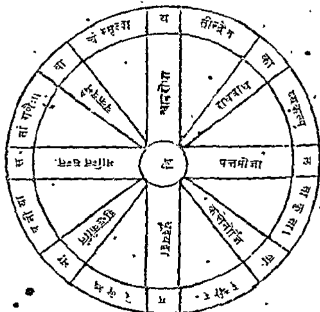
नभोवननदीपीननलिनाननलोचनम् ।
ननौमिननयानूनं नमज्जननतं जिनम् ॥.

अरारचक्रबन्धः[1]

"विश्वावरोधाय विरोधबाधका
विपत्तमोजालनिकर्तनोर्जिताः ।
विधूदयद्धामविशुद्धकीर्तिभा
विभान्ति सन्तः सविवेकवैभवाः ॥

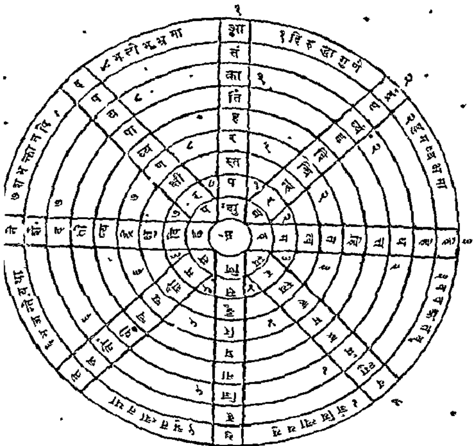
परिचय श्लोक {
वाचं स्मृत्वा यतीन्द्रेण काव्यकल्पलताकृता।
तारश्रीरमरेणेयं भावनीया सतां गणैः ॥"

१ अरारचक्रबन्ध दुसऱ्या रीतीनेही लिहितात ती रीत खाली दिली आहे.—

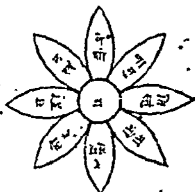
" आतङ्कातिहरतनपटुभणितदूरिभभाजिद्रमुद्रष्टव्यं हृदि चिन्हरत्नमसम शीचे च पीनोन्नते ।
देहेऽधत्त हित न्वमन्दमहादि सुद्रेऽप्यतो दर्शने यत्तुर्मेद्रमहस्य रम्यमपरं क्षीणव्यपाय पदम् ॥

दम्भलोभक्षमा आदिहन्ता गुणैर्दुमप्यक्षमा देव भवन्त तव ।
वर्जयित्वा यषु सुधुतम्बर्ं तथा ते भजन्ते प्रथा नेत्रामन्त्रानपि ॥ "

अष्टदलकमलबंधः.

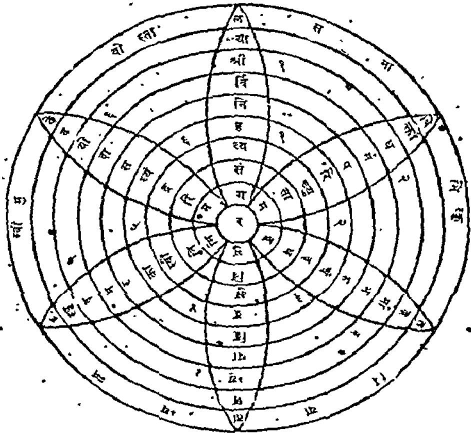
'गणेशोऽङ्गगलस्त्वङ्गगङ्गासङ्गगलोरगः ।
गरभुग्गगनाभोगगतिस्तुङ्गगणानुगः ॥"

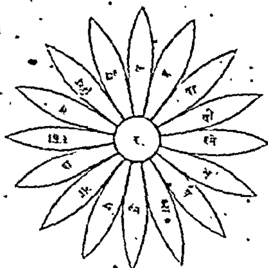
१ याचप्रमाणें षडारचक्रबंधही होतो. जसें—

"लब्धा श्रीर्विनिहत्य संगरभुवि क्षुद्द्विषोऽभ्युन्नता
धिक्तां धर्मपरिच्युतामरमिति स्वीकारमन्दस्पृहः ।
तद्मीभवदर्थं दधदरमारिव्रज्यं सदाप्तो ददे
देवोऽस्तालसमाधिभिन्कृतधियां ताम्यन्महस्वी मुदे ॥"

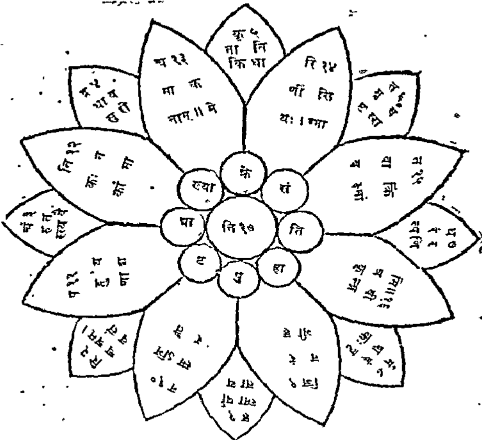
षोडशदलकमलबन्धः.

" शूरःस्थिरतरस्फारशारभारधरःपुरः ।
आरवैरम्भरस्मेरवीरवारहरः परः ॥

भाषाप्रमाणें षोडशदलकमलबन्धही होतो. जसें—

" चक्रेऽरीशांतनिर्मिहाभिषु नष्टमानिष्टमातिमेकमहितामृतिमानिर्णी यः ।
तिग्मांशिरिटमृतमस्य नतायति क्ष्मां किं नन्वरं भरतिमिव कृतीश्वर्यामि ॥
कः शर्मदं भुजिकभीतिहरं जिनाग्ना हर्षाय न स्मरति ते ऽभिनवं चरित्रम् ।
संस्तुत्यनिशयमस्यमहर्षं नवैति कः कल्पितमाननिगुणावरतीशमानाम् ॥

याप्रमाणें अनेक चित्रें होतात. मुरजबंध[४], धनुर्बंध इत्यादिही या-मार्गानें होतात.

आतां अनुक्रमानें चार प्रकारचें च्युत सांगतों.

मुळांत 'च्युत' शब्द आहे त्याचा अर्थ पडणें, गळणें, जाणें, किंवा काढणें असा करतां येईल. ज्यांतले वर्ण मात्राहीन केले असतां ज्या शब्दांना योग्य अर्थ मिळतो, अशा प्रकारच्या शब्दांनीं जें च्युत होतें त्याला 'मात्राच्युत' म्हणतात. जसें—

मात्राच्युताचें उदाहरण.

"देशान्तरावृतान् भावान् कालातीतानपि स्फुटम् ।
केवलं ज्ञानतो योगी प्रत्यक्षानीव वीक्षते ॥"

या श्लोकांत देश, काल आणि केवलम् या शब्दांतली एकेक मात्रा काढली असतां दश, कल आणि केवल असे शब्द होतील. असें करून योजले असतांही वर दिलेल्या श्लोकांत त्यांपासून योग्य अर्थ निष्पन्न होतो. जसें—

---

४ मुरजबन्धाचें उदाहरण—

"देव नाथमनावृत्य भावनालम्बनावृते ।
स्वयिनाशीरतानारतहिद्वयीनाथमनारतम ॥"

"दशान्तरावृतान् भावान् कलातीतानपि स्फुटम् ।
केवलज्ञानतो योगी प्रत्यक्षानीव वीक्ष्यते ॥"

अशा प्रकारचे शब्द.

जसें—चाल, चार, चीर, पार, कोमल, केकि, अलीक, क्रूर, भार, हार, कार, तार, दार, पार, धार, स्फार, सार, ताल, नाल, हाल, हेलि, कृपाण, उन्माद, तडाग, काच, प्रवाल, प्रहार, भारत, जाया इत्यादि.

अर्धमात्राच्युत.

ज्या शब्दांत अर्ध मात्रा कमी केली असतांही अर्थ निष्पन्न होतो तशा शब्दांनीं अर्धमात्राच्युत होतें. जसें—

"मध्येसूरिसभं भूरि स्वीकृतानङ्गसङ्गमाः ।
न लभन्ते नराः शोभां भानीव रविभानुषु ॥"

यांत 'सङ्गमा' यांतला ङकार (अनुस्वार) व्यंजनयुक्त आहे तो कमी केला तरी अर्थ होतो. व्यंजनाची अर्धी मात्रा धरावी हें तर प्रसिद्धच आहे. याप्रमाणेंच दुसरेंही उदाहरण जसें—

"ताडङ्काश्रितशृङ्गारा सारङ्गानचलेक्षणा ।
आलोकितापि लोकस्य मनो हरति कामिनी ॥"

---

१ वर "सङ्गम" यांतल्या सकारावरच्या अनुस्वाराबद्दल परसवर्णाच्या नियमाप्रमाणें पुढच्या गकाराचा सवर्ण अनुनासिक ङकार जोडला जातो त्याला व्यंजन मानून अर्धमात्राच्युतांत वरील उदाहरणाची गणना केला आहे. व पुढें "साहसेन" हें उदाहरण बिंदुच्युताचें म्हणून दिलें आहे. वस्तुतः 'सङ्गम' यांतल्या सकारावरच टिंब दिलें तर 'हस' याच्याशीं आणि या शब्दाशीं कांहीं अंतर दिसून येणार नाहीं असें वाटेल. पण वस्तुतः व्याकरणाच्या नियमाप्रमाणें सङ्गम या शब्दांतल्या सकारावर टिंब न देतां परसवर्णच लिहिला पाहिजे. व 'हंस' यांतल्या हकारावर टिंबच दिलें पाहिजे. असें असल्यावरून हा भेद केला हें योग्यच आहे हें मार्मिकांच्या लक्षांत येईल.

या श्लोकांत ताडङ्क आणि सारङ्ग या शब्दांतले ङकार काढले तरी अर्थ होतो.

अशा प्रकारचे शब्द असे.

स्गन्द, गन्द, मन्थ, भङ्ग, सदङ्ग, सम्मद, सम्ब, करञ्ज, कबन्ध, वन्दन, नन्दन सम्भम, संवर, मन्दर, कम्बल, काम्बन, करम्भ गण्ड, सम्बल, जम्बीरनिम्, अम्बल, करञ्ज इत्यादि.

बिन्दुच्युत सांगतों.

अनुस्वारसहित असलेले वर्ग अनुस्वाररहित केले असतांही ज्या शब्दांचा अर्थ होतो त्या शब्दानें बिन्दुच्युत होतें. जसें—

"साहंसेनाश्रिता पद्मालयेन जलदात्यये ।
अर्णवस्याभिसरणे रंहो मुह्यति वाहिनी ॥"

या श्लोकांतले हंस आणि रंह या दोन शब्दांवरचे अनुस्वार काढले असतां पुढें लिहिल्याप्रमाणें श्लोक होतो.

"साहसेनाश्रिता पद्मालयेन जलदात्यये ।
अर्णवस्याभिसरणे रहो मुह्यति वाहिनी ॥"

या प्रकारचे शब्द.

वंश, हंस, दंश, रंह; इत्यादि मीमांसा, पिनाकि, कुमार, केशव, कंदर्प, कलापि, कपर्दी, काकोल, जवन, जघन, चरण, गाङ्गेय, गोरव, केसर, चुम्बक, नक्षत्र, नगर, खञ्जन, नगरञ्जन इत्यादि.

वर्णच्युत सांगतों.

एका वृत्तांत श्लोक रचून तोच—त्यांतलीं कांहीं अक्षरें कमी करून—दुसऱ्या वृत्तांत नियमाप्रमाणें घातला असतां वर्णच्युत होतें. जसें—

"नतनाकिमौलिमणिमण्डलीविभा
भासुराङ्घ्रिसरसीरुहा सताम् ।

शिवशर्मणे भवतु भारती भृशं
दृढजाड्यखण्डनदिनेशभाततिः ॥ ”

येथें हें उदाहरण नन्दिनी नांवाच्या छन्दांत रचलेलें आहे. यांत प्रत्येक चरणांत पहिलीं दोन अक्षरें अर्थात् नत, भर, शिव, दृढ, हीं काढलीं असतां रथोद्धता वृत्त होतें. जसें—

“नाकिमौलिमणिमण्डली विभा
भासुराङ्घ्रिसरसीरुहा सताम् ॥
शर्मणे भवतु भारती भृशम्
जाड्यखंण्डनदिनेशभाततिः ॥ ”

* पहिलीं दोन दोन अक्षरें न काढतां प्रत्येक चरणाचीं शेवटचीं दोन दोन अक्षरें अर्थात 'विभा, सताम्, भृशं आणि ततिः' हीं काढलीं असतां भद्रिका वृत्तानें वाग्देवीची स्तुती होते जसें—

“नतनाकिमौलिमणिमण्डली-
भरभासुराङ्घ्रिसरसीरुहा ।
शिवशर्मणे भवतु भारती
दृढजाड्यखण्डनादिनेशभा ॥ ”

हा वर्णच्युताचा प्रकार आर्यां निरनिराळ्या छंदानें सर्व उत्तम प्रकारें जाणून साधारण शब्दांनीं साधावा.

---

१. [illegible]
२. [illegible]
३. [illegible]

कमल; कानाला झोंपाळा व पाशक; नाकाला वंश, खालीं तोंड केलेला भाता, किराची चोंच आणि तिळाचें फूल आणि दण्ड; अधरोष्ठाला कोमल पल्लव, बिम्बलीचें फळ आणि पोंवळें; दांतांला मोत्यांची पंक्ति, कुंदाच्या कळ्या, डाळिंबाच्या बिया आणि हिरे; हास्याला ज्योत्स्ना, दूध आणि अमृत; श्वासाला कमलांचा सुगंध; जिभेला अंचल व दोला; वाणीला भृङ्गी आणि कोकिलांचा शब्द; व सुधा आणि मधु; तोंडाला चंद्र, कमल आणि दर्पण; कंठाला कंबु; खांद्याला कुंभ; बाहूला वेल, कमलाचा देंठ, लहरी, शाखा आणि पाश; पायाच्या पावलाला पल्लव आणि अंबुज; अंगुलीला पल्लव; नखाला रत्नें, नक्षत्रें आणि फुलें; स्तनाला स्तवक, घट, हत्तीचीं गंडस्थळें, पर्वत, चक्र आणि स्तंभ; मध्याला वेदिका, आणि सिंहशक्ति; रोमराजीला रेखा, मृणाल आणि वल्ली; नाभीला कमल, भोंवरा, ह्रद, विवर, कूप; त्रिवलीला वीची, सोपान आणि निःश्रेणी; जघनाला पुलिन, पील्युफलक, नितबाचें स्थळ; मांड्यांला केळ, खांब, हत्तीची सोंड आणि करभ; जंघायुगुलाला स्तंभ; गतीला हंस आणि मत्तगज हे व दुसरेही स्त्रीच्या अवयवादिकांचें वर्णन करावयाचें असतां यथायोग्य उपमान होतात असें जाणावें.

आतां पुरुषाच्या शरीरांत कांहीं विशेष प्रकारचीं उपमानें आहेत तीं सांगतों. जसें—स्कन्धाला वृषस्कन्ध, रक्तस्कंध, अक्षस्कंध; बाहूला अहीश्वर, हस्तिहस्त, व्रज, स्तम्भ, अर्गला आणि दण्ड; छातीला शिला आणि कपाट; गतीला माजलेल्या बैलाची चाल वगैरे उपमानें आहेत असें

जाणावें. एकेक धर्मानेंही उपमान बहुत प्रकारचें होईल. धर्म म्हणजे—वर्ण, क्रिया, आकार आणि आधेय इत्यादि होत.

वर्ण्य जो राजादिक त्याला वर्णक्रिया इत्यादिकांतून एकेकाही धर्मानें वर्णन केलें असतां रवि इत्यादि उपमान अनेक प्रकारचें होतें. एकच सूर्य अनेक प्रकारानें उपमान कसा होतो तें दाखवितों. जसें—

"नवार्क इव रक्तोऽयं तमोभेदी स भानुवत् ।
सद्वृत्तः सवितेवायं कुले भात्येष खेंऽशुवत् ॥
आदित्यवत्प्रतापी स सद्दिनः स दिनेशवत् ।
वसुभृत्स यथा सूर्यः स्मेरपद्मः स सूर्यवत् ॥"[1]

अभ्यास.

हा उपमान आणि उपमेय यांच्या विभक्तींचा उपमावाचकांचा आणि धर्माचा विपर्यय केल्यानें होतो.

यांतला 'विपर्यय' हा शब्द सर्वत्र लावावा. विभक्तींचा विपर्यय केल्यानें अभ्यास कसा होतो तें दाखवितों.

"स विपक्षान् विचिक्षेप तमस्तोममिवार्यमा ।
द्विपस्तं नाभियुध्यन्ते ध्वान्तोद्रेदा रविं यथा ॥
रविणेनान्धकाराणि तेन चिक्षिपिरे द्विपः ।
द्रुह्यन्ति दुर्जनास्तस्मै घूका इव दिवा कृते ॥

---

१ यांत नवार्क, भानु, सविता, अंशु, आदित्य, दिनेश, सूर्य हीं सर्व नांवें एका सूर्याचीच असून त्याला निरनिराळ्या रीतीनें उपमान केलें आहे असें समजावें.

तत्रसुः शत्रवस्तस्मादुलूका इव दिवाकरात् ।
तमोवद्रिपवस्त्रस्तास्तस्यार्कस्येव तेजसा ॥
रवाविवोदिते तत्र शत्रवो ध्वान्तवद्गताः ॥

उपमान आणि उपमेय यांच्या विपर्यासानें अभ्यास कसा होतो तें सांगतों. यांत जें उपमान होतें त्यालाच उपमेय केलें आहे. जसें—

"विजयी विद्विषोऽजैषीद्ध्वान्तानिव तमोभरम् ।
अध्वंसत रविर्ध्वान्तं विजयी विद्विषो यथा ॥
ललितालकवल्लीभिर्भासते भामिनीमुखम् ।
लुल्लीनालिमालाभिर्नलिनीनलिनं यथा ॥
प्रफुल्लं पद्मिनीपद्मं प्रेङ्खत्षट्पदपङ्क्तिभिः ।
कान्तामुखमिवाभाति विलोलालकवल्लिभिः ॥

इत्यादि.

उपमावाचक शब्दांचा विपर्यय केल्यानें अभ्यास कसा होतो तें दाखवितों. जसें,—

"मुखं भाति यथाम्भोजं भात्यम्बुजमिवाननम् ।
अम्भोजं वा मुखं भाति मुखं पद्मनिभं बभौ ॥
स्मिताम्भोजसुहृद्वक्त्रं स्मितपद्मद्विषन्मुखम् ।
मुखं पद्मप्रतिच्छन्दं मुखं स्मितसरोजवत् ॥
मुखं कमलकल्पं तत्पद्मदेश्यं प्रियाननम् ।
पद्मदेशीयमास्यन्ते भाति पद्ममुखी प्रिया ॥

पद्मेन स्पर्धते वक्त्रं पद्मं जयति ते मुखम् ।
मुखमम्भोरुहं द्वेष्टि मुखं पद्मानुकारकृत् ॥
मित्रीयति मुखं चन्द्रः पद्मीयत्यनिलो मुखे ।
पङ्करुहायते वक्त्रं पङ्कं रुहति तन्मुखम् ॥
आननं तव पूर्णेन्दुदर्शी पश्यामि कामिनि ॥ ”

वर दिलेल्या उदाहरणांत 'पूर्णेन्दुरिव दर्शनं' असें आहे. तेथें कर्मणि आणि उपवन याविषयीं 'णम्' प्रत्यय झाला आहे. या वाक्याचा अर्थ पूर्णेंदूप्रमाणें पाहून असा करावा. तसेंच 'मुखं पूर्णेन्दुविद्योतं सुदति द्योतते तव' येथें पूर्णेंदूप्रमाणें प्रकाश पावणें. प्रथम कर्तरि 'णम्' प्रत्यय झाला आहे त्यांवरून जसें पूर्णेन्दूनें प्रकाशित होतें तसें प्रकाशित होत आहे असा अर्थ केला पाहिजे.

धर्माच्या विपर्यासानें आभास कसा होतो तें सांगतों, जसें—

“कलाभिः सकलाभिः स पूर्णेन्दुरिव भासते ।
स मुदं सुहृदामिन्दुः कुमुदानामिवाकरोत् ॥
स चकार चकोराणामिवेन्दुर्मुदमर्थिनाम् ।
भूमीन्द्रोऽभूपयद्भूमिं तमीमिव तमीपतिः ॥ ”

तोष्य, भेद्य, आधार आणि आधेय हे जसे भिन्न भिन्न असतील तशी उपमा भिन्न भिन्न होते.

तोष्यभेद सांगतों. जसें—

“स सखीन् तोपयामास चक्रानिव दिवाकरः ।
स द्विपः शोपयामास पंकानिव पतिस्त्विषाम् ॥

अशोभिष्ट स भूपृष्ठे नभसीव नभोमणिः ।
कलानां निलयः सो ऽभूद्भासां भासां विभुर्यथा ॥"

लोप्य इत्यादिकांचा विस्तार पुढें रूपकालंकाराचा अभ्यास वर्णन करतांना करण्यांत येईल. येथवर उपमेचे जे भेद वगैरे सांगितले त्या प्रमाणेंच लुप्तोपमा, मालोपमा, रसनोपमा, उत्पाद्योपमा, कल्पितोपमा इत्यादिकांचाही अभ्यास आणावा.

उपमेय आणि उपमान यांचीं जीं लक्षणें सांगितलीं आहेत त्याप्रमाणें त्यांचा चांगला अभ्यास करावा. एक उपमा अलंकार सिद्ध झाला ह्मणजे पुष्कळ अलंकार सिद्ध होतात. हेंच उपपादन करतों.

उपमा च, इव इत्यादि उपमाद्योतक शब्द न योजतां उच्चारले ह्मणजे रूपकालंकार होतो. जसें—'वदनं विधुः'[1].

हीच (उपमाच) एकालाच उपमान आणि उपमेयत्व दिलें असतां अनन्वय अलंकार होतो जसें 'मुखं मुखमिव.'

हीच उपमा तिच्यांत स्मृतीचा योग असला ह्मणजे स्मरण नांवाचा अलंकार होतो. जसें—

प्रियामुखं च सस्मार प्रियः पूर्णेन्दुदर्शनात् ।

हाच अलंकार 'किम्' शब्दाचा योग झाला असता संदेहनामक अलंकार होतो. जसें—'किं मुखं किं सुधाकरः'.

यालाच 'इदं, नेदं, किंतु' इत्यादिकांचा योग झाला असतां अपन्हुति अलंकार होतो. जसें—'नेदं मुखं शशी किंतु.'

---

१ या उदाहरणांत 'इव शब्द घातला असता तर 'वदनमेव विधुः' असें होऊन उपमालंकार झाला असता.

छल, आकृति इत्यादि शब्द अपन्हुतीचे वाचक आहेत. शरीरार्थ मुख्य शब्द जसे तसेच हे होत. जसें—

'त्रिमार्गामिपतो·व्यापत् त्वत्कीर्तिर्जगतां त्रयम्' ।

हीच उपमा दोहोंचा भेद असतां व्यतिरेक अलंकार होतो. ·जसें—'मुखं शशी समौ'.

"आद्यं निर्लाञ्छनमियं प्रतिपत्तुर्भ्रमे भवेत् ।
भ्रांतिमान् पीडितश्चक्रो मुखं प्रेक्ष्य शशिभ्रमात् ।।

याप्रमाणें उपमेच्या अनेक प्रकारच्या प्रवृत्ति होतात. अंतस्थ रूपकोत्प्रेक्षाही उपमेच्याच उपक्रमानें होते.

जसें—

"पल्लवैर्नवरागेव सकटाक्षेव षट्पदैः ।
हसतीव स्मितैः पुष्पैर्वसन्तागमने वनी ।। "

मन्ये, शङ्के, नूनं, इव, ध्रुवं, जाने, किल इत्यादि व बहुतकरून या प्रकारचे शब्द हे उत्प्रेक्षेचे व्यंजक आहेत. उत्प्रेक्षा ही बहुतकरून क्रियेपासून उत्पन्न होते.

क्रियेचा विस्तार क्रियास्तवकावरून जाणावा.

उपमा आणि रूपक हे अलंकार दुसऱ्या अनेक अलंकारांचे बीजभूत आहेत म्हणून उपमा प्रथम सांगितली. आतां—

रूपक सांगतों.

जसें—भेद्य, तोप्य, आधार आणि आधेय यांच्या भेदानें रूपक चार प्रकारचें होतें.

---

१ याच प्रतानांतला चवथा स्तबक.

वनापासून—दावानल याविषयीं भेद्यरूपक होतें. मेघाविषयीं तोप्यरूपक होतें. भूमीचे ठायीं आधाररूपक होतें. सिंहाचे ठायीं आधेय रूपक होतें. याप्रमाणें वर्ण्यांच्या विशेषानें भेद होतात.

भेद्यरूपक सांगतों.

जसें—

अंधकार, सर्प, विष, नाग, समुद्र, पर्वत, वृक्ष, धन आणि राक्षस आणि विखल इत्यादि हे रूपकोक्तीनें अरि रूपकांनीं भेद्य होतात.

जसें—अंधकाराविषयीं—रवि, चंद्र, रत्नें आणि दीपक; सर्पानें—गरुड, नकुल, मयूर, विषवैद्य आणि मंत्रवादी; विषाचे—नीलकंठ आणि अमृत; हत्तींनें—सिंह, अंकुश, उदक आणि त्याला बांधायाचा खांब; समुद्राचे—अगस्त्य, मलयानल, वडवानल, परशुराम, आग्नेयास्त्र, नौका, सेतु, हनुमान् आणि मंदराचल; पर्वतांचें—वज्र; वृक्ष आणि लता यांचे—दवानल, वायु नदीचा वेग, हत्ती, विद्युत्पात आणि कुऱ्हाड; मेघांचे—वारा आणि वर्षाकाल सरणें; अग्नीचे—जल आणि मेघ; राक्षसांचे—राम आणि कृष्ण; विखलाचे—शरदृतूचा आगम, सूर्याचा ताप आणि उदक, हे भेदक होत.

मुळांत आदिशब्द आहे त्यावरून सूर्याचा—राहु, मेघागम, हेमंतकाल आणि दिनात्यय; चंद्राचे—राहु, कृष्णपक्षाची प्रतिपदा, प्रभातकाल, सूर्य, दिवस आणि मेघ; दिव्याचे—वावटळ, सर्पदर्शन, स्नेह (तेल अथवा तूप) त्रुटी, दशा (वात) क्षय, फुंकराचा वारा, पदराचा वारा; नदीच्या प्रवाहाचा—ग्रीष्मांतला ताप; महिषासुराची—चंडिकादेवी; गजासुर, त्रिपुर, अंधक, काम, दक्षाध्वर इत्यादिकांचा—शिव; मधुदैत्य, चाणूर, पूतना, कैटभ, कंस, केशी, मुर, राहु, हिरण्यकशिपु, बाणासुर, कालियसर्प, नरकासुर, बलि, शिशुपाल, शाल्व, गरुड इत्यादिकांचा—विष्णु; प्रलंबासुर, यमुनोदक इत्यादिकांचा बलराम; मृगाचे—सिंह

आणि वाघ; मत्स्य, मकर इत्यादिकांचा-कैवर्त (कोळी); वातापीचा-अगस्ति; रात्रीचा-प्रभातकाल; घुबड, नक्षत्रें, चंद्र, दिवा, औषधी, चोर, कुमुद, चकोर, दव इत्यादिकांचा-सूर्य; कमल, चक्रवाक, अंधकार यांचा-चंद्र; कापसाचा-वायु; उष्म्याचा-पंख्याचा वारा अथवा वारा; वायु, दुग्ध, दिवा आणि मद्य इत्यादिकांचा-सर्प; विंध्यपर्वताचा-अगस्त्य; कमलाचें-बर्फ, वर्षाकाल आणि हत्ती; हंसाचा-मेघ; उन्हाचा-मेघ; अंधकाराचा-सूर्य; रवीचा-राहु; राहूचा-विष्णु; चिखलाचा-आतप; जलाचा-वारा; वाऱ्याचा-सर्प; सर्पांचा-गरुड; गरुडाचा-विष्णु; वेलीचा-गज; गजाचा-सिंह; सिंहाचा-शरभ; शरभाचा-मेघ; हे नाशकरणारे होत.

आतां तोष्य सांगतों.

जसें—

वन, पद्म, अब्धि, चक्राङ्ग, चक्र, चातक, षट्पद, पिक, केकी इत्यादि हे तोष्य होत. रूपकालंकारांत यांचें मित्ररूपकानें वर्णन करावें.

वनाचा—मेघ, वसंतागम, कुल्या, औषधीश, शक्र आणि आरामिक; पद्माचें-आदित्य, शरद् आणि वसंत; समुद्राचें-चंद्र आणि ग्रीष्मऋतु; हंसादिकांचा-शरदागम; चक्रवाकादिकांचा-रवि; चातकांचा-मेघ; भ्रमरांचें-कमल; कोकिलांचा-वसंत; मयूरांचा-मेघ.

मुळांत मुख (प्रमुख) शब्द आहे त्यावरून चकोर, लोकांचे नेत्र, चंद्रकांतमणि इत्यादिकांचा-चंद्र. घुबड, नक्षत्रें, चोर, व्यभिचारिणी स्त्रिया, औषधी, राक्षस यांची-अंधारी रात्र; सूर्यकांत, जिन व कमलिनी यांचा-रवि.

जसें—

आधाररूपक सांगतों.

आपल्या गुणांनीं भूमि, आकाश, समुद्र, नदी, वन, नग इत्यादि रूपकांत असले म्हणजे त्यांचा आधार होतो.

वन, पर्वत इत्यादिकांचा भूमि हा आधार होय. जसें–' गुणकानन-भूर्नृपः; नक्षत्रें, रवि, चंद्र इत्यादिकांचा आकाश हें आधार होय. जसें–गुणतारा नभोदेशः; लक्ष्मी, रत्न, सुधा, फेन, विष्णु, मत्स्य, कल्लोल, विद्रुम, मुक्ता, मकर इत्यादिकांचा समुद्र हा आधार होय. जसें–' सद्गुणश्रीर्महोदधिः,' 'गुणरत्नांबुधिर्नृपः' इत्यादि. कमल, हंस, चक्रवाक इत्यादिकांचा आधार नदी. जसें–'गुणाम्भोजमरुत्कुल्या यशोहंस-सरोवरम्' इत्यादि. द्रुम, पर्वत, मृग, सिंह इत्यादिकांचा आधार वन. जसें–' गुणद्रुमवनं नृपः,' 'मानपर्वतं काननम्' इत्यादि. रत्न, वंश, नदी सिंह, वृक्ष इत्यादिकांचा आधार पर्वत. जसें–' गुणमाणिक्यरोहेणः'[1], 'कीर्त्तिगङ्गाहिमाचलः' इत्यादि. मूळ आदि शब्द आहे त्यावरून गंगा, देवदारु, कस्तूरिका, बर्फ, चमरी इत्यादिकांचा आधार हिमाचल; हत्ती, आणि नर्मदा यांचा विंध्यपर्वत; चंदन व दक्षिणपवन यांचा मलयाद्रि; मोत्यांचा ताम्रपर्णी; रत्नांचा रोहणाद्रि; देव, कल्पद्रुम, मंदार, पारिजातक, हरिचंदन, संतानक, नंदनवन, चिंतामणि, कामधेनू, ऐरावत, सुवर्ण, आणि नक्षत्रें इत्यादिकांचा मेरुपर्वत; अलकनगरी, मानससरोवर, शिव, गौरी इत्यादिकांचा कैलास पर्वत हा आधार होय; किञ्जल्क (केसर) आणि भ्रमर यांचा पद्म; कोकिल आणि भ्रमर यांचा सहकार; कुसुम, पल्लव, शाखा, फलछाया, पक्षी, लता इत्यादिकांचा वृक्ष; देव, कल्पवृक्ष, मंदार, पारिजात, हरिचंदन, संतानक इत्यादिकांचा स्वर्ग; शेष, कूर्म, पन्नग, विष, सुधाकुण्ड, दानव, हाटकेश्वर, पातालगंगा, तम इत्यादिकांचा पाताल; कलश, पताका, दंड, देव इत्यादिकांचा चैत्य; गौरी, गंगा, चंद्रकला इत्यादिकांचा महेश्वर; प्रताप, द्युति इत्यादिकांचा रवि; कला, चंद्रिका, सुधा इत्यादिकांचा चंद्र.

या प्रकारानें आपापल्या गुणांहीं सर्व पदार्थ आधार होतात.

---

१ रोहण या नांवाचा पर्वत असून त्यावर माणकांच्या खाणी आहेत अशी प्राचीन लोकांची समजूत आहे.

केवळ न्यायादि गुणांनीं आधार.

रामादिक हे केवळ गुणांनां क्वचित् आधार होतात.

रामादिक हे केवळ न्याय इत्यादि जे आपले गुण त्यांहींच आधार अर्थात् रूपक करण्याला आश्रयभूत होतात, जसें—

न्यायाविषयीं राम, प्रतिज्ञा खरी करण्याविषयीं चाणक्य. अहंकाराविषयीं रावण व दुर्योधन. शौर्यविषयीं राम व सिंह. साहसाविषयीं विक्रमादित्य आणि जीमूतवाहन. तेजाविषयीं मार्तंड. धीराविषयीं राम. शक्तीविषयीं स्वामी कार्तिक. श्रीविषयीं विष्णु. विद्येविषयीं सरस्वती, बृहस्पति आणि शुक्र. दानाविषयीं कर्ण, शिबिराजा, बलिराजा, कल्पवृक्ष, कामधेनू आणि चिंतामणि. शरणागताच्या रक्षणाविषयीं, शिबि, इंद्र आणि जीमूतवाहन. वाक्सौंदर्याविषयीं वाल्मीकि. शमाविषयीं राम. कलांविषयीं चंद्र. मानाविषयीं युधिष्टिर व हरिश्चंद्र. औचित्याविषयीं गुरु. भक्तीविषयीं लक्ष्मण. स्थैर्याविषयीं मेरु. विवेकाविषयीं बृहस्पति. कीर्तीविषयीं राम. विनयाविषयीं लक्ष्मण. प्रज्ञेविषयीं गुरु. प्रतिष्ठेविषयीं इंद्र. दयेविषयीं युधिष्ठिर व जिनेंद्र. प्रज्ञेविषयीं लंकेश्वर. लावण्याविषयीं समुद्र. सौहार्दाविषयीं सुग्रीव. गांभीर्याविषयीं समुद्र. सुभगत्वाविषयीं काम. शोभेविषयीं इंद्र. उद्योगाविषयीं राम. गतीविषयीं—हंस, गज आणि वृषभ. मधुर स्वराविषयीं—कोकिल, वीणा, हंस, मयूर आणि भ्रमर. रूपाविषयीं—काम. नलकुबेर, अश्विनीकुमार, स्वामी कार्तिक, पुरूरवा राजा आणि नकुल. शमाविषयीं—मुनि. ब्रह्मचर्याविषयीं—भीष्माचार्य, स्वामी कार्तिक, शुकाचार्य, हनुमान् आणि नारद. ज्योतिषाविषयीं—वराहमिहिर आणि सहदेव. गणिताविषयीं—श्रीधराचार्य. नाट्यवेदाविषयीं—भरताचार्य. गायनाविषयीं—तुंबुरु, गंधर्व, किन्नर आणि अप्सरा. नृत्याविषयीं—महादेव. वाद्यवाजविण्याविषयीं—नंदी. कवितेविषयीं—वाल्मीकि, व्यास, कालिदास इत्यादि. वैद्यकाविषयीं—धन्वंतरि. विषनिग्रहाविषयीं—पीहुली. दोषनिग्रहाविषयीं—हनुमान्. लक्षणा (व्याकरणा) विषयीं—पाणिनि. तर्कशास्त्राविषयीं—दिङ्नागाचार्य, धर्मकीर्ति, उद्योतनकर इत्यादि. छंदाविषयीं—पिंगलाचार्य. अश्वहृदयज्ञानाविषयीं व पाकशास्त्राविषयीं—नल-

वन, पर्वत इत्यादिकांचा भूमि हा आधार होय. जसें–'गुणकाननभूर्नृपः; नक्षत्रें, रवि, चंद्र इत्यादिकांचा आकाश हें आधार होय. जसें–गुणतारा नभोदेशः; लक्ष्मी, रत्न, सुधा, फेन, विष्णु, मत्स्य, कल्लोल, विद्रुम, मुक्ता, मकर इत्यादिकांचा समुद्र हा आधार होय. जसें–'सद्गुणश्रीर्महोदधिः,' 'गुणरत्नांबुधिर्नृपः' इत्यादि. कमल, हंस, चक्रवाक इत्यादिकांचा आधार नदी. जसें–'गुणाम्भोजमरुत्कुल्या यशोहंससरोवरम्' इत्यादि. द्रुम, पर्वत, मृग, सिंह इत्यादिकांचा आधार वन. जसें–'गुणद्रुमवनं नृपः,' 'मानपर्वतं काननम्' इत्यादि. रत्न, वंश, नदी सिंह, वृक्ष इत्यादिकांचा आधार पर्वत. जसें–'गुणमाणिक्यरोहणः'[1], 'कीर्तिगङ्गाहिमाचलः' इत्यादि. मूळ आदि शब्द आहे त्यावरून गंगा, देवदारु, कस्तूरिका, बर्फ, चमरी इत्यादिकांचा आधार हिमाचल; हत्ती, आणि नर्मदा यांचा विंध्यपर्वत; चंदन व दक्षिणपवन यांचा मलयाद्रि; मोत्यांचा ताम्रपर्णी; रत्नांचा रोहणाद्रि; देव, कल्पद्रुम, मंदार, पारिजातक, हरिचंदन, संतानक, नंदनवन, चिंतामणि, कामधेनू, ऐरावत, सुवर्ण, आणि नक्षत्रें इत्यादिकांचा मेरुपर्वत; अलकनगरी, मानससरोवर, शिव, गौरी इत्यादिकांचा कैलास पर्वत हा आधार होय; किञ्जल्क (केसर) आणि भ्रमर यांचा पद्म; कोकिल आणि भ्रमर यांचा सहकार; कुसुम, पल्लव, शाखा, फलछाया, पक्षी, लता इत्यादिकांचा वृक्ष; देव, कल्पवृक्ष, मंदार, पारिजात, हरिचंदन, संतानक इत्यादिकांचा स्वर्ग; शेष, कूर्म, पन्नग, विष, सुधाकुण्ड, दानव, हाटकेश्वर, पातालगंगा, तम इत्यादिकांचा पाताल; कलश, पताका, दंड, देव इत्यादिकांचा चैत्य; गौरी, गंगा, चंद्रकला इत्यादिकांचा महेश्वर; प्रताप, द्युति इत्यादिकांचा रवि; कला, चंद्रिका, सुधा इत्यादिकांचा चंद्र.

या प्रकारानें आपापल्या गुणांहीं सर्व पदार्थ आधार होतात.

---

१ रोहण या नांवाचा पर्वत असून त्यावर माणकाच्या खाणी आहेत अशी प्राचीन लोकांची समजूत आहे.

आधेयरूपक.

जसें—सिंह, रत्न, सरोवर, अम्भोज, चंद्र, आदित्य, द्रुम इत्यादि आपल्याला आधारभूत रूपक प्रोक्त यांहीं आधाररूपक होतें. जसें—वन, पर्वत, गुहा इत्यादिकांचें—सिंह हें आधेय होय. जसें—'कुलकाननसिंहोयम्,' इत्यादि उदाहरणें जाणावीं. समुद्र, ताम्रपर्णी, रोहण, पर्वत इत्यादिकांचें रत्न हें आधेय होय. जसें—'कुलाम्भोनिधिमाणिक्यम्'. भूमि, पर्वत, अरण्य इत्यादिकांचें सरोवर हें आधेय होय. जसें—'भवारण्ये सुधासरः', 'वंशपर्वतपीयूषसरोवरमयं नृपः', 'भुवि स्फुरति संसारमरुभूमिसुधारसः,' इत्यादि. नदी, सरोवर इत्यादि जलस्थानांचें कमल हें आधेय होय. 'नीतिस्रोतस्विनीपद्मम्, 'राजा राज्यसरोम्बुजम्,' इत्यादि. आकाश, समुद्र आणि शिवाचें भाल यांचें चंद्र हें आधेय होय. जसें—'कुलाकाशे निशानाथः,' 'ज्ञानाब्धौ हिमदीधितिः' इत्यादि. आकाशाचें रवि हें आधेय होय. जसें—'महीपालकुलाकाशप्रकाशनदिनेश्वरः,' इत्यादि. पृथ्वी, पर्वत, वन इत्यादिकांचें वृक्ष हें आधेय होय. जसें—'संसारभूमिकल्पद्रुः', 'कुलाद्रौ देवपादपाः', 'राजारामरसालद्रुः' इत्यादि.

केवल आधेय.

क्वचित् केवल गुणांनींही आधेय होतें.

जसें—मौलीचें—किरीट, पुष्प, माणिक्य, तिलक इत्यादि हें आधेय होय. येथें केवळ रूपकरहित मस्तकाचेंच आधेय जें कोटीरादि तें रूपक होतें. जसें—'भूपालमौलिकोटीरमाल्यमाणिक्यम्' इत्यादि. तसेंच—'कुलतिलक' हेंही याचें उदाहरण आहे. वृक्ष आणि लता यांचें पत्र, पुष्प, फल, शाखा, मूल, कंद, पक्षिजाति इत्यादि आधेय होत. पर्वताचें—नदी, वृक्ष, रत्न, मृग, सिंह, पुलिंद, गज, किन्नर इत्यादि आधेय होत. नदीचें—पद्म, भ्रमर, हंस, चक्रवाक, मत्स्य इत्यादि आधेय होत. समुद्राचें—चंद्र, सुधा, वडवाग्नि, रत्न, शंख, लक्ष्मी, मोतीं, लाटांची शोभा, मत्स्य, विद्रुम, फेंस, विष्णु, विष इत्यादि आधेय होत. चंद्राचें—जोत्स्ना, कला, कलंक इत्यादि आधेय होत. आदित्याचें—ताप, किरण इत्यादि आधेय. आका-

शाचें-चंद्र, अर्क, तारा, गंगा इत्यादि आधेय. पातालाचें-गंगा, नाग, दैत्य, हाटकेश्वर, अंधकार, सुधाकुंड इत्यादि आधेय. स्वर्गाचें-देव, इंद्र, विमान, कल्पद्रुम, नंदनवन, गंगा, मंदार, पारिजातक, हरिचंदन, संतानक इत्यादि आधेय. मेरूचें-देव, स्वर्ग, कामधेनु, चिंतामणि, मंदार इत्यादि आधेय. कामिनीचें-सीमंत, कुंकुम, स्तवक, लीला, कमल, आदर्श, कुण्डल, कङ्कण, केयूर, नूपुर, स्मित, कटाक्ष, धमिल्ल, वेणी, कुच, मुख, कर, चक्षु, नासा इत्यादि आधेय. वनाचें सरसी, वापिका, हंस, चक्रवाक, वृक्ष, पर्वत, भ्रमर, गज, सिंह, सहकारादि वृक्ष, पुष्प, स्तवक, पुलिंदक, तस्कर, मृग इत्यादि आधेय. गजाचें-आदर्श, सिंदूर, भूषण, अंकुश, वरत्र, गुडी, कोटक, पताका, योध, मुखपट, करङ्क, कुम्भस्थल, दन्त, कर्ण, पाद इत्यादि आधेय. मंडपाचें-मंगलकुंभ, लतास्तंभ, चंद्रोदय, चंदनमाला, मुक्तावचूल, पुष्पप्रकर इत्यादि आधेय. विन्ध्य पर्वताचें-गज आणि नर्मदा इत्यादि आधेय. हिमाचलाचें-गंगा, हिम, कस्तूरिकामृग, देवदारु, किन्नर, औषधि, चामर इत्यादि आधेय. मलयाद्रीचें-चंदन, दक्षिणानिल इत्यादि आधेय. रोहण पर्वताचें-रत्नादि आधेय. कैलासाचें-शिव, गौरी, मानससरोवर इत्यादि आधेय. गृहाचें-स्तम्भ, कपाट, द्वार इत्यादि आधेय.

आतां आरोपार्ह गुण सांगतों.

सत्य, प्रतिज्ञा, अहंकृति, शौर्य, साहस, मति, धीरत्व, शक्ति, श्री, विद्या, दान, शरण्यता, वाक्, शम, कला, सत्य, औचिती, भक्ति, न्याय, स्थैर्य, विवेक, कीर्ति, विनय, प्रज्ञा, प्रतिष्ठा, दया, आज्ञा, लावण्य, सुहृत्, गम्भीरता, गुरुता, सौभाग्य, शोभा, उद्यम, सौम्यत्व, मार्दव, शौचत्व, सत्त्व, विषय, जन हे गुण आरोपार्ह होत.

वर सांगितलेले सर्व इत्यादि गुण राजा इत्यादिकांचेठायीं यथोचित रीतीनें वर्णन करावे.

आतां दोष सांगतों.

माया, भय, दंभ, दुष्कर्म, लोभ, शोक, मद, क्रोध, रोग, संसार, दौर्जन्य, प्रमाद, अज्ञान आणि काम हे दोष होत.

हे मायादिक दोष नीचजनांचे भेयरूपकानें उत्तमाच्या ठिकाणीं असलेलेही औचित्य पाहून योजले जातात. तसेंच पूर्वी सांगितलेले संधा इत्यादि गुण तेही वैपरीत्यानें दोष होतात.

आतां रोप्यार्ह शब्द सांगतों.

पुल्लिंग, नपुंसकलिंग पदार्थ प्रथम सांगतों—

चैत्य, अंग, वृक्ष, गज, मेघ, मृगांकभाज, व्योम, अग्नि, सिंधु, हरि, दीपक, रत्नकुंभ, चक्राङ्क, चातक, चकोर, मयूर, चक्र, पुंस्कोकिल, वन, सरोवर, अम्बुज, मंदिर, इत्यादि; हे पुल्लिंगी आणि नपुंसकलिंगी शब्द होत.

आतां स्त्रीलिंग शब्द रोप्यार्ह सांगतों.

ज्योत्स्ना, नदी, विधुकला, सरसी, पताका, वल्ली, वनी, कमलिनी, दयिता, सुधा, श्री, कादंबिनी, सुरभि, वृष्टि, सुरात्रि, मुक्ता, तारा, करेणु, कविता, लहरी, आणि कदली इत्यादि स्त्रीलिंगी शब्द होत.

हे जे शब्द दिले आहेत ते काव्यद्वयपदार्थ व अन्यही यांच्याशीं पूर्वी सांगितलेले संधा, अहंकृति इत्यादि, काव्यचतुष्टयांत सांगितलेले व दुसरे गुण आणि दोष हेही नपुंसकाशीं नपुंसक, पुल्लिंगाशीं पुल्लिंग व स्त्रीलिंगाशीं स्त्रीलिंग भेद इत्यादि चार प्रकारच्या रूपकविधीनें योजावे.

भेद्यरूपक सांगतें.

जसें—'कोपपावकपर्जन्यः' सोप्यरूपक सांगतें; जसें—'विवेकाम्भोजभास्करः'. आधाररूपक सांगतें; जसें—'गुणरत्नपयोराशिः'. आधेयरूपक सांगतें; जसें—'गुणाम्बरनिशाकरः'. नपुंसकलिंग आणि पुल्लिंग शब्द शौर्य, शम इत्यादि, स्त्रीलिंग रोप्याहे होतात; जसें—

"शौर्यलक्ष्मीलताभेद्यः शमश्रीकौमुदी विधुः ।
महः शोभाब्जिनी सूर्यो दानस्थितिसुधाम्बुधिः ॥"

स्त्रीलिंग शब्द संधा, अहंकृति इत्यादि; पुढें असलेल्या प्रपंच, विस्तार, प्रसर हे व यांच्या सारखे दुसरे शब्द यांहीं करून नपुंसकलिंग रोप्यार्ह होतात; जसें—

"सन्धाविस्तारपाथोधिविधुरेप क्ष्मापतिः ।
विद्याप्रसरवृक्षाब्दः प्रज्ञोत्कर्षनभोरविः ॥"

द्विपंक्तिरूपक.

पूर्वी चार प्रकारचीं जीं रूपकें सांगितलीं त्या प्रत्येकाचेंही द्विपंक्तिरूपक होतें.

द्विपंक्तिभेद्य रूपक.

जसें—

'प्रतिज्ञावाहिनीपूरपरिमुक्तारिपुद्गमः' ।

हेंही रूपक वैपरीत्यानें होतें; जसें—

'द्विपित्रृक्षपरिसावित्रतिज्ञावाहिनीरयः' ।

प्रतिज्ञाचन्द्रिकापूरम्लानवैरिमुखाम्बुजः ॥

द्विषवक्त्राम्बुजम्लानि प्रतिज्ञाचन्द्रिकान्वयः ॥

शौर्यदावानलप्लुष्टद्वेषिकीर्तिलतादवः ।
द्वेषिकीर्तिलताद्रोही शौर्यदावहुताशनः ॥
धैर्यसूर्यपरिम्लानवैरिकैरवकाननः ।
वैरिकैरवकान्तारग्लानिकृद्धैर्यभास्करः ॥
शमस्रोतस्विनीपूरशान्तक्रोधहुताशनः ।
क्रोधदावानलच्छेदिशमस्रोतस्विनीरयः ॥
कलाकादम्बिनीशांतद्विपत्तेजोहुताशनः ।
द्विपत्तेजोदवच्छेदिकलाकादम्बिनीभरः ॥
विद्यास्रोतस्विनीवाहभिन्नवादीमहोरुहः ।
वादिभूरुहविद्रोहिविद्याकूलङ्कषारयः ॥

आतां द्विपंक्तिस्तोच्य रूपक सांगतों.

जसें—

कलाकमलिनीबोधशमवासरनायकः ।

हेंही वैपरीत्यानें होतें; जसें—

शमभास्करविस्मेरकलाकमलिनीवनः ।
कलाकादम्बिनीलीलानृत्यर्जुनमनःशिखी ॥
जनस्वान्तशिखिक्रीडाकलाकादम्बिनीभरः ।
उल्लासितसत्यजीमूतगीतिविष्टपचातकः ॥
लोलचातकसंप्रीतिकरसत्यपयोधरः ।
विवेकरजनीनाथसंवर्धितशमाम्बुधिः ॥
शमसागरविस्तारविवेकरजनीकरः ॥

भेद्यरूपक सांगतों.

जसें --'कोपपावकपर्जन्यः' तोप्यरूपक सांगतों; जसें-'विवेका-म्भोजभास्करः'. आधाररूपक सांगतों; जसें-'गुणरत्नपयोराशिः'. अभेय-रूपक सांगतों; जसें- 'गुणाम्बरनिशाकरः'. नपुंसकलिंग आणि पुल्लिंग शब्द शौर्य, शम इत्यादि, स्त्रीलिंग रोप्याई होतात; जसें-

"शौर्यलक्ष्मीलताभेद्यः शमश्रीकौमुदी विधुः ।
महः शोभाङ्गिनी सूर्यो दानस्थितिसुधाम्बुधिः ॥"

स्त्रीलिंग शब्द संधा, अहंकृति इत्यादि; पुढें असलेल्या प्रपंच, विस्तार, प्रसर हे व यांच्या सारखे दुसरे शब्द यांहीं करून नपुंसकलिंग रोप्याई होतात; जसें-.

"सन्धाविस्तारपाथोधिविधुरेप क्षमापतिः ।
विद्याप्रसरवृक्षाब्दः प्रज्ञोत्कर्षनभोरविः ॥"

द्विपंक्तिरूपक.

पूर्वी चार प्रकारचीं जीं रूपकें सांगितलीं त्या प्रत्येकानेंही द्विपंक्ति-रूपक होतें.

द्विपंक्तिभेद्य रूपक.

जसें----

'प्रतिज्ञात्राहिनीपूरपरिप्लुतरिपुद्रुमः' ।

हेंही रूपक वैपरीत्यानें होतें; जसें-

'द्विपिवृक्षपरिप्लाविप्रतिज्ञावाहिनीरयः' ।

प्रतिज्ञाचन्द्रिकापूरम्लानवैरिमुखाम्बुजः ॥

द्विषिवक्त्राम्बुजम्लानिप्रतिज्ञाचन्द्रिकारयः ॥

विवेकाम्बुधिविक्रीडद्गुणमुक्तासमुच्चयः ।
धैर्यशैलपरिक्रीडत्कीर्तिगङ्गारयो नृपः ॥"

आतां द्विपंक्तिमिश्ररूपक सांगतों.

जसें—

'सन्धासिन्धुयशोऽम्भोजक्रीडद्गुणसितच्छदः' ।

हेंच वैपरीत्यानें—

गुणहंसो मनोहारि सन्धासिन्धुयशोऽम्बुजः ।
शौर्यशैलमहादावदग्धवैरिमहीरुहः ।
वैरिभूरुहविद्रोहिशौर्यशैलमहानलः ।
कलावल्लीयशःपुष्पक्रीडद्गुणमधुव्रतः ।
गुणद्विरेफरोचिष्णुकलावल्लीयशःशमः ॥
शमसिन्धुयशोनीरक्रीडद्गुणसरोरुहः ।
गुणपङ्केरुहभ्राजिशमसिन्धुयशोजलः ॥
सदौचितीलताकीर्तिः पुष्पोद्यद्गुणषट्पदः ।
गुणभृङ्गभृतौचित्यवृक्षकीर्तिप्रसूनकः ॥

आतां रूपकनिर्वाहविधि सांगतों.

जसें—

"प्रतिज्ञाचन्द्रिकानन्द्रः शोभते भूमिवल्लभः ।
यदालोकनमात्रेण म्लानं वैरिमुखाम्बुजैः ॥
मानमातङ्गविन्ध्याद्रिरेष क्ष्मापालपुङ्गवः ।
कीर्तिर्विजृम्भते यस्य नर्मदाशर्मदायिनी ॥
औचित्यद्रुमकान्तारं भूमिपालो विराजते ।
शौर्यसिंहपरिक्रीडाध्वस्तवैरिमतङ्गजः ॥

धैर्यदन्तावलक्रीडाविन्ध्यविश्वम्भराधरः।
सत्कीर्तिनर्मदापूरप्लुतक्षोणीतलो नृपः
कलाकल्लोलिनीशैलः सैष राजा विराजते ।
महोमशैपधिज्वालाजालजीर्णा द्विषत्तमाः ॥

आतां भिन्नरूपक विधि सांगतों.

जसें—

"यद्दानकासारसमुद्भवानि भृशं यशःकैरवमण्डलानि।
गुणावलीकेसरभासुराणि श्रितान्यहो याचकचञ्चरीकैः।
छद्मापराधेनिधिसम्भवेन भवद्यशःकैरविणीधवेन।
लीलापरिस्मेरितदिङ्मुखेन म्लानानि विद्वेषिमुखाम्बुजानि॥"

बाकी राहिलेले अलंकार मीं (अमरचंद्रानें) केलेल्या अलंकारप्रबोधनामक ग्रंथावरून जाणून घेऊन त्यांचा अभ्यास करावा.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायाः अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे अलंकाराभ्यासो नाम प्रथमःस्तबकः समाप्तः ॥

वर्ण्यस्तबक दुसरा.

यानंतर अर्थोत्पत्तीचे प्रकार प्रकाशित करतों.

वर्ण, आकार, क्रिया, आधार, आधेय, संबंधी, बंधु, संपर्की, द्वेषी, मित्र, पति, पत्नी, ईश, सेवक, इंद्रियानंदप्रद, भूतिप्रद, त्यांचा अपहार करणारे यांचेही अरि आणि मित्र इत्यादि वर्ण्य काव्यांत अर्थबीजक होतें.

सर्वही वस्तूंला वर सांगितलेले, वर्ण, आकार इत्यादि भाव एक दोन किंवा तीन निश्चित असतातच. वर्ण ह्मणजे शुक्ल इत्यादि प्रकारचा रंग, आकार ह्मणजे चौकोनी, वाटोळा इत्यादि प्रकारची आकृति, क्रिया ह्मणजे चलनवलनादिक, आधार ह्मणजे वृक्षादिकांचा पृथिवी इत्यादि, आधेय ह्मणजे पृथ्वी इत्यादिकांचे वृक्षादिक, संबंधी ह्मणजे पिता, पुत्र इत्यादि, बंधु ह्मणजे भ्राता इत्यादि, संपर्की ह्मणजे जवळ असलेले, द्वेषी ह्म० शत्रु, मित्र ह्मणजे सुहृत्, पति ह्म० विधिपूर्वक वरणारा, पत्नी ह्म० विधिपूर्वक वरलेली, ईश ह्म० धनी, सेवक ह्म० त्याची आराधना करणारे किंवा नोकरी करणारे, इंद्रियानंदप्रद ह्म० एकच नेत्रांनी इंद्रियांला किंवा सर्व इंद्रियांला प्रीति देणारे, भूत्यादिप्रद ह्म० लक्ष्मी, वस्त्र, स्थान, तेज इत्यादि देणारे, तदपहारी ह्म० इंद्रियानंद आणि भूति यांचा अपहार करणारे.

वर सांगितलेल्या ह्या वर्णादिकांनेही यथासंभव जे रिपु, मित्र इत्यादि, तेही जसे वर्ण, आकार, क्रिया यांच्या सादृश्यानेंच दुसऱ्या वस्तु द्वेषी आणि मित्र होतात; तसेंच आधार, आधेय, संबंधी, बंधु, संपर्की, द्वेषी, पति, पत्नी, स्वामी, सेवक, इंद्रियानंददायी, भूत्यादिदायी, इंद्रियानंदापहारी, भूत्याद्यपहारी, यांने द्वेषी आणि मित्र होतात. आधारादिकांचेही सादृश्यावरून दुसऱ्या वस्तूशीं शत्रुत्व आणि मित्रत्व कल्पना करावें. मुळांत इत्यादि शब्द आहेत त्यावरून वर्ण्य, वर्णादि, द्वेषी आणि मित्र यांचे द्वेषी व मित्र इत्यादिकांचें ग्रहण करावें.

तसेंच वर्ण्यांचें शिशिरत्व, उष्णत्व, मधुरत्व, कटुत्व, सुगंधत्व, सुरूपत्व, दुर्गंधत्व, कुरूपत्व, मधुरध्वनित्व, कठोरध्वनित्व, सूक्ष्मत्व, इत्यादिक व अन्यही भाव वर्ण्यवस्तूंचे ठायीं अनेक प्रकारच्या अर्थांची उत्पत्ति होण्याला बीजरूप होतात. जसें-उदाहरणार्थ-सूर्य याला वर्ण्यविषय घेतला असतां त्याचा पिंवळा रंग, आकार वाटोळा, क्रिया प्रकाशन रूप इत्यादि आकार. आकाश, आधेय, हस्तकमल इत्यादि, संबंधी-ब्रह्मा कश्यप, शनि, यमुना इत्यादि, बांधव-दुसरे आदित्य, संपर्की-रथ, मार्ग, अरुण, वालखिल्य इत्यादि, द्वेषी-राहु, शुक्र, शनि, अंधकार आणि दैत्य, मित्र-चंद्र, मंगळ आणि गुरु अथवा कमल, चक्रवाक इत्यादि, प्रभा आणि

कमलिनी यांचा सूर्य हाच पति होय, पत्नी—प्रभा, कमलिनी, रत्नादेवी इत्यादि, त्याचा ईश—आजा पितामह असल्यामुळें ब्रह्मदेव, सेवक—भानु, इंद्रियानंदप्रद—मित्र इत्यादि, शोभाप्रद—दिवस इत्यादि, इंद्रियानंतर—शत्रु इत्यादि, तेजोहर—राहु, दिवसाचा शेवट इत्यादि होते.

याप्रमाणेंच वरवर्ण्यरवें करून घेतलेला जो रवि याच्या वर्णाचे द्वेषी आणि मित्र—त्यांचप्रसारखा ज्यांचा वर्ण असेल ते त्याच्या वर्णाचे द्वेषी आणि मित्र, त्याच्यासारखा ज्यांचा आकार असेल ते त्याच्या आकारानें द्वेषी आणि मित्र, त्याचा मित्र अर्थात् कमल त्याचे द्वेषी चंद्र इत्यादि, त्याच्या वर्णाचे मित्र चक्रादि, संपर्की हंसादिक, आधार जल, आधेय—भृङ्ग इत्यादि, याप्रमाणें परस्पर एकेका वस्तूच्या यथासंभव दुसऱ्या वस्तु द्वेषी, मित्र इत्यादि पाहून घ्याव्या. तसेंच वर सांगितलेल्या रीतीनें कमलाचे मित्र व द्वेषी जे चंद्रादि त्यांनींही वर्ण, आकार क्रियादि पाहून घ्यावीं.

वर्ण्य वस्तूच्या आकारादिकांतून एक किंवा दोन तीन अथवा अधिक घेऊन बुद्धिमानानें वर्ण्य वस्तूंचे ठायीं औचित्याला अनुसरून अर्थ उत्पन्न करावा.

वर्ण्य वस्तूचे वर्ण, आकार क्रिया इत्यादिकांतून कोणता तरी एक दोन तीन चार अथवा पांच मात्र घेऊन अर्थ पूर्णतेला न्यावा.

वर्ण आकार क्रिया इत्यादिकांहीं सदृश अशा वस्तू तसल्या दुसऱ्या वस्तूंच्या ठायीं उचित असेल त्याप्रमाणें उपमारूपक इत्यादिकांहीं योजाव्या.

जसें—वर्ण्यवस्तु शुभ्र असेल तर त्याच्या ठिकाणीं शुभ्रानी मोकोनी असेल तर मोकोनी, कांपणें याच्या ठिकाणीं नर्तनादि, इत्यादि सारखे भाग उपमेनें अथवा रूपकानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही अलंकारानें योजावे.

वर्ण इत्यादिकांनीं उपमान केलेल्या वस्तूचे ठायीं असलेले मख्यात वर्ण इत्यादि जे मुख्य गुण ते उपमेयाचे ठायीं सादृश्यानें, श्लेषानें व औचित्यानें योजावे.

जसें–पांढऱ्याला पांढरें, चौकोन्याला चौकोनी, चलाला अचल, आधार परिवार इत्यादिकांला आधार परिवार इत्यादि औचित्यानें उपमान केले जातात. उपमान केलेल्या वस्तूंचे वर्णादि गुण सादृश्यानें अथवा श्लेषानें उपमेयाचे ठायीं आरोपित केले जातात. उपमान केलेल्या वस्तूचे वर्णादि गुण सादृश्यानें अथवा श्लेषानें उपमेयाचे ठायीं आरोपित केले जातात.

आतां प्रथम वर्णापासून त्यांतही शुक्लवर्णापासून अर्थोत्पत्तीकरतां शुक्लपदार्थाचा संग्रह सांगतों. जसें––

शुभ्र वर्णाचे पदार्थ––भारती, धर्म, शेष, शिव, वरुण, इन्दु, चंद्रप्रभ, आणि सुविध्य नांवांचे जैन, बल, नारद, ब्राह्मणांचा वर्ण आणि धर्म, पितर, कृतयुगांतला विष्णु, सत्त्वगुण, कृतयुग, शांत, हास्य, आणि वीर हे रस-तसेंच शुक्लध्यान, शुक्ललेश्या, पुण्य, सिद्धि, शिला, उशना, चंद्र, उच्चैःश्रवा, ऐरावती, चंद्र, प्रकाश, शरदृतूंतले मेघ, देवालय, राजवंगला, कैलास, मंदार, वृक्ष, हिमाचल, केळीचा गाभा, पारिजात, लोध, व कंकोल वृक्ष, कापूस, लव्हाळ्याचीं फुलें, कापूर, केळ, रुपें, यश, सर्पाची कांत, समुद्राचा फेंस, चंदन, हास्य, बर्फ, दहीं, प्रक्षण, चूर्ण, अस्थि, फटकी, स्फटिक, अभ्रक, केतकी, आणि खजूरी यांचे रज, कटाक्ष, वस्त्र, भस्म, कमलाचा देंठ, गांस, मेघ, धारा, चंद्र, किरण, चंत्ररी, हार, ऊर्णनाभितंतु, लाटा, खरदंड, हत्तीचे दांत, गुण, सेराह, शर्करा, साळीचे तांदूळ, दूध, गंगा, अमृ-

तजल, पाण्याचा प्रवाह, पारा, हंस, बगळे, चंद्रविकासि कमल, शंख, लताग्रह, पुंडरीक, कपाल, पांढरी, घागर, छत्र, सिंह, ध्वज, पांढऱ्या गुंजा, शिंपा, कवड्या, मोतीं, फुलें, नक्षत्र, दांत, घामाचे बिंदु, सूर्यकांत, चंद्रकांत, गारा, सिकताकण, दंवाचे बिंदु, मोगरीचें फूल, जुईचें फूल, कुंद, जाईचें फूल, आणि कुडयाचें फूल इत्यादि हे पदार्थ श्वेत रंगाचे असें मानलें आहे.

वर सांगितलेले भारती इत्यादि पदार्थ व दुसरेही श्वेत पदार्थ परस्पर त्यांचें औचित्य पाहून उपमान केले जातात. उपमान केलेल्या पदार्थांचे रंग इत्यादि गुण उपमेयाचे ठिकाणीं आरोपित करण्यांत येतात जसें–आपल्याला भारती (सरस्वती)चें वर्णन करावयाचें असतांना तिचें उपमान गंगा घेतली. गंगेचा रंग पांढरा आहे. तिचा परिवार–हंस, कमलें इत्यादि, आधार–शंकराचें मस्तक, तिची क्रिया –पापहारित्व आहे त्यावरून भारतीचें–'कुंदेन्दुसुन्दरद्युतिः, पद्मभिया हंसै सेविता शिवोत्तमाङ्गललिता गङ्गेव सेवकपापहारिणी जयति' असें वर्णन करावें.

आतां तारका (नक्षत्रें) हीं वर्ण्य घेतलीं त्यांचें उपमान मोतीं त्याचा आधार समुद्र, त्यावरून–'नभोऽम्भोधिमध्ये तारामुक्ता इव' असें वर्णन करतां येईल.

तसेंच वर्ण्य काश (मोहोळाचीं फुलें) त्याचें उपमान हास्य व तें हास्य प्रियसंगत होतें त्यावरून–नवहंससमागमे शरद्वध्वा हासप्रकाशा इव काशाः' असें वर्णन करतां येईल.

याप्रमाणेंच वर्ण्य हास्य घेतलें असतां त्याचें उपमान ज्योत्स्ना तिचा आधार चंद्र, त्यावरून–'शुक्लचंद्रस्य ज्योत्स्नेव हास्यश्रीः' असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य यश घेतलें असतां त्याचें उपमान हास्य, हास्याचा आधार हर्ष, त्यावरून–'रिपुजयहृष्टस्य नृपखड्गस्य हास्यमिव यशः' असें वर्णन करतां येईल.

तसेंच वर्ण्य यश त्याचें उपमान कापूर त्याचा आधार समुद्गक (संपुटक अथवा हेलगार्ति) परिवार अङ्गार, त्यावरून–'त्रैलोक्योदर-समुद्गके यशःकर्पूर इव तन्मध्ये नभोऽङ्गारलेशः'

तसेंच वर्ण्य तारा त्यांचें उपमान पुष्पें त्यांचा आधार लता. त्यावरून–'तमोवल्ल्याः पुष्पाणीव तारा' असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य पुष्पें त्यांचें उपमान स्वेदबिंदु ते सात्विक भाव धर्म यापासून होतात त्यावरून–'दक्षिणानिलस्य स्पर्शाद् भृङ्गस्पर्शात्' किंवा 'वसंत स्पर्शाद्वा वल्लीनां स्वेदबिंदव इव पुष्पाणि' किंवा 'परस्परसंघट्ट-घर्मादिव' अथवा 'रवितापघर्मादिव आत्मवशभृङ्गं परवल्लीगतं दृष्ट्वा कोपादिव वल्लीनां स्वेदबिन्दव इव पुष्पाणि.'

अथवा पुष्पांचें उपमान तारका, तारकांचा आधार आकाश त्यावरून–'वनाकाशे पुष्पाणि तारका इव'.

अथवा 'रवितापस्तथा शीतलवनोपान्तमाश्रितास्तारा इव पुष्पाणि' अथवा 'स्वोपस्कारकरांधकारभीत्या श्यामलवनमुपाश्रितास्तारा इव पुष्पाणि'.

वर्ण्य प्रासाद (देऊळ अथवा राजवंगला) त्याचें उपमान हिमाचल त्याचा परिवार गंगा त्यावरून–'प्रासादो हिमाचलः तत्र गंगेव पताका' असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य प्रासाद त्याचें उपमान धर्म, त्यावरून–'प्रासादो धर्मो लोक-पातकवैरिणो जित्वा पताकाच्छलात् मौलेरुपरि पटीं चालयति'.

कृष्णवर्ण शब्द.

यानंतर कृष्ण वर्णापासून अर्थोत्पत्ति होण्याकरितां कृष्ण पदार्थांचा संग्रह करतों, जसें–

कृष्णपदार्थ–केशव, बलरामाचीं वस्त्रें, चंद्राचा कलंक, राहु,

विन्ध्यपर्वत, अंजनाद्रि, सुव्रत आणि नेमिनाथ नांवाचे जैनांतले तीर्थंकर, धूमकेतु, महापद्म व अनंतनामक नाग, यम, दैत्य, सर्प, राक्षस, शनि, शिवकंठ, घन, अशनि, काली, कलि, हरि, द्वैपायन, राम, धनंजय, शूद्रांचे-वर्ण, धर्म व पितर, तमोगुण, कालि (भीष्माचार्यांची सावत्र आई 'सत्यवती'), देवी, द्रौपदी, राजपाद, विदूरज, विष, आकाश, अमावास्येची रात्र, शस्त्र, अगरुचंदन, पाप, अंधकार, रात्र, धूर, काजळ, कस्तूरी, चिखल, कृष्णपक्ष, आभाळ आलेला दिवस, शाई, मद, सुरा, समुद्र, यमुना, अंजनयुक्त अश्रु, मूग, उडीद, तीळ, मोथा, मिरीं, अरण्य, वृक्ष, गवत, ताड, तापिच्छदल, इंदीवर, वल्ली, नळि, जांभळाचें फळ, गुंजेचें मुख, कोळसे, दुष्ट मनुष्य, चर्म, महामारी, दुर्वचन, खोटें भाषण, खल, कृत्या, अपकीर्ति, मारण, ध्यान, दुर्ध्यान, कृष्णलेश्या, विपत्ति, व्यथा, कूर्म, वराह, खट्वांग, महेश, पिक, षट्पद, गोलांगुलाचें मुख (माकडाचें तोंड), हत्ती, चटक आणि मोर यांचा कंठ, कावळा, मुंगी, दुर्गापति, खण्डन, कण्डिका, मकर, कृष्णसार, भिल्ल, छाया, गोमय, स्त्रियेची-रोमावली, नेत्र, पापण्या, भोंवया, रोम आणि केश, अद्भुत आणि शृंगार हे रस, कटाक्ष आणि डोळ्यांतल्या बाहुल्या.

हे व दुसरेही कृष्ण पदार्थ परस्पर औचित्यानें उपमान केले जातात. उपमान केलेल्या पदार्थाचे वर्ण इत्यादि गुण उपमेयाचे ठायीं आरोपित करण्यांत येतात. जसें-वर्ण्य स्त्रीची वेणी तिचें उपमान कृपाण (तरवार) त्याचा आधार वीरपुरुष, त्यावरून-'मदनवीरेण भवनिष्कलीकृतपंचशरेण सौवेणीमिषात् कृपाणदण्ड इव प्रगुणीकृतः'. असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य तम त्याचें उपमान धूर, त्याचा आधार अग्नि, त्यावरून-संध्यावह्निधूमैरिव तमोभिर्व्याप्ता दिशः' असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य तम त्याचें उपमान कज्जल, त्याचा आधार दीप, त्याचें उपमान धूम, धूमाचा आधार अग्नि, त्यावरून 'सन्ध्यावन्हेराधारो दीपः ततः-औषधीदीपसमुद्भूतैः कज्जलैरिव तमोभिर्मलिना दिशः' अथवा 'रविवियोगार्तानां दिग्वधूनां साञ्जनाश्रुसलिलानीव तमांसि.'

तसेंच वर्ण्य इन्दुकलंक, त्याचें उपमान नीलपद्म, त्याचा आधार सरोवर, त्यावरून-नभोऽरण्ये सुधासरः तत्र लाञ्छनच्छलात् उत्तमसो नीलोत्पलम्' असें अथवा 'यामिनीकामिन्या मुखमिव चन्द्रः तल्लांछनच्छलात् उत्तमसो नीलोत्पलम्.'

अथवा लांच्छनाचें उपमान पाप, पापाची उत्पत्ति दुष्कर्मापासून, त्यावरून-रविवियोगार्तपद्मिनीनां लक्ष्मीहरणपातकादिव चंद्रस्य लांछच्छलात् मुहूर्त पातकमिव दृश्यते'.

तसेंच इन्दुकलंकाचें उपमान कस्तूरिका, तिचा आधार रुप्याचें कचोलक (पंचपाळें) त्यावरून-यामिनीकामिनी स्वमण्डनार्थं चंद्रस्य कचोलके लांच्छनव्याजात् कस्तूरिकापंकमिव प्रगुणीचकार.'

आतां इन्दुलांछनाचें विष हें उपमान घेतलें असतां त्यावरून-आस्मानं क्रूरस्वभावेन निर्विर्ण्ण भ्रातृस्वभावस्वीकरणाय लाञ्छनच्छलात् कालकूटं चंद्रमिव सेवते' अथवा 'यामिन्या स्वपतेश्चंद्रस्य चक्षुर्दोषापनयनार्थं लाञ्छनव्याजात् कज्जलांकः कृत इव.'

वर्ण्य नीलोत्पल, त्याचें उपमान (चंद्राचें) लाञ्छन त्यावरून-कामिनीचंद्रे नीलोत्पलम् लाञ्छनमिव.

वर्ण्य धम्मिल, त्याचें उपमान राहु त्यावरून-कालवशादिव गतवैरैः सुमुखीमुखपार्श्वे चंद्रभ्रमात् धम्मिलच्छलेन राहुरिव समागतः'.

वर्ण्य शिवाच्या कंठाची कांति तिचें उपमान तम, त्यावरून-त्व. हे प्रभो सर्वेषामपि सामान्यप्रभुः, ततः किमस्मद्वैरिणं चंद्रं शिरसा धत्से. इति 'विज्ञप्ये अंधकारमिव कंठध्वनिच्छलादीश्वरमाश्रितं' अथवा

'कंठकांति निजसुतललाटेन्दुमिलनाय जलधिरिव समागतः' अथवा 'कंठकान्तिच्छलात् गंगास्पर्धयेव यमुना ईश्वरं समागता' इत्यादि प्रकारें वर्णन करतां येईल.

नीलवर्ण शब्द.

नीलवर्णापासून अर्थोत्पत्ति होण्याकरतां नील पदार्थांचा संग्रह सांगतों जसें–

नीलवर्ण–बुध, कार्कोट, मल्लि आणि पार्श्व नांवाचे जैन तीर्थंकर, बीभत्सरस, वायु, नीलिका, नीलवानर, शुक, नीलोत्पल, दूर्वा, प्रियङ्गुदल, शेवल, वंशांकुर, मरकत, इंद्रनील, सूर्याचे घोडे, कांच, मुग, नीललेश्या आणि बालतृण इत्यादि.

हे व दुसरेही नीलपदार्थ परस्पर औचित्यानें उपमान केले जातात. उपमान केलेल्या पदार्थांचे वर्ण इत्यादि गुण उपमेयाचे ठायीं आरोपित करण्यांत येतात. जसें–पार्श्व नांवांचा जैन हा वर्ण्य घेतला असतां त्यांचें उपमान नीलोत्पल, त्याचा आधार सरोवर, त्यावरून–'यस्य मनस्सरसि श्रीः पार्श्वे नीलोत्पलीभवति तस्य लक्ष्मीर्न दूरे तु'.

वर्ण्य शुकावलि तिचें उपमान इंद्रनीलमण्यांची माळ, त्यावरून–'शरदि नभोलक्ष्म्या इंद्रनीलमणिमालेव शुकावलिः.'

रक्तवर्ण शब्द.

रक्तवर्णापासून अर्थोत्पत्ति करण्याकरितां रक्तवर्ण पदार्थांचा संग्रह सांगतों. जसें–

रक्तवर्ण–मंगळ, भीम, अश्व, शंख, तक्षक, पन्नग, पद्मप्रभा, वास्तु आणि पूज नांवाचे जिनेंद्र, बालसूर्य, त्रेतायुग, त्रेतायुगांतला विष्णु, क्षत्रियांचा वर्ण, धर्म आणि पितर, सन्ध्याकाल, उल्का, वन्हि, विद्युल्लता, ताम्रें, विद्रुम, कुंकुम, पद्मराग, सुरा, रक्तचंदन, आळता, डोळ्यांच्या कोरा, अधर,

जिव्हा, रक्त, मांस, शेंदुर, धातु, हिंगुल, मधु, रत्नें, स्फुलिंग, हस्ति, बिन्दु, नख, इंद्रगोप नांवाचे किडे, खद्योत, कोंबड्याचें डोकें, चकोर, सारस, पारावत आणि कोकिल यांच्या दृष्टि, कियाह, हंसाची चोंच आणि पाय, कीर आणि माकड यांचें मुख, कुसुंबा–किंशुक–अशोक–जास्वनी–दुपारी आणि पाडली यांचीं फुलें आणि कोमल पल्लव, डाळिंबीचें फूल, बिंबली आणि किंपाक यांचीं फळें, गुंजा, कोकनद, रौद्ररस, राग, घट, इष्टिका, ताम्बूलराग, मंजिष्ठा, वज्रक्षत, नखक्षत, तेजोलेश्यी, पद्मलेश्यी, क्रोध, क्रुद्ध झालेल्याचें शरीर, मद, वश्य आणि आकर्षण यांचें ध्यान आणि पिकलेलीं फळें.

हे व दुसरेही रक्त पदार्थ परस्पर औचित्यानें उपमान केले जातात व उपमान केलेल्या पदार्थांचे वर्ण्य इत्यादि गुण उपमेयाचे ठायीं आरोपित करतात. जसें–वर्ण्य किंशुक (पळस) त्याचें उपमान कौसुंभवस्त्र (कुसुंब्याचा रंग दिलेलें वस्त्र) त्यावरून–'वसंतप्रियसमागमे वनस्थनिरंतरस्मेरितकिंशुककुसुमभंगिमिषेण करैः कौसुम्भवासांसि परिहितानि.'

वर्ण्य कंकेली तिचें उपमान अनुराग, त्यावरून 'वसन्तानुरक्तया वनलक्ष्म्या कंकेलीच्छलेन मूर्तोऽनुराग इव प्रकटीचक्रे' अथवा 'वनप्रियाः मुखमण्डनं कुंकुमस्तबक इव कंकेलि'

वर्ण्य सन्ध्या तिचें उपमान अग्नि. त्यावरून–'प्राणनाथे अस्तंगते रवौ दिग्वधूभिरनुरागमयीभिः संध्याच्छलेन प्रगुणीकृतो वन्हिरिव' अथवा चक्रवाकहृदयेभ्यो विरहाग्निज्वालाकलाप इव सन्ध्याच्छलेन नभोऽभिव्यापाबभूव.'

वर्ण्य जपा (जास्वंदी) तिचें उपमान रत्नें, त्यावरून–'शरत्कालवनलक्ष्म्या जपाकुसुमच्छलेन रत्नानीव प्रदत्तानि.'

वर्ण्य बालार्क त्याचें उपमान कुक्कुटशिखा, त्यावरून-'प्रातः किरणावृतमूर्तिः नानावर्णघनपक्षतेरुदयगिरिकुकुटस्य शिरःस्थितो रविः शिखाशोभां लभते.'

पीतवर्ण शब्द.

पीतवर्णापासून अर्थोत्पत्ति होण्याकरतां पीतवर्ण शब्द सांगतों. जसें-

पीत-ब्रह्मा, सूर्य, इंद्र, गरुड, शिवाची दृष्टी आणि जटा, पद्मनाभ, गुरु, विष्णूचें चक्र, वीर, रजोगुण, गिरिजा, अग्नि, इंद्राचे घोडे, द्वापरयुग, द्वापरांतला विष्णु, भयानक रस, वैश्यांचे वर्ण, धर्म आणि पितर, ऋषभ इत्यादि जैनांचे सोळा तीर्थंकर, दिवस, देवांचा पर्वत (मेरु), सोनें, कांसें, रीति, किंजल्क, वल्कल, परिव्राजकांचीं वस्त्रें, हरताल, मनशिला, हरिद्रा, गोरोचना, हीर, गंधक, दीप, चंपक, कर्णिकार, सुवर्ण, अब्ज, रंभा, केतक, शालि, हरी, रथांगनामा, वानर, सारिका आणि क्रम.

हे व दुसरेही पीतपदार्थ परस्पर औचित्यानें उपमान केले जाऊन उपमान केलेल्या पदार्थांचे वर्णादि गुण उपमेयावर आरोपित केले जातात. जसें-वर्ण्य रवि, त्याचें उपमान कोक, त्याचा आधार सरोवर, त्यावरून-नभः सरोवरे रविश्चक्रवाक इव.

वर्ण्य कोक त्याचें उपमान पराग, त्यावरून-'सरसिस्मेरसरसिजपरागस्तबका इव चक्रवाकः'

वर्ण्य पराग त्याचें उपमान कुंकुम, त्याचा आधार स्त्रीचें शरीर, त्यावरून-'काननलक्ष्म्या वसंतप्रियागमे परागप्रसरपरिष्वंगमिषेण कुंकुमलेप इव चक्रे.'

वर्ण्य रवि त्याचें उपमान गरुड, त्याची क्रिया सर्पवध, त्यावरून-तिमिरसर्पाणां गरुड इव रविः असें वर्णन करतां येतें.

धूसरादि शब्द.

आतां धूसर इत्यादि वर्णापासून अर्थोत्पत्ति होण्याकरतां धूसरादि पदार्थांचा संग्रह सांगतों. जसें–

धूसर–रेणु, मंडूक, करभ, गृहगोधिका, गर्दभ, मूषक, दुर्गा, कावळ्याचा कंठ, कपोत, कुलक, अहि, मोराच्या पिसाऱ्याचा खालचा भाग, करुणरस, कपोललेखा, ऊर्णनाभ, शकुन, कबरी इत्यादि.

वर्ण्य मण्डूक, त्यांचें उपमान करुणरस, त्याचा आधार दुःखित झालेले प्राणी, त्यावरून–'वर्षाकालेबलमण्डूकावलिच्छलेन विरहार्तानां हृदयेभ्य उद्भ्रान्तः करुणो रस इव.'

बहुवर्ण शब्द.

बहुवर्ण–मोराचें पिच्छ, इंद्रधनुष्य, श्रींद आणि चित्रक.
वर्ण्य इंद्रधनुष्य, त्याचें उपमान शिखीपिच्छ, त्याचा आधार गोपवर्ण त्यावरून–'कृष्णमेघस्य गोपालानां प्रपन्नस्य शिखिपिच्छाभरणमिव इन्द्रधनुः' असें वर्णन करतां येईल.

वर्णन करण्याचा विशेष प्रकार.

उपमेयाचा उत्कर्ष परिकल्पित करण्याकारितां बुद्धिमानानें उपमानाला अनेक विशेषणें देऊन त्याचा परिष्कार करावा.
उपमेयाचा शोभातिशय प्रसिद्ध करण्याकारितां कोणत्याही युक्तीनें उपमान विशेषणांनीं अलंकृत करावें. जसें–

श्वेतवर्ण.

" सुरनिकरकराग्रव्यग्रमन्थानशैल
क्षुभिततरलदुग्धाऽम्भोधिकल्लोलकान्तिः ।

हिमकिरणमरीचिव्यूहविभ्राजमाना
क्षितिधरपतिचूडाजाह्नवीकल्पकान्तिः ॥
तुहिनगिरितनूजानम्रभूतेशचूडा
गलितगगनगङ्गाधौतबालेन्दुगौरः ।
गिरिशमुकुटचन्द्रज्योतिरुद्योतमान-
स्फटिकशिखरचूडास्पर्धमानाङ्गकान्तिः ॥

हीं श्वेतवर्ण उपमेयाच्या शोभातिशय वर्णनाकरितां श्वेतवर्ण विशेषणांनीं विशिष्ट अशा उपमानांचीं उदाहरणें दिलीं.

कृष्णवर्ण.

" मुकुटगलितगङ्गानीरकल्लोलमाला
स्नपितगिरिशकण्ठस्पर्धदेहयष्टिः ।
अभिनवजलवाहव्यूहधाराविशुद्धा-
ञ्जनशिखरिगरीयःशृङ्गचङ्गाङ्गलक्ष्मीः ॥
दिनपरिवृढपुत्रीगर्भनीलारविन्द
प्रसृमरमधुपालीपक्षतिप्रख्यकान्तिः ।
जलशयनशरीरस्फाररोचिः प्रपञ्च-
च्छुरित सलिलराशिभ्राजमानाङ्गयष्टिः ॥ "

वर श्वेतवर्ण सांगितला, त्याप्रमाणेंच या उदाहरणांत कृष्णवर्ण उपमेयाचा शोभातिशय वर्णन करण्याकरितां अनेक विशेषणांनी उपमान अलंकृत करून दाखविलें आहे.

रक्तवर्ण.

" मसृणघुसृणपङ्काभ्यङ्गचञ्चच्चलाक्षी
कुचकलशपिधानोद्दामकौसुम्भकान्तिः ।
तरुणतरणिकान्तिभ्रान्तसंसर्गरङ्ग-
त्कमलदलकदम्बप्रायकायप्रभोर्मिः ॥
अभिनवरविरश्मिद्योतितप्राच्यभूभृ-
च्छिखरलसदशोकस्मेरपुष्पोपमानः ।
पतिकुपितमृगाक्षीलोचनप्रान्तरोचि-
श्छुरितकमलकर्णोत्तंससङ्काशकान्तिः ॥ "

वरच्याप्रमाणेंच या उदाहरणांत रक्तवर्ण उपमेयाची विशेष प्रकारची शोभा त्याच वर्णाच्या उपमानाला अनेक विशेषणें देऊन वर्णन करून दाखविली आहे.

पीतवर्ण.

" मुररिपुपदनिर्यज्जान्हवीनीरपूर-
स्नपितगरुडपक्षप्रख्यसंलक्ष्यलक्ष्मीः ।
तरुणकिरणमालिस्फूर्जदंशुप्ररोहः
स्मितकनकसरोजव्यूहतुल्याङ्गकान्तिः ॥
जलधरनिकुरम्बोद्दामधारानिपात-
स्नपितकनकशैलस्पार्द्धरोचिष्णुकान्तिः ।

तरुणतरमृगाक्षीगण्डरोचिः प्रपञ्च-
च्छुरितकनककर्णोत्तंससद्वर्ण्यवर्णः ॥ ”

याप्रमाणेंच पीतवर्णे उपमेयाच्या तत्सदृश उपमानाला युक्तीनें अनेक विशेषणें देऊन उपमेयाचा शोभातिशय वर्णन करून दाखविला आहे. याप्रमाणेंच दुसरेंही जाणावें.

सदृश सद्वस्तूनें उपमित करावें जसें—

“ अमरनिकरयाञ्चाविस्फुरत्कामधेनु-
स्तनगलितपयोवद्भारती यस्य रेजे ।
हिमकिरणमयूखप्रान्तभिन्नेन्दुकान्त
प्रसरदमृततुल्या यस्य वाचो विभान्ति ॥
दनुतनुजविपक्षक्षुब्धदुग्धाब्धिगर्भोल्ल-
सदमृतसमानारेजिरे यस्य वाचः ।
मदनमथनचूडाचन्द्ररोचिष्णुगङ्गा
लहरिभरसमाना शोभते यस्य वाणी ॥ ”

याप्रमाणेंच दुसरेंही जाणावें.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामञ्जर्यभिधाया अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे द्वितीयः वर्ण्यस्तबकः समाप्तः ॥ २ ॥

आकारस्तबकः ॥ २ ॥

आतां आकारापासून अर्थोत्पत्ति सांगतों; त्यांतही प्रथम चतुरस्र (चौकोनी) आकारापासून अर्थोत्पत्ति सांगण्याकरितां ज्यांचा आकार चतुरस्र आहे अशा वस्तूंच्या नांवांचा संग्रह करतों.

चतुरस्र आकार शब्द.

जसें—चतुरस्र—व्यजन, कुम्भिका, पताकिका, चातुरी, मञ्चिका (चौरंग), सिंहासन आणि पार्थिव मण्डल.

हे व दुसरेही चतुरस्र पदार्थ परस्परांच्या औचित्यावरून उपमान केले जाऊन उपमान केलेल्या पदार्थांचे वर्णादि गुण उपमेयाचे ठायीं आरोपित केले जातात. जसें—वर्ण्य पार्थिवमण्डल त्याचें उपमान सिंहासन त्याचें आधेय राजा, त्यावरून—'सर्वकार्यकरणक्षमस्य मंत्राधिराजस्य सिंहासनमिव पार्थिवमण्डलं.' असें वर्णन करतां येईल.

लम्ब चतुरस्र.

आतां लम्ब चतुरस्र पदार्थवाचक शब्दाहून अर्थनिष्पत्ति होण्याकरतां तशा प्रकारच्या शब्दांचा संग्रह करितों. जसें

प्रलम्ब चतुरस्र—खट्वा, स्थंडिल, तूलिका, कपाट, पट्टिका, पेटा, पट्ट, फालक, पुस्तक, इष्टका, तिलक, केतू, पट, पसरलेला हात, प्रशस्ति, पट्टिका, शय्या, पट्ट, शकट, मंचक, गवाक्ष, सारफलक, कटद्वार, कट, द्वारपट इत्यादि.

हे व दुसरेही याच्यासारखे शब्द वर सांगितल्याप्रमाणें उपमान करून उपमानाचे गुण उपमेयावर आरोपित केले जातात. जसें—वर्ण्य पुस्तक, त्याचें उपमान मंजूषा (पेटी) तीही रत्नांचें स्थान, त्यावरून—'धनकाव्यरत्नामञ्जूषेव पुस्तिका' असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य तिलक त्याचें उपमान तूलिका, त्यावरून- ' मदननृपतेर्वेला-शरीरसौधोपरि क्रीडार्थं चतुरस्रमुक्तातिलकच्छलेन विशदप्रभाच्छलोत्तरच्छदानूलिकेव प्रगुणीकृता.'

वर्ण्य तूलिका, तिचें उपमान चतुरस्रतिलक, त्यावरून-गृहलक्ष्म्याः चन्दनं तिलकमिव तूलिका.

वर्ण्य ललाटफलक, त्याचें उपमान प्रशस्तिपट्टिका, त्यावरून-'कंदर्पदेवतायतने बालाशरीरे कस्तूरिकापत्रवल्लीमिषादक्षरमालिकाप्रशस्तिपट्टिकेव ललाटफलकम्' असें वर्णन करावें.

वृत्त (वाटोळें) पदार्थसंग्रह.

आतां वृत्तपदार्थसंग्रह सांगतों जसें.

संपूर्णगर्भवृत्तें—मुख, पद्म, इन्दु, दर्पण, कपोल, कुंडलें, ताल, सूर्य, भाजन, नग, आब्दिक, झल्लरी, कमठ, पुंड्र, लतागृह , दल, स्फुर, छत्र, व्यजन, चाळणी, मृदंग, पुट, पूणक, घरट्ट, मंडक, कन्दु, आलवाल, सरोवर, पृथ्वी, द्वीप, श्राव, कंसाल, करिश्रवण, कौशिक, कुलालचक्र, रथचक्र, कृष्णाचें चक्र, सहाण, यंत्रक, कुलाल, वेलाज्य, कैवर्तजाल, आवर्त, आरघट्टक.

हे व दुसरे वर्तुलपदार्थवाचक शब्द परस्पर औचित्यावरून उपमान केले जाऊन उपमानाचे गुण उपमेयाचे ठिकाणीं आरोपित केले जातात. जसें—वर्ण्य सूर्य त्याचें उपमान आरसा, तो स्त्रीजवळ असतो, त्यावरून-'पूर्वदिङ्नार्या आदर्श इव प्राभातिको रविः' अथवा 'रवीचें उपमान पुंड्र (कुंकवाचा टिळा) तोही स्त्रीच्या मुखावर असतो' त्यावरून 'पूर्वदिगङ्गनामुखे पद्मरागपुंड्रमिव रविः' 'असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य चंद्र, त्याचें उपमान छत्र, तेंही राजाला असतें, त्यावरून 'मदनभूपतेः छत्रमिव चंद्रः' अथवा चंद्राचें उपमान स्फुरा (ढाल) तीही उत्तम

योद्धाजवळ असते, त्यावरून 'मदनसुभटस्य स्फुरामण्डलमिव चंद्रः' असें वर्णन करावें.

गंभीरमध्यवृत्त शब्द.

गंभीरमध्यवृत्तें—नाभि, स्थालि, गुहा, नद, कुण्ड, वापि, श्रुति (कान), कूप, मुख, गर्भक, घोलक, कमण्डलु, घटग्रीवा, चक्रनाभि, उलूखल, कटाह, माणिक, कुंडी, कम्बू, कुतप, पंकज, चषक, कुम्भ, भृङ्गार, श्रीभाजनाप्यमण्डल, हारका, सैनिका, पङ्कि, करंडी, धुमारती, कपाल, खर्पर, तुम्बा, समुद्र, करका, दृति, घंटा, शिरस्क आणि धत्तूर-सुमन, भेरी, काहल, नाल, प्रणाल, नलिका, शरधि, भमनी, घटी, गर्तापिधान, चंगेरि, कुम्पिका, लीकनालि, तिल आणि ऊस गाळण्याचें यंत्र (घाणा), पालक आणि द्यूतगर्तिका.

हे व दुसरेही धरच्याप्रमाणें उपमान होऊन आपले गुण उपमेयावर आरोपित करतात. जसें-वर्ण्य नाभि, तिचें उपमान कूप, त्यावरून- 'स्तनारघट्टोपरि लुलितरोमालिमालालावण्यजलपूर्णः भृङ्गारवनसेचनाय मदनारामिकेण नाभिरूपः कूप इवं प्रगुणीकृतः'

वर्ण्य पद्में त्यांचें उपमान चषकें, त्यावरून—जलदेवता मधुपूर्णानि चषकानीव पद्मानि.

पिण्डीकृताकृतिवृत्त (गोल) शब्द.

पिण्डीकृताकृतीवृत्तें-गोल, स्तवक, कन्दुक, कन्द, इभकुम्भ, धम्मिल्ल, नितंब, स्तन, मौलि, दूष्य, घंटिका, मुष्टि, अंस, करोटि, ककुत, अंडक, राङ्कु, प्रक्षण, पिंड, कपिशीर्ष, घट, फल, गुल्म, फाल, त्रय, सार, रथाङ्ग, हंस, उ्याह्रक,

मोदक, कलश, तुंबा, कमंडलू, समुद्क, नारिंग, चूत, करुण, बिल्व, जम्बीर, दाडिम, बीजपूरी, नारिकेली इत्यादि वृक्षांचीं फळें.

हे व दुसरेही शब्द औचित्यानें उपमानोपमेय करून उपमानाचे धर्म उपमेयावर आरोपित केले जातात. जसें वर्ण्य स्तन, त्यांचें उपमान कुंभ, त्यांवरून 'शृंगाररसपूर्णौ तटस्थनिष्पंदलेखाकृतिरोमावलिरम्यौ मुखस्थितचूचुकच्छलेन इंद्रनीलपिधानौ नार्याः कुंभाविव कुचौ' याप्रमाणें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य वप्र (तटबंध अथवा गांवकुसूं) त्याचें उपमान वलय (कांकण अथवा कडें) त्याचा आधार बाहु, त्यावरून, 'वसुधावध्वाः अंतरोलसित-नृपसोधबाहुभासितं वलयमिव वप्रः'.

'नार्याः शृंगारवल्ल्याः चूचुकच्छलेनिलीनभृङ्गौ कुसुमस्तबकाविव कुचौ' अथवा 'रतिप्रीतिभ्यां कामदेवस्य त्रिभुवनराज्याभिषेकाय चूचुकच्छलस्थिताश्वत्थपल्लवौ कनककुंभाविव कुचौ'.

वर्ण्य चंद्र, त्याचें उपमान हंस, त्यावरून-'नभःकासारे ज्योत्स्नाजलसंभृते लांछनच्छलेन कलितशैवलवल्लरीपल्लवो हंस इव चंद्रः.'

गर्भप्रकाशवृत्त शब्द.

गर्भप्रकाशवृत्तें—यष्टि, मुकुट, कंठिका, ताडपत्र, कटक, अंगद, कंकण, ऊर्मिका, हस्तसूत्र, नूपुर, दृग्रक्षा (चष्मा), रक्षारथकंडक, पुष्पमाला, मेखला, हार, रुंडमाला, कपर्दक, कमरेचा सूत्रगुण, मौंजी, जपमाला, घरघरमालिका, परिवेष, कुंडलनाभ, तटबंदीच्या भोंवतीचा खंदक, कर्णपाश, बाहुपाश, पाली, आलवालि, वागुरा, पटकंड, आकृष्टचाप, कपाल, व्योममंडल, दिव्यार्थमंडल, श्रोणी, कुंडलीभूतकुंडली, पर्यंकिका, योगपट्ट, वल्गा, उपवीत आणि रश्मि.

हे व दुसरेही शब्द पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात, 'जसें-वर्ण्य वप्र, त्याचें उपमान कपर्द, त्याचा आधार शिव, त्यावरून 'भुवः शिवमूर्तेः कपिशीर्षमुण्डमालान्वितः कपर्द इव वप्रः' अथवा वर्ण्य वप्र, त्याचें उपमान वलय, त्याचा आधार राहु, त्यावरून-वसुधावध्वा अन्तरोल्लसितनृपसौधबाहुभासितं वलयमिव वप्रः' असें वर्णन करावें.

वर्ण्य कर्णपाश, त्याचें उपमान ओढलेलें धनुष्य, त्यावरून-'मदनयौवनाभ्यां जननयनमनोमृगवेधाय सनिहितकटाक्षबाणैः कर्णद्वयमिषेण धनुषी इव कुंडलिते.

सूक्ष्मश्वेतवृत्तशब्द.

सूक्ष्मश्वेतवृत्तें--मोतीं, आमलक, तारका, दाडिमी फळांतलीं बीजें, दंत, बिन्दु, वराटक, करट, अक्षि, पयोबिंदु, बुद्बुदबिंदु, स्वेदबिंदु, प्रसून, पिटक, पीलुफल, जातीफल आणि कण.

हे व दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात. जसें-वर्ण्य तारा, त्याचें उपमान मुक्ता, त्या तर समुद्रांत शिंपीपासून उत्पन्न होतात, त्यावरून-ज्योत्स्नाम्भःसंभृतनभो ऽम्भोधौ लांछनच्छलस्फुटितमुखचंद्रशुक्तिकुहरनिःसृताः मुक्ता इव तारा' अथवा तारांचें उपमान जलबिंदु ते जलाशयादिकांचे ठायीं असण्याचा संभव आहे, त्यावरून-'अनवरतभ्रांतिभ्रांतस्य रवेः पश्चिमाचलशिखरात् प्रदत्तझंपावशेन तोयनिधेरुच्छलिता नभसि जलबिंदव इव ताराः' याप्रमाणें वर्णन करतां येईल.

सूक्ष्मरक्तवृत्तशब्द.

सूक्ष्मरक्तवृत्तें-नखरत्न, इभबिंदु, गुंजा, इंद्रगोप, खद्योत, स्फुलिंग, रागावलेल्याचे डोळे, पुग, शोणाश्म, बंधूक, बदरी आणि वट यांचीं फळें.

हे व दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात. जसें-वर्ण्य मणि, त्यांचें उपमान रत्नें, त्यावरून-'जलधरैः जलधेः पीनस्फुलिंगा इव मणयः'

वर्ण्य इंद्रगोप, त्याचें उपमान, रत्नें, त्यावरून जलधरैः जलधेः पीतसरलजलैर्गलैः समं वृष्टै रत्नैरिव इंद्रगोपैर्भूर्व्याप्ता.'

वर्ण्य खद्योत, त्याचें उपमान वन्हिस्फुलिंग, त्यावरून—'घनघटासंघट्टशतखंडितविद्युदभैः खंडलया इव खद्योताः'.

वर्ण्य बंधुजीव पुष्पें, त्याचें उपमान शोणरत्नें, त्यावरून—'वनलक्ष्म्याः शरत्कालेन कृतानि माणिक्याभरणानीव बंधुजीवकुसुमानि,' इत्यादि प्रकारें वर्णन करतां येईल.

सूक्ष्मश्यामवृत्तशब्द.

सूक्ष्मश्यामवृत्तें—जम्बू, भृङ्ग, कनीनिका, साञ्जनचुचुक, इंद्रनील, गुंजकुसुम, अतसीकुसुम.

हे व दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात. जसें वर्ण्य जम्बूफलें, त्यांचें उपमान साञ्जनाश्रुबिंदु ते दुःखानें खीच्या डोळ्यांतून निघतात, त्यावरून—'परवल्लीः स्पृशन्तं मारुतकामुकं दृष्ट्वा जम्बूलतया साञ्जनाश्रूणीव मुक्तानि जम्बूफलानि.'

वर्ण्य भ्रमरी, तिचें उपमान कनीनिका ती नेत्रांचे ठायीं होते, यावरून—'वसन्तनायकं पश्यन्त्या माधवीलतया विस्मेरकुसुमनेत्रान्तरभ्रमरीकनीनिकेव निश्चला.'

वर्ण्य चूचुक, त्याचें उपमान भृङ्ग, तेही कमलाश्रित असतात, त्यावरून—'रतिप्रीतिक्रीडाकमलयोः कुचयोः कृतास्पदौ भृङ्गाविव चूचुकौ' इत्यादि प्रकारें वर्णन करतां येईल.

त्रिकोणपदार्थवाचक शब्द.

त्रिकोण—दम्भोलि, शूल, शिवाची दृष्टि, हल, संध्यक्षर, आद्यशृंगार, कामाक्षि, वन्हिमंडल, करपत्र, निरंग, अद्रितल, श्रोणिस्थ पाणि, क्षुरप्र, शृंग, गोक्षुर, रोहिणीशकट.

हे व दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात. जसें—वर्ण्य त्रिकोणतिलक, त्याचें उपमान रोहिणी, त्यावरून 'नायिकामुखे त्रिकोणमुक्तातिलकच्छलेन निजपतिभ्रमेण रोहिणीव समागता' अथवा 'स्मरभटेन शिवपराभवात् अनादृतपुष्पबाणेन बालाया भ्रूधनुः सज्जीकृत्य त्रिकोणातिलकच्छलेन क्षुरप्रायुधमिव प्रगुणीकृतम्' अथवा 'निरंतरं जनमनोवेधकारी शरपरंपराक्षेपश्रमार्तेरपनयनायान्तरान्तरा नीरपानमिव कर्तुं नायिकात्रिकोणमुक्तातिलकच्छलात् मदनेन कान्ति जलपूर्णं करपत्रमिव सीमंतदण्डे लम्बितम्.'

दीर्घपदार्थवाचकशब्द.

दीर्घ—वेणी, सीमंत, नासिका, बाहु, अंगुली, रोमावली, पृष्ठवंश, ऊरू, जंघा, अंत्रनलिका, शिरा, मौर्वी, धनुष्य, शर, प्रास, कृपाण, लकुट, अर्गला, आपादमुशल, अरित्र, यष्टि, मंथानक, ध्वज, वंशधूप, तुला, पट्ट, तालद्रुम, स्तंभ, मेढि, स्तूप, कूप, यज्ञस्तंभ, इंद्रध्वज, अर्हतुरोध्वज, स्वर्दंड, छत्रदंड, ऊर्मि, निर्मोक, अध्वा, अहि, निम्नगा, मृणाल, हार, शेष, स्रक्, जटा, वल्ली, द्रुम, इक्षु, कुशि, राजनक, बाहुयुग, नेत्र, कशा, झष, हस्तिहस्त, हस्तिरद, पुच्छ, नाडी, शृङ्खला, कीलक, दाम, शैलूक, शूल, करभ, नकुल, जलूका, वास, कुष्माण्ड, मृदङ्ग, वायुमण्डल, वर्तन, लेखनी, काष्ठकरण, नखभेदनी, केतकीदल आणि मंजरी, नाराज, अर्क आणि इंदु यांचे किरण.

हे व दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात. जसें—वर्ण्य वेणी, तिचें उपमान सर्प तोही सुधाकुंडांत होतो. त्यावरून—त्रीनेत्रानलदग्धकुसुमायुधसंजीवनवाक्सुधाकुंडस्य वदनस्य रक्षाभुजङ्ग इव वेणीदण्डः,

अथवा 'यौवनयज्वना सुघनिहृदयकुंडे सदादीपितस्य मदनानलस्य निर्गता धूमोर्मिरिव वेणीवल्लरी.

वर्ण्य रोमावली, तिचें उपमान मृणाल त्यावरून, शिवममरदग्धधनुषा स्मरस्य कृतेः यौवनेन, बाला रोमावलीव्याजात् सज्जीकृतो मृणालधनुर्दण्डः.

वर्ण्य कृपाणलेखा तिचें उपमान यमुना. त्यावरून,-त्वदभिहतरणसंमुखनृपतिनिकरैर्निरंतरं बिध्यमानो मम पिता रविर्विधुरत्वं गतः सत कियतमपिकालं विलम्बस्वेति विज्ञापनायेव कृपाणच्छलात् यमुना नृपहस्तं गता. इत्यादि प्रकारें वर्णन करतां येईल.

वक्रपदार्थवाचकशब्दः

वक्र—अलक, भाल, भ्रूनखांक, अंघ्रि, ललाटिका, कटाक्ष, इंद्रधनु, विद्युत्, अर्धचंद्र, हल, अंकुश, कुंचि, मित्रांगुलि, तल्प, दात्र, कंदुक, दण्डक, नडागगालि, कुद्दाल, तोरण, सुखासन, गोपाभसी, रथ, वंश, शाकच्छदक, खेटक, चंदन, माला, बालेन्दु, किंशुक, इभांगुलि आणि रद, श्वपुच्छ, अश्वमुख, शृंग, चंचू, वृश्चिककंटक, करिदंष्ट्रा, मयूरग्रीवा, सिंह आणि कुक्कट-यांचें नख, केसर,-चंद्रक, लग्न, कंकण; फणभृत्फणा, पुरोधःकर,-कौपीन, केकी आणि कुक्कुट यांची मंजरी.

हे व दुसरेही शब्द पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात. जसें,—वर्ण्य बालेंदु त्याचें उपमान दात्र (खुरपें), दात्रानें कापण्याची क्रिया केली जाते, त्यावरून–'मानिनीमनोभुमिप्ररूढदृढमूलमानलतावितानलवनाय मनोभुवा प्रगुणीकृतं लवित्रमिव बालशशी'.

वर्ण्य किंशुक, त्याचें उपमान कर्त्तरी, त्या व्याधाजवळ असतात, त्यावरून–मदनव्याधस्य प्रतिकामिनीजनमनोमृगवधादिव रुधिरार्द्राः कर्त्तर्य इव किंशुकाः.

वर्ण्य नखांक, त्याचें उपमान किंशुक पुष्पें, त्यांवरून- 'कुसुमास्त्रस्य कामिनीवक्षस्पर्धिचंद्रबाणाक्रांतिकिंशुककुसुमश्रेणीव पतितानि नखक्षतानि.'

वर्ण्य भुंवया, त्याचें उपमान, मित्रांगुलि, त्यावरून—'बालाया, कामयौवनाभ्यां परस्परमैत्र्याय वक्रीकृतौ मित्र्यांगुल्याविव भ्रुवौ,' इत्यादि प्रकारें वर्णन करतां येईल.

उच्चपदार्थवर्णन.

उंच—भद्रासन, वप्र, प्रासाद, अट्टालक, आलय, सत्पुरुषांचे मनोरथ, हस्ती, हस्तिशाला, शिलोच्चय.

हे व दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें उपमान उपमेय होऊन उपमानाचे गुण उपमेयावर आरोपित केले जातात. जसें—वर्ण्य प्रासाद, त्याचें उपमान हिमालय, त्यावरून— 'प्रासादे हिमाद्रौ गंगेव पताका.'

वर्ण्य भद्रासन, त्याचें उपमान उदयाद्रि, त्यावरून- 'भद्रासनोदयाद्रौ राजा रविरिव शोभते', इत्यादि प्रकारें वर्णन करतां येईल.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायाश्चतुर्थे अर्थसिद्धिप्रताने आकारस्तवको नाम तृतीयः स्तबकः समाप्तः ॥ ३ ॥

तिचें कारण पूर्वजक्रम, त्यावरून–अस्मत्पूर्वजः कृपाणः वैरिहृदयेषु प्रविष्ट इति कृपाणोद्भव नृपप्रतापोऽपि विग्रहानलच्छलेन वैरिस्त्रीहृदयेषु प्रविष्टः'.

वर्ण्य वैऱ्यांच्या स्तनांचा पांढरेपणा, त्यावर आरोपित केलें राजांचें यश, वैरिस्त्रियांच्या कुचांचा आश्रय करणें ही त्यांची क्रिया, तिचें कारण पूर्वजक्रम, त्यावरून,–मत्पूर्वज. कृपाणो रिपुकुंभिकुंभेषु विललास इति कृपाणोद्भव नृपयशोऽपि कुंभिकुंभसोदरेषु वरस्त्रीकुचेषु पाण्डिमच्छलेन विललास. याप्रमाणे वर्णन करतां येईल.

कारणकल्पनं.

आरोप्य आणि वर्ण्य वस्तूंच्या क्रियांचे ठायीं सदृश क्रिया कल्पून त्या आरोपित क्रियाचें उत्पत्तिकारण कल्पना करावें.

वर्ण्य वस्तूच्या कंपन (कांपणें) इत्यादि क्रियांचे ठायी नर्तन इत्यादि क्रिया व भ्रमराचे शब्द इत्यादिकाचे ठायी जप, स्तुति करणें, आरडणें, आशीर्वाद देणें इत्यादि क्रिया आरोपित कराव्या. नतर आरोपित केलेल्या ज्या नर्तनादि क्रिया हर्षादिक व जप करणें इत्यादिकांची कल्याणप्राप्ति इत्यादि कारणें कल्पावीं.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधाया अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे क्रियास्तवको नाम चतुर्थस्तवकः समाप्तः ॥ ४ ॥

प्रकीर्णस्तबक ॥ ५ ॥

आतां आधार, परिवार इत्यादिकांपासून अर्थोत्पत्ति कशी होते तें सांगतों. जसें—

वन, गिरि, जल, सूर्य, वायु, शीत, अग्नि, लोह, प्रहरण, पर, घट्टाभ्येत, जंतूपकार, सरिदधिगम, मौन, ध्यान, निश्चलत्व, मंत्र, अनशन, अखिलभोग, अयाचित, क्षान्ति आणि तप यांहीं अर्थोत्पत्ति होते.

जी वस्तु वर्ण्य असेल तिणें निर्जित अशा सदृश वस्तूंचा वर सांगितलेल्या मनादि वस्तूंहीं अर्थ समर्थन करावा, जसें:—

'स्त्रीनेत्रजिता मृगा वनं गताः, मध्यजितः सिंहो गिरिगह्वरे प्रविष्टः, मुखजितं कमलं जलदुर्गमगात्, स्थैर्यजिता गिरयो भास्वत्तापवातशीतामिमुखं दुःखानि सहन्ते, भ्रमरः संवर्ह्म नितिक्षते, अभ्येतहसादीनां शरीरखण्डैरप्युपकारं कुरुते, गतिजिता हंसाः शरदधिगमं कुर्वते, दम्भजितो वक सरित्तटे मौनी ध्यानं कुरुते, तुङ्गस्तजितो मेरुलोका ऽदृदये स्थाने निश्चलीबभूव, मुखजितं कमलं भ्रमरा स्वैर्मन्त्रान् जपंति, नखजितानि रत्नानि गिरौ निराहाराणि तस्थुः, अधरजितानि प्रवालानि जलमध्ये जलाहारतया वर्तन्ते, अङ्गसौकुमार्यजितं शिरीषकुसुमं वने ऽयाचितवृत्तिं कुरुते, मुखजितं कमलं भ्रमराङ्घ्रिघातैरपि क्षमां कुरुते.

लज्जादि निमित्तें.

वर्ण्य पदार्थानें जित पदार्थांचा लज्जा इत्यादि उपायांनीं अर्थ कसा समर्थन करावा तें सांगतों.

लज्जा, कोप, तप, नाश, सेवा, आक्रंद, आस्यकृष्णता, रागानें पांडुरता, शरण, विप, झंपा इत्यादिकांचें योजन.

वर्ण्य वस्तूनें जिंकलेल्या वस्तूचे पराभवापासून उत्पन्न होणारें मुळांत

सांगितलेले लज्जा इत्यादि भाव यथोचित योजावे. जसें-मुखजितपद्मं लज्जयेव वनं गतम्, कोपनतमिव जलाशयं ययौ, नद्यामाकण्ठमग्नं जलाहारतया तपः तनुते अथवा जलदुर्गनष्टं शंभोः-अम्भोमूर्तेर्वा सेवां करोति, भ्रमरा रवैः आक्रन्दं कुरुते, नीलालिभिः कोकनदमनुरक्ततां धत्ते, नेत्रजितं कैरवं दुःखात् पांडुरतां गतम्, भृङ्गभोगिमिषात् उदरे शस्त्रीं क्षिपति, जलान्तः झंपां ददौ अथवा भृङ्गमिषात् वा विषं भक्षयति.

याप्रमाणें जो लाल रंगाचा वर्ण्य पदार्थ असेल, तो त्याच्या सारख्या दुसऱ्या वस्तूनें जिंकला म्हणून लज्जाकोप इत्यादिकानें रक्त (अनुरक्त) झाला असें अथवा दुसऱ्या कोणत्याही युक्तीनें अनुरागयुक्त झाला असें वर्णन करावें. तसेंच जो पांढरा पदार्थ असेल. तो त्याच्या सारख्या दुसऱ्या वस्तूनें जिंकला म्हणून त्या दुःखानेंच कीं काय पांढरा झाला व जो काळा पदार्थ असेल तो पूर्वोक्त दुःखानेंच कीं काय काळा पडला असें वर्णन करावें.

वृक्ष इत्यादिकांच्या अंगापासून झालेल्या वस्तूंचें वनादिकांनीं सत्पदादिकाचें वर्णन करावें.

कांहीं वस्तू वृक्षांच्या अवयवादिकांच्या असतात, कांहीं मृत्तिकामय असतात, कांहीं धातुमय असतात, कांहीं पाषाणमय असतात, कांहीं चर्ममय असतात व कांहीं कार्पासमय असतात. इत्यादि प्रकारच्या वस्तूंचे वनवास इत्यादि तपाचरणानें-शुभस्थानाचा आश्रय, शुभ आकार, शुभक्रिया, शुभपरिवार इत्यादिकांच्या प्राप्तीची संभावना करावी.

जी वस्तु वृक्षांगादिमय असेल तिचें हें पुढील भावविभावन करावें.

जे पूर्वी वृक्षाच्या जन्मांत सूर्याचा ताप, शीत, वारा इत्यादि सहन करून कष्ट भोगले, अथवा चिर व्रतादिकांनीं जे तप आचरण केलें, तें-मुख्या,

१ यासर्व उदाहरणांतील अरण्यांत जाणें, जलाशयांत जाऊन तप करणें, सेवा करणें, आक्रंद करणें, अनुरक्तता धारण करणें, पांडुरता धारण करणें, शस्त्र पोटांत खुपसणें, जलांत झंपा (उडी) टाकणें अथवा विष खाणें या सर्व क्रिया कर्त्या पद्म इत्यादि होत. या सूत्रांत जे लज्जादि भाव वर्णन केले आहेत त्यावरून येणें प्रमाणें क्रिया त्यांनीं केल्या असें यांत वर्णन करून दाखविलें आहे

साली, पानें, फुलें, फळें आणि छाया इत्यादिकांनीं, सूर्याच्या उन्हानें तापलेले, रोगानें आर्त झालेले, भोगार्थी, मंगलाची इच्छा करणारे, असे जे मनुष्य, भ्रमर, पक्षी आणि चतुष्पाद (गाई, बैल इत्यादि) त्यांच्यावर उपकार केले त्याच्या योगानें वृक्षांगमय वस्तूंला शुभस्थानादिकांची प्राप्ति झाली असें वर्णन करावें.

मृन्मय वस्तूचे ठायीं पुढें लिहिलेले भाव आरोपित करावे-जें पूर्वी-कुदळीचा आघात, पायांचा प्रहार, यंत्रबंध व यंत्रप्रवेश, चाकावर बसणें, चाकाचें भ्रमण, दगडानें ठोकून घेणें, थोपटणें, हात याचा प्रहार, सूर्याचा ताप, शोष, अग्नींत प्रवेश करणें, परीक्षेकरतां डोक्यावर मारून घेणें इत्यादिकांनीं जे कष्ट अनुभवले, व जे लोकांची भूक आणि तहान यांला आधारभूत जो आहार अर्थात् अन्न आणि जल त्यांचें आधारत्व पत्करून जो लोकोपकार केला, त्या पुण्यानें मृन्मय वस्तुला भव्य आधार मिळाला, अशा प्रकारचा त्यांच्यावर आरोप करावा.

धातुमय वस्तूचे ठायीं पुढें लिहिलेले भाव भावना करावे-जे पूर्वी अग्निप्रवेश, हातांचा आघात, घांसून घेणें, दुसऱ्या यंत्रानें ओढून घेणें, ताडण, छेदन व सहन करणें, घणांचे घाय व ठोके वगैरेचे आघात सहन करणें इत्यादि प्रकारच्या कष्टांचा जो अनुभव केला, व जे देवादिकांचा अलंकार होऊन व स्त्रियेच्या भूषणत्वाचा स्वीकार करून तसेंच-लोकांला पुष्टिकारक जें भोजन, उदक इत्यादि त्यांचें आधारत्व स्वीकार करून आणि देव, देवी इत्यादिकांच्या यंत्राला आधारभूत होऊन जो लोकांवर उपकार केला, त्या पुण्यानें धातुमयादि वस्तूंला शुभस्थानादिकांची प्राप्ति झाली अशी संभावना करावी.

पाषाणमय वस्तूच्या ठायीं पुढें लिहिलेले हे भाव भावना करावेत. जे पूर्वी सुरंगानें फोडून घेणें, घणांचे प्रहार सहन करणें, टांकी लावून घेणें, इत्यादि प्रकारच्या कष्टांचा अनुभव केला, व जें धर्मस्थान तसेंच देवतादिकांच्या मूर्ति इत्यादिकांविषयीं उपयोगी पडून परोपकार केला. त्या सुकृतानें पाषाणमय वस्तूंला शुभस्थानादिकांची प्राप्ति झाली अशी संभावना करावी.

चर्ममय वस्तूचे ठायीं हे पुढें लिहिलेले भाव आरोपित करावे—जें पूर्वी कातरीनें कापून घेतलें, खारांत पाडून घेतलें, विकून घेतलें, चांभाराच्या पायानें तुडवून घेतलें, त्याच्या आरीनें कापून घेतलें, सुईनें भोकें पाडून घेतलीं, दोऱ्यानें शिवून घेतलें व नेहमीं लोकांच्या अंगाचा प्रहार सहन करून घेतला इत्यादि जे कष्ट अनुभवले, व जें पादत्राणांच्या रूपानें लोकांच्या पायानें रक्षण केलें, ब्राह्मणादिकांला उपयोगी अशी जी करपत्रिकादिकांनें (पोथी, घालून हातांत धरण्याचें पुटिपत्र हें कृष्णाजिनाचें असतें.) रूप धारण करून व पुस्तकादिकाला वेष्टनानें रूप धारण करून वगैरे प्रकारांनीं जो परोपकार केला, त्या पुण्यानें चर्ममय वस्तूला शुभस्थानादिकांची प्राप्ति झाली असें वर्णन करावें.

कापसाच्या सुताच्या वस्तूच्या ठायीं हे पुढें लिहिलेले भाव भावना करावे—जे पूर्वी शीत वात इत्यादिक अनुभवून अयाचित व्रत धारण करून केवळ उदकप्राशनावर राहून जिनगराकडून—नखानें तोडून घेणें, विकून घेणें, मागावर टाकून घेणें, लोखंड व दगड यांनीं घांसून घेणें, तराजूंत बसणें, आंतला सार आकर्षण करून घेणें, पिंजून घेणें, पिळून घेणे, चक्रावर चढणें, कुकड्या भोंवतीं फिरणें, आकर्षण करून घेणें, कोष्ट्याच्या हातानें ओढून घेणें, लांकडाचे प्रहार करून घेणें, बाजारांत विकून घेणे, इत्यादिकांच्या योगानें जे कष्ट अनुभवले व जे वातीच्या रूपानें दुसऱ्याला प्रकाश मिळण्याचें साधनत्व स्वीकारलें, वस्त्रांच्या रूपानें लोकांचें गुह्य झांकणें, देवतादिकांच्या नेसण्याच्या उपयोगीं पडण्यानें व लोकांचें थंडी, ऊन इत्यादिकापासून रक्षण केलें इत्यादि कृत्यांनीं जो परोपकार केला त्या पुण्यानें कार्पाससूत्रमय वस्तूला उत्तम स्थानादिकांची प्राप्ति झाली अशी संभावना करावी.

याप्रमाणें निरनिराळ्या अनेक प्रकारच्या वस्तूचें पूर्व जन्मींचें सुकृत, कष्ट अथवा केवळ सुकृत याचा त्यावर आरोप करून उत्तमस्थान आश्रय इत्यादिकांची प्राप्ती झाली असा आरोप करून उत्तम अर्थ साधावा.

सेवेचे भेद.

जिंकलेल्याची सेवा, स्वगता, छद्मगा आणि प्रतिबिंबगता अशी आहे.

जिंकलेल्याचे दोन प्रकार होतात, म्हणजे जित झालेला देशांतराला जातो किंवा ज्यानें त्याला जिंकलें असेल त्याची सेवा करून राहतो. देशांतराला जाणें म्हणजे अरण्य, पर्वत, गुहा, नद्या इत्यादिकांत जाणें तें पूर्वी सांगितलेंच आहे. सेवेचें विवरण करायचें राहिलें तें सांगतों. सेवा मुळांत सांगितलेल्या तीन प्रकारची आहे.

स्वगत सेवा.

जसें—भारत्याः गतिजितो हंसः पदसेवां चकारः पार्वतीमध्यजितः सिंहः सेवां कुरुते.

छद्मग सेवा.

जसें—कामिन्याः वक्रजितः सर्पो वेणीवेशादनुचरीभूतः, तसेंच मुखजितः चन्द्रः चंदनवृत्ततिलकच्छद्मना सेवते.

प्रतिबिंबगत सेवा.

जसें—मुखजितः चंद्रः कपोलप्रतिबिंबतया अनुप्रवेशं चक्रे, तसेंच जलमाधुर्यैः जितः चंद्रः प्रतिबिंबतया सरः सेवते स्म इत्यादि प्रकारें दुसरींही उदाहरणें जाणावीं.

सेवेच्या पुण्यानें दुसऱ्या कल्याणाची प्राप्ति व शत्रूचा जय वर्णन करावा.

जसें—गतिजितो हंसो यत् भारतीपदसेवां चक्रे* तेन सुकृतेन तज्जातिरपि मधुरशब्दा आसीत्, तसेंच मध्यजितः सिंहः यत् पार्वती-

---

*हंस सरस्वतीचें व सिंह पार्वतीचें वाहन असल्याचें प्रसिद्धच आहे.

पक्षसेवा नक्रे तेन सुकृतेन स्वजातिराज्यं अन्यैरनाक्रमणीयत्वं च लेभे. यात्प्रमाणेंच जितया कमलश्रिया कामिनीमुखाश्रयणेन निजरिपुः चंद्रोपि जीयते स्म, तसेंच मुखजितचंद्रेण स्फटिकादर्शच्छद्मना कामिनीमाश्रित्य स्वोदयेऽपि सदा विकासि सश्रीकं करच्छद्मकमलम् अधः क्रियते मुकुलीक्रियते च.

दूषणकल्पना.

वर्ण्य वस्तूंची स्पर्धारूप पापानें त्याच्या सारखें जें दुसरें वस्तु तें दूषित झालें अशी कल्पना करावी.

जसें–मुखस्पर्धि कमलं स्पर्धोद्भवपापै राजप्रसादविकलं सकण्टकं च जातं, तसेंच यशस्पर्धी चंद्रः सकलंकः क्षयी च जातः.

सुकृत केलें असतांही सदोषत्व वर्णन करावें.

जसें–वर्ण्य वस्तूची स्पर्धा केली या पातकानें तत्सदृश वस्तु जें घेतलें असेल, तें सुकृत करीत असतांही दूषणयुक्त होतें. जसें–मुखस्पर्धं कुर्वन् चन्द्रो महेश्वरं सेवमानोऽपि सकलंकोऽभूत्, तसेंच मुखस्पर्धोद्भवैः पापैः कमलं हंसद्विजान् शरीरखण्डैरपि प्रीतान् कुर्वाणं सकंटकं भवति, इत्यादि प्रकारें दूषण दाखवावें.

---

१ वरच्या दोन उदाहरणात अनुक्रमानें आपल्या सारख्या जातीचा मधुर शब्द होणें, व आपल्या जातीचें राज्य आणि अनाक्रमणीयत्व प्राप्त होणें हीं दोन दुसरीं कल्याणें प्राप्त झाल्याचें दाखविलें आहे, व या तिसऱ्या उदाहरणात चंद्ररूपी आपल्या शत्रूचा जय करण्याचें सामर्थ्य आल्याचें दाखविलें आहे.

२ या उदाहरणात शत्रू तर नाहींच, पण आपल्याशीं उमेदपणानें वागणारें किंवा थोडा तिळका प्राप्त न देणारें जें कमल त्याला चंद्रानें तुच्छ केलें व मिरवून सोडलें, हें जें त्यास इष्ट प्राप्त झालें तें कामिनीच्या आश्रयानें झालें, असें दाखविलें आहे

३ यातील 'राज' शब्द श्लेष आहे. राजा म्हणजे प्रसिद्ध राजा हें तर उघडच आहे-पण राजा शब्द चंद्राचाही वाचक आहे त्यावरून राजप्रसादानें विकल अर्थात् राजानें ज्यावर प्रसाद केला नाहीं असा व राजा म्हणजे चंद्र त्याच्या योगानें जो प्रसाद म्ह० प्रसन्नता अर्थात् प्रफुल्लित होणें तें ज्याला प्राप्त झालें नाहीं असा अर्थ करावा. पहिल्यापेक्षा दुसरा अर्थ विशेष समर्पक आहे.

४ पहिल्या आणि दुसऱ्या उदाहरणांत अनुक्रमानें राजप्रसादविकलत्व व सकंटकत्व आणि सकलंकत्व क्षयित्व हे कमलाला आणि चंद्राला दोन दोन दोष असल्याचें दाखविलें आहे.

तपानें अर्थोत्पत्ति.

आतां तपानें अर्थोत्पत्ति होते तिचे भेद सांगतों.

तप—स्वगत, छद्मगत आणि प्रतिबिंबगत असें त्रिविध आहे.

तप करणें तीन प्रकारचें आहे. जें आपणच केलें असेल तें स्वकृत, सदृश वस्तूंच्या छद्मानें केलेलें तें छद्मकृत, जलादिकांच्या ठायीं प्रतिबिंबत्वानें केलेलें तें प्रतिबिंबकृत. हें तीनही प्रकारचें तप पुढें उदाहरणें देऊन दाखवूं.

तपाची कल्पना.

वर्ण्यादिकांहीं तप वर्ण्यजित वस्तूनें त्याच्या कलेच्या प्राप्तीकरतां केलें असें वर्णन करावें.

वर्ण्य वस्तूनें जिंकलेल्या वस्तूंला वर्ण्य वस्तूंची शोभा प्राप्त होण्याकरितां किंवा त्याला जिंकण्याकरितां वनांत राहणें इत्यादिकांनीं त्याची कल्पना करावी.

स्वगत तप.

जसें—मुखजितं कमलं तच्छोभाप्राप्तये जलवासादितपः कुरुते.

छद्मगत तप.

जसें—मुखशोभाप्राप्तये चंद्रो वने लताशाखावलंबी कुसुमस्तबकच्छलेन तपस्तनुते.

प्रतिबिंबगत तप.

जसें—मुखलक्ष्मीलब्ध्यै चंद्रो रत्नभूमिप्रतिबिंबतया शैलशिरसि तपस्तनुते, याप्रमाणें नाश, सेवा इत्यादि इतर सर्व भेदांत त्रिविधत्व आहे असें जाणावें.

तत्पदप्राप्ति.

तपानें वर्ण्यजित वस्तूंला वर्ण्य वस्तूच्या शोभेची प्राप्ति अथवा त्याची पदवी मिळाली असें वर्णन करावें. जसें—

यत्कमलेन आकंठजले जलान्तरेण तपः तप्तं तेन नारीमुखसमानता लब्धा; तथैव यत् चन्द्रेण वने कुसुमस्तबकन्दलेन तपः तप्तं तेन स्त्रीमुखलक्ष्मीः लब्धा, यत् भृङ्गश्रेणीभिः विष्णुपदाम्बुजे कांतिधारणाभिरेव सेवा कृता तेन नारीकटाक्षच्छटोपमा प्राप्ता, इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

अप्राप्ति.

त्याची प्राप्ति न झाल्यामुळें दुःखादि झाल्याचें वर्णन करावें.

तपानेंही वर्ण्य वस्तूच्या लक्ष्मीची प्राप्ति न झाली असतां जिंकलेली वस्तु दुःखदर्शक चेष्टा करते असें दाखवावें. जसें—मुखजितं कमलं जलवासादिभिरपि मुखलक्ष्मीं न प्राप ततो भ्रमरारवैराक्रन्दं कुरुते. तसेंच वेणीजिता भृङ्गश्रेणी, वने मकरन्दास्वादमात्राशनापि वेणीसाम्यं न प्राप ततः साक्रन्दा भ्रमति, इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

त्यानेंही त्याची शोभा प्राप्त झाली नाहीं असें वर्णन करावें.

तपानेंही वर्ण्य वस्तूची शोभा जिंकलेल्या वस्तूला मिळत नाहीं. जसें—कमलजले आकण्ठमग्नं तपस्तेपे परं नारीवक्त्रोपमां न प्राप, तसेंच हंसः सरस्वतीपदसेवां चक्रे परं नारीगत्युपमां न प्राप इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

---

१ येथें वृत्तिकाराची व्याख्या चुकली असावी असें वाटतें कारण मूळसूत्र 'तेनापि नाहि तत्प्राप्ति' असें आहे पूर्वीच्या सूत्रानें वर्ण्यवस्तूची लक्ष्मी प्राप्त न झाल्यामुळें जित वस्तु दुःख दर्शित करीत आहे, असें वर्णन करण्याविषयीं सांगितलें. त्यावरून या सूत्रात 'तेनापि' म्ह० दुःखदर्शनानेंही 'तत्प्राप्ति' म्ह० वर्ण्य वस्तूच्या शोभादिकांची प्राप्ति होत नाहीं असें दाखवावें असें सांगितल्याचें दिसतें. असें न घेतलें तर पूर्वीच्या सूत्रात आणि यात फारसा विशेष दिसत नाहीं आता हें खरें आहे कीं पूर्वीच्या सूत्रात दुःखदर्शन सांगितलें असून यात तें नाहीं आहे हा भेद आहे, तथापि तत्प्राप्ति न होणें हें दोहोंत सारखेंच आहे. व्याख्याकारानीं केलेली व्याख्या बरोबर आहे असें मानलें तरी वरील सूत्राचा आम्हीं केलेला अर्थ करतां येईल व तो ग्राह्यही होईल व तो मार्मिक वाचकाच्या लक्षात येईल.

महत्प्राप्ति.

मोठ्या पदवीची प्राप्ति झाली, पण तिची झाली नाहीं.

तथापि दुसरें मोठें श्रेय प्राप्त झालें, पण वर्ण्य वस्तूची शोभा मात्र प्राप्त झाली नाहीं असें वर्णन करावें. जसें-कमलं जलवासादिभिः श्रीपदं राजहंससेव्यं च जातम् न पुनः स्त्रीमुखोपमां लेभे, तसेंच चन्द्रेण ज्योत्स्ना, दानैः चकोरप्रीणनाद्युकृतैः शिवशिरसि पदं लब्धम् न पुनः स्त्रीमुखोपमानेम् इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

प्राप्तिविषयीं विघ्न.

त्याच्या प्राप्तीविषयीं दुष्कृत विघ्नभूत.

तथापि वर्ण्य वस्तूची लक्ष्मी प्राप्त होण्याच्या कामांत जित वस्तूला त्याचें कांहीं तरी दुष्कृत विघ्नभूत आहे अशी कल्पना करावी. जसें-कमलं शम्भोरम्भोमूर्तेः सेवया मुखोपमाम् अयास्यत् चेत् नित्याश्रितभृङ्गबन्धनम् नाकरिष्यत्, तसेंच विष्णुपदसेवासुकृतेन विष्णुपदादितत्कीर्तितुलनाम् प्राप्नुयात् यदि नीचगमनं न कुर्यात् इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

दुसरें शुभ.

त्याची प्राप्ती झाली असतां अन्य शुभ.

तथापि वर्ण्य वस्तूची शोभा प्राप्त झाली असतां सदृश वस्तूस अन्यही कांहीं कल्याण झालें अशी संभावना करावी. जसें—कमलं जलवासादिभिः मुखोपमां प्राप्य लक्ष्मीस्थानं राजहंससेव्यं च तसेंच जलवासादिभिः पांचजन्यः नारीकण्ठोपमानं प्राप्य लक्ष्मीपतेरपि करारविंदानुग्राह्यः बभूव, इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

दोष असतांही श्रेयःप्राप्ति.

त्याची प्राप्ति झाली असतां दोष असूनही श्रेयाची प्राप्तिः

तथापि वर्ण्य वस्तूचें उपमानत्व प्राप्त झालें असतां सदृश वस्तूला तें

सदोष असतांही—श्रेय प्राप्त झाल्याची कल्पना करावी. जसें—जलवासादिभिः सुखोपमाम् प्राप्त कमलं सकटकमपि देवशिरांसि अधिरोहति, तसेंच विष्णुपदसेवया गंगा यत्कीर्तिसमता प्राप्य नीचगामिन्यपि शिवशिरस्सश्रया आसीत्, इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

हर्षानें नर्तनादिक.

त्याची प्राप्ति झाली असतां नर्तन इत्यादिकाचें वर्णन करावें.

तपानें वर्ण्य वस्तूनें उपमानत्व प्राप्त झालें असतां तत्सदृश वस्तु हर्षानें नृत्य इत्यादि करीत आहे अशी कल्पना करावी.

नृत्यादिक.

नृत्य, उत्कंधरता, स्मेर, गौरव, आपीड यांणीं युक्तता, आश्रिति, अतिथि आणि विप्र इत्यादिकांला दान आणि देवादिकांचें पूजन वर्णन करावें.

जसें—जलवासादिना स्त्रीमुखोपमाम् प्राप्य कमलं वातचलितपत्रैः नृत्यं रचयति.

उत्कंधरता.

राज्ञा स्थैर्योपमाम् प्राप्य मेरु रुत्कंधरोऽभूत्.

स्मेर.

गाम्भीर्योपमां प्राप्य जलधिः सर्वदिग्व्यापी बभूव.

---

१ या वरच्या दोन्ही उदाहरणांत कमलाला आणि चंद्राला स्त्रियांच्या मुखाचें उपमानत्व मिळालें नाहीं असें जें वर्णन केलें आहे, तें सामान्यतः सर्व स्त्रियांच्या मुखाविषयीं आहे, असें घेऊं नये. तर विशिष्ट प्रकारची जी वर्ण्य स्त्री असेल तिच्याच मुखापुरतें घ्यावें, हें उदाहरण देऊन स्पष्ट करतो. जसें 'जलवासादिभिस्तपस्तप्त्वा कमलेन लक्ष्म्यालयतां राजहंसैर्न्य च लब्धम न पुनर्दमयन्तीमुखोपमत्वम्' या उदाहरणांत आम्ही दमयंतीचेंच जसें ग्रहण केलें आहे तसेंच कवीला ज्या वेळीं ज्या स्त्रीचें वर्णन करावयाचें असेल तिच्या मुखाचें ग्रहण करावें. तसें न करतां स्त्रीमात्राच्या मुखाचें ग्रहण केलें तर पूर्वी याच ग्रंथांत व इतर हजारों ग्रंथांत मुखाचें आणि कमलाचें किंवा चंद्राचें उपमानउपमेयत्व घेतलें नाहीं असें तें व्यर्थ होईल

गौरव.

मतिसमतां प्राप्य बृहस्पतिर्देवगुरुतां गतः.

आपीड.

सुकेशी केशोपमां प्राप्य कलापि शिखाच्छलात् आपीडं धत्तेव स्थैर्योपमां प्राप्य गिरिः शिरस्थमेघावलीव्याजात् मुकुटं धत्ते.

पुष्टता.

राज्ञः स्थैर्योपमां प्राप्य मेरुः स्थूलोऽभूत्.

आश्रितदान.

मुखशोभां प्राप्य चन्द्रः स्वाश्रितचकोरान् स्वेच्छया ज्योत्स्नापानं कारयति.

अतिथिदान.

मुखलक्ष्मीं लब्धा कमलं हंसद्विजान् अतिथिभृङ्गान् आहारदानेन प्रीणयाति.

देवपूजा.

'मुखोपमां प्राप्य चन्द्रेण स्वकलया शिवपूजा कृता' इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

याप्रमाणें वर सांगितलेल्या नृत्यादिकांचें वर्णन करावयाचें तें–चंचल असेल त्याला नृत्य, उंच असेल त्याचें गर्वानें मान वर करणें, विस्तीर्ण असेल त्याला स्मेरता, पूज्य असेल त्याला गौरव, ज्याच्या मस्तकावर कांहीं विशेष चिन्ह असेल त्याच्या त्या चिन्हाला आपीडक, स्थूल असेल त्याच्या ठायीं पुष्टता, इत्यादिकांची यथायोग्य रीतीनें कल्पना करावी. येथवर सांगितलेल्या अनेक उल्लेखांनीं अर्थांची कल्पना करावी.

---

१ येथें वर्णनीय जो मंत्री किंवा दुसरा कोणी असेल त्याच्या बुद्धीची समता घ्यावी.

२ येथेंही वर्ण्य राजादिकाचें स्थैर्य घेतलें पाहिजे.

अर्थोत्पत्तीचा दुसरा प्रकार.

अर्थोत्पत्तीकरता दुसरा प्रकार सांगतों.

अंगसुहृद्भंग.

द्वेष्य वस्तूचे अंगभंग, आणि सुहृद्भंग यांहीं.

वर्ण्य वस्तूनें जो पदार्थ जिंकला असेल त्यानें वर्ण्यवस्तु हें द्वेष्य झालें, ते हा द्वेष्य अर्थात् वर्ण्यवस्तूची जीं अंगें त्यांच्याशीं साम्य असल्यामुळें त्याच्या सुहृद् अशा ज्या वस्तू त्यांना जितवस्तूंकडून भंग झाल्याची कल्पना करावी.

जसें— नार्या कुचाभ्यां जिता कुम्भा नारीमुखमित्राणि कमलानि उन्मूलयन्ति, तसेंच नार्या मध्यजित सिंह नारीनेत्रमित्राणि मृगकुलानि भिनत्ति

विद्वेषीपोषण.

अंगाचा द्वेष करणाऱ्याच्या पोषणानीं अर्थोत्पत्ति होते.

द्वेष्य वस्तूच्या अंगाशीं समता असल्यामुळें द्वेषी रूप ज्या वस्तु त्यानें जिंकलेल्या पदार्थाकडून पोषण झाल्याचें वर्णन करणें जसें— राज्ञ प्रतापजितो रवि राजयशोमित्रचन्द्रद्वेषिणि कमलानि सश्रीकाणि कुरुते, तसेंच राज्ञ यशोजितश्चन्द्र राजप्रतापमित्ररविद्वेषिणि कैरवाणि विकासयति, इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें

---

१ या उदाहरणांत नारी हें वर्ण्य तिचे कुच यांनीं सादृश्यानें कुंभाला जिंकलें तेव्हां अर्थात् कुंभ हा कुचांचा द्वेषी झाला तेव्हां ज्यानें आपल्याला जिंकलें त्याचा (स्तनाचा) तर आम्हांला हातून कांहीं पराभव होत नाहीं तेव्हां याच्या मित्राला तरी उपद्रव द्यावा असें बुद्धीनें नारीमुखाचे मित्र जीं कमलें तीं तो उपटून टाकतो असें वर्णन केलें आहे

२ या उदाहरणांत वर्ण्य राजा त्यानें जिंकलेला रवि अर्थात् रवीचा राजा हा द्वेष्य झाला राजाच्या यशाचा (तें धवल असल्यामुळें) मित्र चंद्र याच्याशीं द्वेष करणारीं कमलें (रात्रीं प्रफुल्लित होत नाहींत म्हणून) यांना रवि शोभा देतो अर्थात् जित पदार्थ जिंकणाऱ्या त्याचा द्वेषी आहे म्हणून त्याच्या अंगाच्या मित्राच्या द्वेष्याचें पोषण करून आपल्या द्वेष्याला ताप होईल असा करतो असा भावार्थ पुढच्या उदाहरणांतही असेंच समजावें

सुहृत्पोषण.

अंगद्वेष करणाऱ्यांच्या मित्रांच्या पोषणानेंही अर्थो होते.

द्वेष्यांगाचा द्वेष करणाऱ्यांचे जे सुहृत् त्यांचें जित पदार्थां पोषण झाल्याचें वर्णन करावें. जसें—नार्याः मुखजितः चंद्रः स्त्रीका द्वेषिपद्मपदश्रेणीप्रीतिदायीनि कैरवाणि विकासयति, तसेंच न गतिजितो हस्ती मुखद्वेषी कमलोपासकान् भृंगान् दानेन पुष्णाति.

द्वेषिवध.

अंगद्वेषी जे त्यांच्या शत्रूंच्या वधानें अर्थोत्पत्ति होते

द्वेष्याच्या अंगाचे जे द्वेषी त्यांची जी द्वेष करणारी वस्तू जित पदार्थांकडून वध, नाश अथवा त्यांना दुःख देणें इत्यादि प्र झाल्याचें वर्णन करावें. जसें—नार्याः धम्मिल्लजितो राहुः स्त्रीमुख कमलद्वेषिणं नारीकुचयुग्मद्वेषी चक्रयुग्मद्वेषिणं चा चंद्रं पीडयति, त नार्याः वेणीजिता भृङ्गश्रेणी स्त्रीमुखद्वेषी चंद्रद्वेषी कमलानि पदा पराभवति.

---

१ या दोन्ही उदाहरणांत अनुक्रमानें—पहिल्या उदाहरणांत स्त्रीच्या मुखानें चंद्राला (अर्थात् जित जो चंद्र त्याचा स्त्रीमुख हा पदार्थ द्वेष्य झाला, त्याचें अंग कटाक्ष, त्या क (मादकत्वामुळें) द्वेष करणारे भ्रमर, त्याला रात्रीविकासी कैरवाच्या योगानें प्रीति उत्पन्न म्हणून चंद्र तीं प्रफुल्लित करितो असें व दुसऱ्या उदाहरणांत जित जो हस्ती तो आपल्या दे द्वेषी अर्थात् स्त्रीमुख द्वेष करणारीं कमळें त्याचे उपासक भृंग म्हणजे आश्रित भ्रमर, त्याला दा मोदक) देऊन त्याचें पोषण करितो, असें वर्णन केलें आहे. त्यावरून द्वेष्याच्या अंगा करणाऱ्यांचे मित्र जितानें तुष्ट केले व द्वेष्याच्या अंगाचे द्वेषी याचे आश्रित याला देऊन केले असें अनुक्रमानें दाखविलें आहे.

चौर्यापासून नाश वगैरे.

समान वस्तूंच्या शोभेची चोरी केल्यामुळें नाश अथवा निग्रह झाल्याचें.

वर्ण्य वस्तूंच्या अंगामारखें जें वस्तु त्यानें वर्ण्याच्या अंगानी शोभा चोरल्याची कल्पना करून. अरण्यादिकांत त्याचा नाश किंवा निग्रह झाल्याची कल्पना करावी. जसें—मृगः नारीनयनशोभां हृत्वा वने नष्टः, तसेंच स्त्रीमध्यश्रियं हृत्वा सिंहो गिरिगह्वरे गतः, नारी मुखलक्ष्मीहरं कमलमिति राजहंसैर्हि खंडशः क्रियते, रात्रौ स्त्रीमुख-लक्ष्मीं हरति चंद्र इति प्रातःकालेन चिह्नकरः क्रियते.

निपात, आयतनद्रव्यभंग, प्राकारलंघन, राजवेषासन-स्थानविरुद्धादिनिषेवण अगम्यगमन, अपेयपान, अभक्ष्य-भक्षण इत्यादिकांच्या अपन्हवानें दिव्य (प्रमाण) अथवा प्रायश्चित्त होतें.

दिव्य (प्रमाण).

प्रथम दिव्य सांगतों, जसें—

" हृत्वाऽपि कान्तिधनमस्य नृपस्य कीर्त्तेः
दिव्यं सृजन्निव जगत्यपवादभीतः ।

१ या सर्व उदाहरणात चोरी या गुन्ह्याची कल्पना केली आहे. अर्थात् चोराला हद्दपार करणें, अंधारकोठडींत कोंडून ठेवणें, त्याचे तुकडे तुकडे करणे व हात तोडणें इत्यादि प्रकारच्या शिक्षा झाल्याची कल्पना सयुक्तच आहे.

इन्दुः सुधावपुरपि प्रभुरोपधीना-
मप्येप लक्ष्मीमिपसर्पभृतौ न शुद्धः ॥"

प्रायश्चित्त.

प्रायश्चित्त करण्याचा प्रकार सांगतों. जसें—

"समरे यत्करवालः पीत्वा मातङ्गकुम्भकीलालम्।
अनुतापीव व्रतयति रिपुनृपतीनां यशःक्षीरम् ॥"

याप्रमाणें दुसरींही उदाहरणें जाणावीं.

भ्रमप्रकारांनीं अर्थोत्पत्ति.

भ्रमाच्या प्रकारांनीं अर्थोत्पत्ति कशी होते तें दाखवितों. जसें—

. स्वस्थादिकांनीं भ्रमानें कार्यप्रवृत्तिपरिकल्पना केली जाते.

स्वस्थछद्मस्थ आणि प्रतिबिंबस्थ या तीनप्रकारांची पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें योजना करावी. यांचीं अनुक्रमानें उदाहरणें सांगतों.

स्वस्थता.

जसें—

"नलिनानि पानमधुभाजनानि नः
पिदधाति यः स विधुरेप गोचरः।

१ या उदाहरणांत चंद्रानें राजाचें कान्तिरूप धन चोरल्याची कल्पना केली आहे. तो स्वतः अमृतमय शरीर व औषधींचा प्रभु असा आहे तरी तो त्या दोषापासून शुद्ध झाला नाहीं त्यानें जें धन चोरलें त्याचा रक्षक नाग आपल्या अंगावरच्या कलंकाच्या मिषानें त्याला धारण करावा लागला. तो सर्प त्यानें दिव अर्थात् आपण चोरी केली नाहीं अशी लोकाची खात्री करण्याकरतां प्रमाण करावें म्हणून धारण केल्याचें वर्णन केलें आहे.

१ या उदाहरणांत करवाल (तरवार) यानें हत्तीच्या गंडस्थलाचें रक्त प्राशन केलें अर्थात् अपेयपानरूप त्याच्या हातून पातक घडलें त्याच्या निवृत्तीकरतां पश्चात्ताप करून त्यानें व्रत घेतलें आणि शत्रुभूतराजाचें यशरूप दूध प्राशन करून तो राहात आहे, असें वर्णन केलें आहे. दूध प्राशन करून राहणें हें व्रत घेतल्याचें एक मुख्य लक्षण आहे.

इति रोपणैरिव मधुव्रतैर्धुतं
सुदतीमुखं सुरभिचारुमारुतम् ॥"

छद्मस्थता.

" ताटङ्कमुक्तमुक्तालिच्छलतस्तारकाततिः ।
निजभर्तृभ्रमेणेयं भेजे चन्द्रमुखीमुखम् ॥
यत्र वैदूर्यवर्येषु कुट्टिमेषु तमोभ्रमात् ।
प्रतिबिम्बेन ताडिन्तौ पतिरापतति स्त्रियाम् ॥

प्रतिबिम्बस्थता.

जसें—

" मणिनद्धेषु यत्सौधाङ्गणेषु प्रतिबिम्बिताम् ।
शशाङ्ककैरवभ्रान्त्या भजन्ते भृङ्गराजयः ॥"

अन्यत्र कार्यप्रवृत्ति.

कारण प्रत्यय झाला असतां भ्रमानें कार्याची अन्यप्रवृत्ति होते.

"एकत्र क्वचिदेव देवसदने संप्रेक्ष्य साक्षात्कृतप्रद्योतं
तपनीयकुम्भमुदयक्ष्माभृद्गतार्कभ्रमात् ।
आश्लिष्यत्यनिशं निशास्वपि वियद्गङ्गारथाङ्ग्यो मिल-
द्भर्तृभ्रान्तिभृतः पयोगतनिजच्छायां विमुग्धाशयाः॥"

भ्रमानें साफल्य.

कार्यप्रवृत्तीचे ठायीं भ्रमानें क्वचित् साफल्य होतें.
जसें—

" विधुमणिमयसौधप्राङ्गणे यत्रचन्द्र-
प्रमितिमतिप्रफुल्लकैरवभ्रान्तिभाजः ।
असकृदमृतबिन्दुस्यन्दपानेन भृङ्गाः
प्रसृमरमकरन्दास्वादसौख्यं लभन्ते ॥ "
यत्रोन्मुखं चातकवृन्दमभ्रभ्रमेण चैत्योत्थितधूपधूमे ।
वेल्लत्पताकाग्रगृहीतमुक्तनभोनदीबिन्दुभिरेति तृप्तिम् ॥"

सत्यवस्तूवर भ्रम.

भ्रमानें कार्याचें निष्फलत्व झालें असतां सत्यवस्तूचे ठायींही भ्रम होतो.
जसें—

" आलिङ्गन्त्युच्चैः सुरगृहशिरःशातकौम्भीयकुम्भान्
भर्तृभ्रान्त्या निशि विफलिताः स्वर्गगङ्गारथाङ्ग्यः ।
अर्कालोकादुपगतमपि प्रीतिभाजं रथाङ्गं
मिथ्याबुद्ध्या सपदि न परीरब्धुमारात् त्वरन्ते ॥

तसें न करणें.

भ्रमानें कार्य निष्फल झालें असतांही तसें न करणें.
जसें—

"यस्मिंश्चित्रपतत्पतत्रिपरुपोत्कर्षेण वेश्मान्तरे
मार्जारः परिजर्जरोऽजनि जवादाहत्य सत्यभ्रमान् ।

आहारासारखा देह व वर्ण.

आहार, सदृश, उद्गार आणि देहवर्ण यांची उत्पत्ति व विपर्यय यांनीं.

वस्तूचे ठायीं औचित्यानें त्याचा जो आहार असेल त्यासारखे उद्गार व देहाचा वर्ण यांची उत्पत्ति झाल्याची कल्पना करावी. कोठें आहारानें उद्गार आणि देहवर्ण यांचा विपर्यय ही करावा. अनुक्रमानें दोहोंचीं उदाहरणें देतों. जसें—

उद्गाराचें उदाहरण.

" अतिलौल्यतः कवलयन्
मलिनद्युति काननं किमपि दावशिखी ।
बहुभक्षणेन शितिभू
मपि पात्यनुतेस्म भोजनवदुद्गिरणम् ॥ ".

देहवर्णाचें उदाहरण.

" द्विपन्मृगाक्षीनयनाञ्जनानि
यदेप नित्यं कवलीकरोति ।
क्षितीश तेनाशनिसन्निभैव
विभा विभातिस्म भवत्कृपाणे ॥ ".

आतां विपर्ययाविषयीं उदाहरणें देतों. जसें—

उद्गाराचें उदाहरण.

" यद्वदन्त्यशनसन्निभमेवोद्गारमित्यनृतमत्र बभासे ।
गीतकं यदुदगारि सुधावत्पीतसीधुभिरपि प्रमदाभिः॥"

देहवर्णाचें उदाहरण.

" सिच्यमानमपि शत्रुकामिनी
कज्जलाविलविलोचनाम्बुभिः ।
आहताऽसितमनोऽपि भासते
श्वेतभानुसममेव यद्यशः ॥ "

सदृशवस्तुसंग्रह.

पदार्थांचें परस्पर साम्य अर्थाप्तचीचें कारण होतें, याकरतां कित्येक सदृश वस्तूंचा संग्रह करतों.

वर्ण आणि आकार यांचे सदृश पदार्थ वर सांगितले, आतां दुसरा किरकोळ सदृश वस्तूंना संग्रह करतों.

तीक्ष्णवस्तू. जसें.—

तीक्ष्ण—मतिभाल्लाग्र, कटाक्ष, सुचिका, नखें, दांत, गाइक, शूल, कुठार, क्रकच, असिपत्रद्रुमपत्रे, शूल, माजन, नेमी, वराहदंष्ट्रा, नांगर, सिंहनख, मर्मभेदकवाक्य, कुशी, अंकुश, कुशाग्रें, खड्गधारा, हिरा, कर्त्तरि, कर्तिका, टंकानिर्वभन, नखभेदिनी.

महत्तम वस्तू.

महत्तम—दिशा, काल, आकाश. ज्ञान, शिव, विष्णु, आराम, साधूचें मन, व बुद्धि; समुद्र, अरण्य, भूमि, शय्या, अर, पुलिन, श्रोणि, कपाट, क्षेत्र आणि गृह.

सध्य यस्त

मंगलकारक वस्तू.

मंगलकारक—दर्भ, दूर्वा, चंदन, अक्षता, दीप, रसाल, पिप्पल आणि अशोक यांचीं पानें, कमल, फल, शंख, सिद्धार्थक, सिद्धान्न, मधु, आज्य, आमिष, रौप्य, ताम्र, मणि, सुवर्ण, भूपर्ण, वस्त्रें, व्यजन, चामर, छत्र, ध्वज, वाहन, गज, वाजी, ताम्बूल, गार्यन, वाद्य, वादन, गुरु, वंदी आणि ब्राह्मण यांचे आशीर्वाद, उत्तम स्वप्न, शुभ शकुन, हंस, चाप, खंजन, मयूर, अंगना, उत्तमशृंगार केलेली रूपवती प्रेमळ व प्रिय.

महामांगल्य वस्तू.

महामाङ्गल्यकारक— श्रीवत्स, मत्स्य, दर्पण, भद्रासन, वर्द्धमान, वरकलश, स्वस्तिक, आणि नन्द्यावर्त ह्या आठ वस्तू महामांगल्यकारक असल्याचें सांगितलें आहे.

अमंगल वस्तू.

अमंगल—घुबड, सर्प, कपोत, शशक, कौलव, कृकलास, दुष्ट शकुन, दुष्टस्वप्न, दुष्ट उपश्रुति, कृतघ्न, अन्त्यज, पाखंडी, पतित, शत्रु, विलाप करणारा, नग्न, छिन्नांग, रोगार्त, दीन, ब्राह्मणादिकांला मारणारे, झाडणी, गाढव आणि बकरा यांच्या पायाचा धुरळा, चिताधूर, शाखोटक, व बिभीतक, ह्या दोन वृक्षांची व मंचक आणि दीप यांची सांवली.

पवित्र वस्तू.

पवित्र–शिव, बुद्ध, अर्हन्, विष्णु, ब्रह्मा, सूर्य व त्याचे किरण, अग्नि, उदक, वायु, भूमि, वेदवाणी, संन्यासी, द्विज,

पुरोहित, धेनु अतिथि, सुवर्ण, दर्भ, गोमय, सत्य, सत्पुरुषांचीं चरित्रें, पूज्य मनुष्याचे पाद, रजःकण, गंगा, गोदावरी, नर्मदा, यमुना, सरस्वती, कामरूपदेश, कुरुक्षेत्रप्रदेश, अन्तर्वेदिप्रदेश, काशी-नगरी, सीता, दमयंती, द्रौपदी, अरुंधती, इत्यादि पतिव्रता, तप, ब्रह्मचर्य, हरिश्चंद्र, नलराज, रामचंद्र, आणि युधिष्ठिर.

अपवित्र वस्तू.

अपवित्र—रक्त, अस्थि, गाईवांचून इतर प्राण्यांचें शकृत्, दुश्चरित, अंत्यज, रजस्वला, श्मशानभूमि, श्मशानभस्म किंवा चिताभस्म, चितांगार, प्रेत, कृतघ्न, स्वामिद्रोही, विश्वासघातकी, ब्राह्मणादिकांचा घात करणारा, अंगापासून तुटून पडलेले केश इत्यादि, उच्छिष्टान्न, ऋद्विक, कुत्रा.

सुखदायक वस्तू.

सुखदायक—प्रियस्त्री, गीत, नृत्य, वाद्य इत्यादि, नाटक, आराम, पुष्पें, स्त्रिया, स्त्रियांचे विलास व क्रीडा, सुखशय्या, चंद्र, हिंदोळा, स्वातंत्र्य, लक्ष्मी, पुत्रोत्पत्ति, नष्ट झालेल्याची प्राप्ति, इच्छितलाभ, वियुक्त झालेल्या प्रियाचा समागम, दाता, विद्वान्, मित्र, विद्या, स्वर्ग, अमृत, अप्सरा, धर्म, सद्वचन, सत्पुरुष, संतोष, ज्ञान, मुक्ति.

दुःखकारक वस्तू.

दुःखद—मनोव्यथा, नरक, बंदिशाळा, व्याधि, विरोधी, कुत्सित भार्या, दारिद्र्य, कुग्रामवास, दुष्टधन्याची सेवा, कन्याबाहुल्य, तारुण्यांत स्त्री किंवा पुत्र यांचें मरण, बाल-

पणांत आईचें मरण, परगृहवास, दुर्लभ, नीरस, स्नेहहीन व दुसऱ्याच्या ठिकाणीं आसक्त अशांवर प्रेम, पारतंत्र्य, दुसऱ्यावर आसक्त झालेली स्त्री, दुर्नय पुत्र, वर्षाकालांत प्रवास, दोन स्त्रिया, कुभृत्य, भागीदारीची शेती, निष्कलंक असलेल्यास कलंक, मानी पुरुषाची मानखंडना.

स्थिर वस्तू.

स्थिर—पृथ्वी, पर्वत, धर्म, अधर्म, साधूचें मन, साध्वीचें शील, युद्धांत धीर, महात्म्यांला शरण जाणें.

अस्थिर वस्तू.

अस्थिर—नदीचा पूर, उदकाच्या लहरी, बिंदु, बुद्बुद, विद्युल्लता, धूम, स्फुलिंग, उल्कानल, अनिलाहतदीप, मत्स्य, वानर, ध्वज, संध्याकाल, हत्तीचें पुच्छ, सोंड आणि कान, कन्दुक, चामर, चक्र, दोला, स्त्रीची विलासभ्रमर्षी, निमेषोन्मेष रसना, नेत्र, अंग, आयुष्य, तारुण्य, स्नेह, इंद्रधनुष्य, स्वामिप्रसाद, स्वप्न, दुर्जनमैत्री.

वेगवान् वस्तु.

सवेग—वायु, इंद्राचे घोडे, मन, गरुड, घोड्याची दृष्टि, बाण, नदी, विमान, हनुमान्, मत्स्य, उंट, मृग, पक्षी.

मंद वस्तु.

मंद—शनि- पांगा, मुनि, बाल, नितंबिनी, गजगत, पुण्यपुरुष, हंस, वृषभ, हत्ती.

बलिष्ठ वस्तू.

बलिष्ठ--विष्णु, शिव, स्कंद, इंद्र, गरुड, वायु, श्रीराम, हनुमान्, भीम, बलदेव, बलि, वज्र, सुदर्शन, सुरा, दैत्य, सिंह, शरभ, गज, महावराह, दिग्गज, शेष, कूर्म, कुलाचल, पृथु, ऐरावत, चक्री, साध्वी स्त्रीचें मन, पूर्वकर्म, प्रतिपन्न, मोठ्यांची प्रतिज्ञा, स्त्री जड, आणि ग्रह.

निर्बल वस्तू.

अबलिष्ठ--रोगार्त, बाल, क्षुधित, कातर, बळजबरीनें केलेलीं कामें, नारी, पाप करून द्रव्य सांचविणारा राजा.

क्रूर वस्तू.

क्रूर--सर्प, मांजर, मकर, व्याध, पोत्री, हर्यक्ष, दुर्जन, श्येन, स्तेन, प्रत्यंतवासी.

अक्रूर वस्तू.

अक्रूर--शिशु, साधु, धार्मिक, धर्मनंदन, उत्तम स्वामी, उत्तम भृत्य, उत्तम मित्र, तत्त्वज्ञ, गाय, उत्तम स्त्री.

---

१ हिरण्याक्षानें रसातळास नेलेली पृथ्वी वर काढण्याकरतां वराह अवतार घेऊन आपल्या दाढेवर धरून पृथ्वी वर काढली अशी पुराणांत कथा आहे. पृथ्वी पाताळीं न जावी म्हणून तो वराह रूपी भगवान अद्यापि पृथ्वीच्या खालीं आहे असेंही वर्णन आहे. त्या वराहाला 'महावराह' म्हणतात. कित्येक ठिकाणीं 'आदिवराह' असेंही त्याला नांव दिलें आहे.

२ प्रत्यंत हें नांव म्लेंच्छ ज्या देशांत राहतात त्या देशाचें आहे. भारतवर्षाच्या सरहद्दीवर असलेला देश असें होतें. अर्थात् आर्यभूमीच्या सरहद्दीवर असलेला मुलुख जो काबूल वगैरे त्याला प्रत्यंत देश म्हणतात. येथें वर प्रत्यन्त देशांत राहणारे लोक क्रूर म्हणून सांगितले आहेत. यावरून हा ग्रंथ ज्या वेळीं मुसलमान लोक आपला देश सोडून इकडे येऊन आर्य लोकांशीं युद्ध करीत होते अशा वेळचा असावा असें वाटतें.

मधुरध्वनिकारक वस्तू.

मधुरध्वनि—हंस, मयुर, पिक, सारस, कामिनी, कुरर, कंक, कीर, पारावत, भ्रमर, घातक, ककुद, केतु, किंकिण, परघराबलि, घंटनाद, हतनाद, बालादिकांचा पायांचा घरघर शब्द, वेणू, वीणा इत्यादिकांचा शब्द, मंजरी, मेखला आणि कांकणें यांचा शब्द, गंधर्व, अप्सरा, हाहा, हुहू, तुम्बरु, किन्नर, गांधार, गाणारे हंस, षड्ज, गाणारे केकी, पंचम गाणारे कोकील, मध्यम गाणारे क्रौंच, निषाद गाणारे कलभ, व धैवत सुरावर ध्वनि करणारे घोडे, ऋषभ, हे ऋषभस्वरावर आवाज करितात इत्यादि स्वरवस्त्यांनीं जाणावें.

कठोर शब्द करणारे,

कठोर—रटित, घूक, घरट, करभ, खर, मंडूक, कोल, काकोल, कपोत, कुकुट, भाल, दारांचा आवाज, वेडीच्या सांखळीचा ध्वनि.

महा शब्द.

महाशब्द—मेघ, ऐरावत, गरुडाचे पंख, समुद्राच्या लाटा, समुद्राचा मंथा, शिवाचा अट्टहास, शिवाच्या डमरूचा ध्वनि, सिंह, उंट, हनुमान, आणि राक्षस, क्ष्वेडा, सांराविण यांचे शब्द, नान्दी, अब्धि, कृष्णशंख, ओघ आणि मल्लांचा बाहु, स्फोट यांचा ध्वनि, निर्घात, रथघोष, ज्याटंका, गज, राजी, भदढक्का, शिखोद्धार, स्फारनिर्जर, घरघर, देवळांतल्या किंवा हत्तीवरच्या घांटा, गुहादिकांतला प्रतिध्वनि, वीरांचा निनद,

दुरून हाक मारणें, रडण्याचा शब्द, वीणा इत्यादि ततवाद्य, ताल इत्यादि घनवाद्य, वंश इत्यादि सुशीरवाद्य, मुरज इत्यादि विततवाद्य, हें चार प्रकारचें वाद्य; वंदी, पंचारव, नांदी व द्वादश तूर्यांचा घोष नाटकादिकांत, भंभा, मकुंद, मर्दल, करडा, झल्लर, हुडुक, कंसाला, भेरी, तिलिमा, वंशा, शंख, कणव, नाटकांतली नांदी, टुका, ढक्का, डमरु, काहल, बुक्क, भेरी, लाणय, पहुहो, जुग, शंख, जरड, थोग, प्रमर्दल, कंसाल, व रणांत नांदी.

सुगंध वस्तू.

सुगंध—कापूर, कस्तूरी, यक्षकर्दम, वस्त्र, मलयजधूप, अगरु, मीनमद, यश, सुगंधी तेल, स्वर्गांतल्या वृक्षांचीं पुष्पें, फुलांचें पतन, पद्मिनी जातीच्या स्त्रीचें मुख, मेघोदकानें भिजलेली पृथ्वी, ग्रंथिपर्णक, जायफळ, पत्री, लवंग, वेलदोडे, कंकोळ, तज, तमालपत्र, मद्य, सप्तछद, हत्तीचा मद, साळी, कुसुम, जाई, केतकी, बकुल, कमल, पाटला, चंपक, मल्लिका, करुणि, शतपत्रिका.

---

१ येथें तत, घन, सुषिर आणि वितत असे वाद्याचे चार भेद सांगितले आहेत. वीणादिकांचा स्वर लांब व विस्तृत होतो म्हणून त्याला तत म्हणतात. झांज, टाळ इत्यादि हीं वाद्यें घन असतात म्हणून त्याला घन म्हटलें आहे. वंश (पावा) इत्यादि वाद्यें पोकळ असतात म्हणून त्यांस सुषिर म्हणतात. तसेंच चवथें नांव वितत हें येथें सुरज मात्र आढळतें, पण अन्यत्र या नांवाचा कोठें उल्लेख केलेला आढळत नाहीं. त्याच्या बदल 'आनद्ध' म्हणजे चामड्यानें मढविलें आहे तें (अमरकोश कांड १ वर्ग ७ श्लोक ४ पहा) वितत म्हणण्यापेक्षां आनद्ध म्हणणें हेंच बरोबर दिसतें.

२ या वाद्यांच्या पूर्वी मर्दल इत्यादि जीं वाद्यें सांगितलीं आहेत तीं वाजवून नाटकाची नांदी म्हणजे नाटकाचा आरंभ होतो असें समजावें.

३ या पूर्वीं सांगितलेलीं वाद्यें वाजवून युद्धारंभ होतो म्हणून यास युद्धांतली नांदी असें म्हटलें आहे.

दुर्गंध वस्तू.

दुर्गंध—अंगाचा घाम, कुजलेलें इत्यादि अन्नाचा दुर्गंध, मृत मनुष्याच्या स्नानादिक पुरीष, अपानमारुत इत्यादि.

शीतल वस्तू.

शिशीर—सज्जनाचें वाक्य, प्रभूचा प्रसाद, इष्टसंगम, सत्संग, काव्य, यश, संतोष, सुधा, अंबु, हेमंत, हिमकर, करका.

उष्ण वस्तू.

उष्ण—तरणि, वन्हि, वडवानल, शिवाची भाल, दृष्टि, कालाग्निरुद्र, विष्णूचें चक्र, ब्रह्मास्त्राचा अग्नि, अस्त्रांचें तेज, वज्र, विद्युल्लता, दावाग्नि, ग्रीष्म, करीषाग्नि, रजई, मनःपीडा, भ्राष्ट्र, ज्वर, धर्मसताप, दुर्वाक्य, तप, क्षुधा, दीप, शाप, दुर्वासाचा क्रोध, वैऱ्याकडून पराभव, सपत्नी, इष्टवियोग, इष्टरुतावज्ञा, स्मरज्वर.

कोमल वस्तू.

कोमल—स्त्रीचें अंग, शिरीष, नवपल्लव, हसरोम, कदलीस्तंभ, पट्टवस्त्र.

कठोर वस्तू.

कठोर—शिला पर्वत, वज्र, दुर्जनाचें मन, दुष्ट धनी, वाईट चाकर, कुमित्र, कुपत्नी, डाकिनीचें मन, लोखंड, वैऱ्याचें मन, हत्ती, मनुष्याचा हात, तरुण स्त्रीचे स्तन, कृतघ्न, नालिकेर, इंगुदी आणि कपित्थ यांचीं फळें.

मधुर वस्तु.

मधुर---विदग्धाची उक्ति, काव्य, गायन, प्रियेचा अधर, सुधा, मधु, दुग्ध, नारळाचा रस, चंद्रकांति, द्राक्षा, आंबा, दाळिंब, केर, राजादन इत्यादिकांचीं फळें.

रस.

रस---पुष्परस, कीर्त्ति, गूळ, खडीसाखर, ऊंस, साखर, सुरा, शिखरिणी, मस्तु, पायस, पानकें.

कडू वस्तू.

कटू---राजिका, हिंग, तेल, धत्तूरक, तुही, विष, तुंबीफल, लिंब, वारणइंद्र, वारुण, गडूची.

खारट वस्तू.

क्षार---लवण, सुवर्चल, सैंधव, टंकण, यवक्षार, स्वर्जिका, अजमूत्र, क्षारसमुद्र.

तिखट वस्तू.

तिक्त---मरीच, सुंठ, सूरण, शृंगवेरक, पिंपळी, पिंपळीमूळ, अजमोदा इत्यादि

आंबट वस्तू.

आम्ल---बीजपूर्ण, जम्बीर, करग, आम्लिका, आरनाल, कपित्थ, निम्बूक, आम्लवेतस.

द्रव वस्तू.

द्रव---अमृत, पानीय, घृत, तक्र, दूध, सुरा, तेल, आम्र,

मकरंद, इक्षुरस, शिखरिणी, मषी, मद, अश्रु, रुधिर, मूत्र, स्वेद, पारद, अवश्यायाम्बु, कर्पूरजल, चंद्रोपलद्रव.

तेजस्वी वस्तू.

तेजस्वी--रवि, चंद्र, तारा, सुवर्ण, पारा, नेत्र, दंत, नख, आरसा, रुपें, काशें, अभ्रक, मणि, सूर्यकांत, चंद्रकांत, खद्योत, मोतीं, विद्रुम, हिरे, पद्मराग, मरकत, वैडूर्य, आणि राजपट्ट.

सुरूप पुरुष.

सुरूप--मदन, स्वामी कार्तिक, अनिरुद्ध, नलकूबर, अश्विनीकुमार, नकुल, नळराज, आणि पुरुरवा.

दानशूर.

दानी--कामधेनु, चिंतामणि, कल्पद्रुम, जीमूतवाहन, कर्ण, दधीच ऋषि, शिबिराजा, विक्रमादित्य.

धनुर्धर.

धन्वी–शिव, कृष्ण, इंद्र, परशुराम, श्रीराम, लक्ष्मण, अर्जुन, भीष्म, कृपाचार्य, द्रोणाचार्य, अश्वत्थामा, अभिमन्यु, प्रद्युम्न.

आधार.

आधार–स्वर्ग, आकाश, भूमि, दिशा, पाताल, पर्वत, वटवृक्ष, तीर, ग्राम, नगर, गृह, प्रासाद, बिछाना आणि आसन.

नगरी.

पुरी–अमरावती, भोगावती, लंका, अलका, विदर्भा, मिथिला, अयोध्या, कान्यकुब्ज, कुशस्थल, कौशांबी, त्रिपुरी,

काशी, मथुरा, हस्तनापुर, अवंती, पाटलीपुत्र, चंपा, द्वारावती, गया, विदिशा, निषधा, कोटिवर्ष, कांची, तमालिनी, माहिष्मती, भृगु, कच्छ, कांपिल्य आणि वारणावत.

राजे.

राजे—पृथुराजा, मांधाता, धुंधुमार, पुरूरवा, हरिश्चंद्र, भरत, कार्तवीर्य, युधिष्ठिर, स्वायंभुमनु, ककुत्स्थ, सगर, भगीरथ, नलराज, रघुराज, अजराज, दशरथ, रामचंद्र, कुश, श्रेणिक, संप्रति

विद्वान् राजे.

प्रतिष्ठान नगरींत शालिवाहन, उज्जयनींत विक्रमार्क धारा नगरींत मुंजराज, भोजराज.

मंत्री.

मंत्री—बृहस्पति, शुक्र, जांबवान्, माल्यवान्, सालंकायन, कूष्मांड, श्रुतशील, उद्धव, यौगंधरायण, मुद्राराक्षस नाटकांतला राक्षस, चणकाचा पुत्र चाणक्य इत्यादि हे नामांकित प्रधान होत असें समजावें.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षवृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे प्रकीर्णको नाम पंचमः स्तवकः समाप्तः ॥५॥

संख्या स्तबक ॥ ६ ॥

यानंतर संख्येपासून अर्थोत्पत्ति कशी होते तें सांगतों.

औचित्यानें रचलेले असून संख्येनें ज्याचा क्रम बांधला असे जे उपमादि अलंकार त्यानीं बुद्धिमानानें अर्थाचें समर्थन करावें.

जेव्हा एक संख्येचा पदार्थ विवक्षित असेल त्या वेळीं एकाच संख्येनें दुसरेंही अन्य पदार्थ घ्यावेत. जेव्हा दोन संख्येच्या पदार्थांची विवक्षा असेल तेव्हा द्विसंख्याक अन्य पदार्थ घ्यावे. आणि जेव्हां त्रिसंख्य पदार्थ विवक्षित असेल तेव्हा त्रिसंख्य अन्य पदार्थ घ्यावे. याप्रमाणें अन्य ही संख्या कोणत्याही अलंकारानें संकलित करून काव्यांत संग्रहीत कराव्या. त्याचीं उदाहरणें त्या त्या संख्येनें पुढें दाखविण्यात येतील

एकच ज्यांची संख्या आहे असे पदार्थ.

जसें—

आदित्य, मेरु, चक्र, प्रासाद, दीपदंड, कलश, खड्ग, हरनेत्र, शेष स्वरदंड, अंगुष्ठ, हस्तिकर, नासा, वंश, विनायकदंत, पताका, मन, शशांक आणि अद्वैतवाद हे सर्व एकेकच आहेत असें सुकवीनें वर्णन करावें.

जसें—

"एकदन्ती जयत्येकदन्तस्तंभं दधत्पुरः ।
योवक्तीव जगद्विघ्नविधाता द्वैतमात्मनः ॥"

द्विसंख्याक पदार्थ.

भुज, दृष्टि, कर्ण, पाद, स्तन, रामलक्ष्मण, शृंग, गजदंत, प्रीति, रति, गंगा, गौरी, विनायक, स्कंद, पक्ष, नदीतट, रथ-

धुर्य, खड्गधारा, भरत-शत्रुघ्न, कुश-लव, रवि-चंद्र, हे सर्व पदार्थ जोडी जोडीनें आहेत असें वर्णन करावें.

जसें—

"किं भूचरौ तरणिशीतरुची किमन्यौ
रामाच्युतौ किमु गणेशगुहाविहैतौ ।
एतौ पुनः किमुदितौ रघुराजपुत्रा-
विंत्याकुलैर्नृपकुलैः सहसैव दृष्टौ ॥
आश्लिष्यतामथ भुजाविव विक्रमस्य
मूर्तौ सभाग्रभुवमेकधनुर्भ्रमन्तौ ।
नत्वा कृते धनुषि सज्जगुणेऽर्जुनेन
भीमो गदादिदमुवाच भुवामधीशान् ॥
प्रविष्टौ कुरुसैन्येषु द्रुतं भीमघटोत्कचौ ।
भक्ष्येषु सममेव द्वौ बालकस्य कराविव ॥

१ येथें भीम आणि घटोत्कच यांच्या सैन्यप्रवेशाला बालकाच्या हातांची उपमा दिली आहे ती योग्य दिसत नाहीं. यांत उभयतांच्या संप्रवेशें साम्य व एककालिक प्रवेश हे जरी बरोबर आहेत तरी भीम आणि घटोत्कच यासारख्या कठीण, क्रूर व विशाल पुरुषांला लहान बालकाच्या कोमल हातांची उपमा देण्यांत औचित्य नाहींसें होतें हें लक्षांत आणिलें पाहिजे. तसेंच बालकाचे कर हे एका बालकाचे दोन्ही अवयव आहेत व भीम आणि घटोत्कच हे पिता पुत्र आहेत. बालकाच्या हातांचा परस्पर जन्यजनकसंबंध नाहीं पण भीम आणि घटोत्कच यांचा तो संबंध आहे. यामुळें येथें उपमान आणि उपमेय असदृश दिसत आहेत असें आम्हांस वाटतें.

प्रविष्टौ कुरुसैन्येषु द्रुतं भीमधनंजयौ ।
भक्ष्येषु सममेतौ द्वौ भुञ्जानकराविव ॥

या उदाहरणांत क्रमप्राप्त लक्षणें राहात, त्यांचे भुज आणि भीम व अर्जुन यांचें विशेष साम्य दिसून येईल. कारण भीमार्जुन कुरुसैन्याचा नाश करण्याकरितां द्रौपदी एकदम [illegible] पुढें पडले आणि राक्षसांचें [illegible] आपले भाग अर्थात् मनुष्यादिक प्राणी यांचा नाश करण्याकरितां एकदम त्याच्यावर तुटून पडले, असें वर्णन केलें असतां सयुक्तिक होईल असें वाटतें.

पीड्यमाना दृढं ताभ्यां प्रियं दोर्भ्यामिव प्रिया ।
सिस्वेद च चकम्पे च संमुमोह च सा चमूः ॥"

त्रिसंख्याक पदार्थ.

भुवन, वलि, वन्हि, विद्या, संध्या, गजजाति, शिवनेत्र, त्रिशिरादैत्याचें मस्तक, दशा, क्षेत्रपाल, फणा, काल, संन्याशाचा दंड, त्रिफला, त्रिशूल, त्रिपुण्ड्र, पळसाचीं पानें, कालिदासाचीं काव्यें[1], वेद[2], अवस्था, गंगेच्या प्रवाहाच्या रेषा, त्रिकूट पर्वताचीं शिखरें, महादेवानें नाश केलेलें पुर (त्रिपुर), रात्रीचे प्रहर, यज्ञोपवीताचे दोरे हे पदार्थ वेदिकांनीं व छत्र, प्रदक्षिणा, गुप्ति, शल्यें, मुद्रा, प्रणाम, गौरव, शिव, भवमार्ग आणि शुभेतर हे जैनांनीं तीन तीन आहेत असें गणावें.

हे सर्वही पदार्थ त्रिसंख्यायुक्त काव्यांत योजावे. जसें.—

कण्ठोऽयमस्या मृदुमध्यतार-
स्वरत्रयाधार इति त्रिरेखः ।
मुद्रं ददाति त्रिजगज्जयाय
प्रयाणशङ्खो मकरध्वजस्य ॥

---

१ येथें कालिदासाचीं काव्यें तीनच घेतलीं असून काव्य शब्द सामान्य प्रवृत्तीप्रमाणें दृश्य काव्याचा वाचक घेतला आहे हें उघड दिसतें. यावरून रघुवंश, कुमारसंभव आणि मेघदूत हीं तीनच काव्यें कालिदासानें केलेलीं असें सिद्ध होतें. व यावरून ऋतुसंहारादि जीं इतर काव्यें कालिदासाच्या नांवावर मोडतात तीं त्याचीं नव्हत हें उघड होतें. निदान या ग्रंथकाराच्या वेळीं तरी कालिदासानें तीनच काव्यें केलीं अशी समजूत होती हें अगदीं निर्विवाद आहे.

२ येथें वेदाची त्रिसंख्याक पदार्थांत गणना केली आहे. ती त्रयी अर्थात् ऋग्वेद, यजुर्वेद आणि सामवेद या अर्थानें केली आहे असें समजावें. कारण वेद चार असून पुढें चतुःसंख्याक पदांत त्यांची गणना करण्यात येणार आहे.

किं रोमराजी यमुनातटेऽस्या-
वलित्रिदण्डीं कलयन्ननङ्गः ।
कस्यापि रूपेण जितस्तपस्वी
तमेव जेतुं तपते तपांसि ॥
शल्येन धारितस्यासेर्धाराद्वितयत्रिम्भ्रतः ॥
त्रिमूर्तिरिव रेजेऽसौ त्रिवेदी वेदिजोऽर्चितुम् ॥

चतुःसंख्याक पदार्थ.

ब्रह्मदेवाचीं मुखें, वेद, वर्ण, विष्णूचे भुज, ऐरावतीचे दांत, चतुरिकेचे खांब, संघ.(जैनांचे) समुद्र, आश्रम, घात, गाईचे स्तन, आश्रमकषाय, दिशा, हत्तीच्या जाती, याम (प्रहर), सेनेचीं अंगें, दंड, हस्त, महाजनांत वणिज, दशरथपुत्र व त्यांचे उपाध्याय, ध्यान, कथा, अभिनयाच्या रीति, गाईचे पाय, माल्यस्तवक, हाताच्या घोटांच्या संज्ञा, देवांतले भेद, योजनांचे कोस, आणि लोकपाल हे काव्यांत चतुःसंख्याक योजावे. जसें—

" संसारिस्फुटरोपदोपपटलीखेलाय संश्लेषिणो
मार्गानुग्रतमप्रमादरजनीयामान्तिकामाश्रयान् ।
संसारोरुपुरप्रधानपुरुषान् व्यामोहकारागृह-
हारप्राहरिकान् क्षिपन्ति चतुरः केचित्कषायत्विषः॥

वृकोदराद्याः सहसा मनस्विनः
सहोदरास्तं परिवव्रिरे नृपम् ।
सुहस्तिनोहस्तमिवासुहृद्रण-
च्छिदानिदानंरणपारदारदाः ॥

पंचसंख्याक पदार्थ.

मदनाचे बाण, पांडव, इंद्रियें, हाताचीं बोटें, शिवाचीं मुखें, महायज्ञ, विषय, व्याकरणाचीं अंगें, व्रतें, अग्नि, सुपार्श्व, नागाच्या फणा, परमेष्ठी (जैनांचे), महाकाव्यें, शरीरांतील वायु राहण्याचीं स्थानें, मृगशीर्ष नक्षत्राचे तारे, पंचकुलें, महाभूतें, प्रणाम, पंचोत्तर विमान, महाव्रत, पंचवायु, युद्धस्थानें ज्या-ठिकाणीं श्रम केला असेल त्यांचीं, ह्या वस्तु पांच या संख्येनें कवितेंत योजाव्या.

जसें—

" पञ्चेषु द्विपभेदपञ्चवदनः पञ्चव्रतस्वस्तरुः-
स्वर्णाद्रिः समुदाञ्चिपञ्चविषयव्यापारपञ्चाशुमान् ।
पञ्चांगस्थितिमुक्तपञ्चमगतिः प्रस्थानपञ्चारवः
सेव्यः पञ्चसमितपदादिनिलयः पञ्चेन्द्रियाणां जयः

कर्णस्य सूनुर्वृषसेनवीरः
शरप्रपातैः परिपीडितायाः ।
पञ्चेन्द्रियाणीव परध्वजिन्या
द्राग् द्रौपदेयान् विधुरीचकार ॥

षट्संख्याकपदार्थ.

रस, राग, व्रज, कोण, त्रिशिराचे नेत्र, अरि, गुण, तर्क, दर्शनें, स्वामिकार्तिकाचीं मुखें, भूखंड, चक्रें हे पदार्थ कवितेंत षट्संख्याक योजावे.

जसें—

" यस्योग्रमूर्त्तेः शरभूर्बभार
षड्भिर्मुखैः षण्मुखतां प्रतापः ।
यत्कुण्डलानीव विरेजुरुच्चै-
श्चञ्चद्द्युतिद्वादशमण्डलानि ॥ "

सप्तसंख्याकपदार्थ.

द्वापार, विवाह, पाताल, इंद्राचे घोड्याचीं मुखें, दुर्गति, समुद्र, भय, सातविणीच्या झाडाचीं पानें आणि गोदावरी नदीचे प्रवाह हे सात असल्याचें वर्णन करावें.

जसें—

" त्रैलोक्यपालयमपाशनिर्भयभयप्रध्वंसलीलाजय-
स्तम्भादुस्तरसप्तदुर्गतिपरद्वारावरोधार्गलाः ।
प्रीतिप्रोक्षितसप्ततत्त्वविटपिप्रोद्भूतनूत्नाङ्कुराः
शीर्षे सप्तभुजङ्गपुङ्गवफणाः पार्श्वप्रभोः पान्तु वः ॥

अष्टसंख्याक पदार्थ.

दिशा, देश, दिक्पाल, कुलपर्वत, शिवमूर्ति, वसु, योगा-

चीं अंगें, व्याकरणें, मत्स्यदेवाचे कान, आणि सर्पांचीं कुळें हीं आठ आठ अगत्याचें काव्यांत वर्णन करावें.

जसें—

" अथावनीभारधुरीचकार
जयातिरेकप्रवरो ययातिः।
गीतं दिगन्तेषु यशो यदीयं
श्रोतुं दधेऽष्टश्रुतितां विधाता ॥ "

नवसंख्याकपदार्थ.

पृथ्वीचीं खंडें, रावणाचीं मुंडं, अमृत कुंडें, जैन, ग्रैवेय, शृंगारादि रस, वाघिणीचे स्तन, गुप्ति, निधि आणि ग्रह हे काव्यांत नवसंख्याक योजावे.

जसें—

" ख्यातिं यत्र नवग्रहास्तिरुदयं नायाति तत्त्वानि यो
व्याचख्यौ न च यस्य वाङ् वसुधाकुण्डत्रपाकारिणी।
नित्यं यत्पदपद्मयुग्मपुरतः पद्मानि देवा नव
व्यातेनुर्नवमो जिनः स जयति श्रीपुष्पदन्तप्रभुः ॥ "

दशसंख्याकपदार्थ.

रावणाचीं मुखें, अंगुली, चंद्राचे घोडे, यतिधर्म, शिवाचे कर्ण, दिशा, शरीराचीं द्वारें, अवस्था, दशा, हे सर्व पदार्थ काव्यांत दशसंख्याक योजावे.

जसें—

"निजाश्रुनीरैः स्नपिता द्विषद्भिः
प्रदीपिता मौलिमणीमृजाभिः ।
दशापि यत्पादनखाः समीयु-
र्दिशां दशानामपि दर्पणत्वम् ॥"

एकादशसंख्याकपदार्थ.

रुद्र, त्यांचीं अंगें, नेत्र अंगें आणि उपागें (जैनमतांत सांगितलेलीं) ध्रुव, आणि जिनोपासकांच्या मतिमा हे सर्व एकादशसंख्याक काव्यांत योजावे.

जसें—

"पार्श्वः सोऽस्तु मुदे न तस्य फणिनः सप्तास्यचूडामणिः
संक्रान्तः किल यो ऽष्टमूर्तिरजनि सप्ताष्टकर्मच्छिदे ।
यद्रूक्तं दशदिग्जनव्रजमभित्रातुं तथा सेवितुं यं
यत्पादनखाविशत्तनुरभूदेका दशाङ्गो ऽपि सः ॥"

द्वादशसंख्याक पदार्थ.

स्वामी कार्तिकाचे नेत्र, राशी, महिने संक्रान्ति, आदित्यचक्र, राजे, चक्रीहस्त, सभासद, हे द्वादशसंख्याक काव्यांत योजावे.

जसें—

येन द्वादश सद्व्रतानि धनिनां ता द्वादशानुक्रमम्
भिक्षूणा प्रतिमास्तथा निदधिरे सद्भावतो द्वादश ।

दध्नौ च धर्मं स्मृतिभिः पुराणै-
र्विस्पष्टमष्टादशभिः प्रणीतम् ॥ "

विंशतिसंख्याक पदार्थ.

विष्णूच्या हातांचीं बोटें, विंशोपक, सर्व लोकांच्या हाता-पायांचीं बोटें, रावणाचे नेत्र आणि भुज, हे संख्येनें वीस वर्णावे.

जसें—

" विंशत्या नयनैर्दोर्भिर्विंशत्या दशकन्धरः ।
पश्यन्स्पृश्यन्व्यधाद्वध्वाः स विंशतिगुणं सुखम् ॥"

शतसंख्याक पदार्थ.

कमळाचीं दळें, रावणाचीं बोटें, इंद्राचे यज्ञ, समुद्राची लांबी (रामेश्वरापासून लंकेपर्यंत) शतपत्राचीं पत्रें, आद्य-जिन, अर्थात् ऋषभदेव आणि धृतराष्ट्र राजा यांचे पुत्र, जपमालेचे मणि, हाराचे मणि, अस्त्रांची कांति आणि कीचक हे सर्व शतसंख्याक योजावे.

जसें—

" हस्तेन चेदिक्षितिपः शतघ्नी-
मुदास घात्याः शतमित्यमर्षात् ।
स्थाप्याश्च पञ्चेति महीं महाङ्घ्रि-
घातेन चक्रेऽङ्गुलिघातचिन्हाम् ॥

पादाङ्गुलीभिर्युधिके ऽपि के ऽपि
कराङ्गुलीभिः परिचूर्णनीयाः ।
घात्या द्विपोऽमी शतमित्यमर्पात्
कृष्णासुतैः पञ्चभिरप्यभापि ॥

सहस्रसंख्याक पदार्थ.

शेषाचीं मस्तकें, गंगेचीं मुखें, कमलाचीं दलें, सूर्याचे करण, इंद्राचे नेत्र, विश्वामित्राचे आश्रम, पर्जन्याच्या धारा, कार्तवीर्याचे भुज, सामवेदाच्या शाखा आणि पुण्यपुरुषानें पाहिलेले चंद्र हे सहस्रसंख्याक आहेत असें जाणावें.

जसें—

सहस्रपत्रपत्राणां प्रत्येकं स्मेरताकृते ।
सहस्रकरविस्तारं किं सहस्रकरोऽकरोत् ॥

याप्रमाणें दुसरीं हीं आणखीं उदाहरणें जाणावीं. ग्रंथविस्तारभयास्तव ज्या सख्या येथें सांगितल्या नाहींत त्याहीं काव्याच्या उपयोगाकरितां प्रेक्षावानांनी यथायोग्य पाहून घ्याव्या.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे संख्यास्तबको नाम षष्ठःस्तबकः समाप्तः॥६॥

समस्यास्तवक ॥ ७ ॥

कल्पादिकालनें, सिंधूनें व लघूनें गुरुत्व वर्णन करावें.

लघुपदार्थाची कल्पादिकालनें, समुद्रानें व दुसऱ्या लघुपदार्थानें गुरुता म्हणजे मोठेपणा वर्णन करावा.

कल्पादिकल्पनेनें गुरुत्व,

जसें—

"कल्पादिकाले गुरुदेहदेशा
पिपीलिका राजति शैलतुल्या ।
तस्मिंश्च सत्यं धरणीधरोऽपि
विगाहते देवगिरींद्रशोभाम् ॥"

ज्या हेतुस्तव कल्पाच्या प्रथम सर्वही पदार्थ अत्यंत मोठे होतात त्या हेतुस्तव सर्वत्र लघुपदार्थांचें औचित्य असेल त्याप्रमाणें कल्पाच्या आदिकालांत गुरुत्व आरोपित करावें.

---

१ 'समस्या' हा शब्द लोकांच्या बराच ओळखीचा आहे. सामान्यतः समस्येच्या संबंधाचे वरचेवर प्रसंग केव्हां केव्हां सानत होतात, व पूर्वीचे कवि व काव्यें यांचे भोक्ते जे भोज, विक्रमादित्यादि विद्वान राजे इत्यादि यांच्या दरबारात या समस्येचें फारच मोठें माहात्म्य होतें. कविता करणाराची परीक्षा करण्याची समस्या ही कसोटी आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. समस्या शब्दाचा अक्षरशः अर्थ केला तर—समसन म्हणजे पूरण तो समास समास जिचें प्रयोजन आहे ती समस्या अर्थात जी पूरणसाकांक्ष आहे ती असा होतो. सामान्यतः कोणता तरी अर्थ ज्याला पूर्ण करण्याची अपेक्षा आहे असा घेऊन त्याचा एक चरण अथवा चरणाचा कांहीं भाग करावा व त्याला यथोचित रीतीनें साजेल अशा रीतीनें तें पद्य पूर्ण करावें. अशा प्रकारच्या कवितेला समस्या म्हणतात ही दोघाकडून अथवा एकाचकडून पूर्ण होते. भोजराजादिक आपल्या पदरच्या कवीला वर सांगितल्या प्रकारचा एखादा चरण म्हणून दाखवीत व ते कवि त्याची योग्य रीतीनें पूर्तता करीत अशा प्रकारच्या शेंकडों कथा वद्धश्रुत व रसिकलोकांच्या ऐकण्यात असतील. हा संपूर्ण स्तबक अशा प्रकारच्या समस्यांनीं भरला आहे वाचकाच्या लक्ष्यात येण्याकरितां समस्येचा भाग मोठ्या अक्षरात देऊन पूरणाचा भाग त्यापेक्षां बारीक अक्षरात लिहिण्याचा क्रम ठेविला आहे ही व्यवस्था या स्तबकांत येणाऱ्या प्रत्येक उदाहरणात दिसून येईल.

समुद्रानें गुरुत्व.

"अहो पयोराशिविलासियादः
पिपीलिका राजति शैलतुल्या।
सदा जनानां महतां निपङ्गी
दत्ते लघूनामपि गौरवाणि ॥"

ज्या हेतुस्तव—

मनुष्य, हत्ती, घोडे, इत्यादि जीव स्थलावर जेवढे दिसण्यांत येतात तेवढे सर्वही उदकामध्यें आहेत. त्यांचा निर्देश जल शब्द पूर्वी लावून (जळमाणूस, पाणघोडा इत्यादि प्रकारें.) करावा.

मुळांत सांगितल्याप्रमाणें स्थिति असल्यामुळें समुद्रांत असलेल्या लघुमाण्यांलाही गुरुत्व आहेच असें मानिलें पाहिजे, अर्थात् पाणघोडा स्थलावरच्या घोड्यापेक्षां मोठा असें मानिलें पाहिजे.

लघूनीं गुरुत्व.

जसें—

"कुन्थुप्रमाणेन महत्तमाङ्गी
पिपीलिका राजति शैलतुल्या।
यस्मादधोधः परिदर्शनेन
सदा लघूनामपि गौरवाणि ॥"

इत्यादि उदाहरणें जाणावीं. याप्रमाणें वर सांगितलेल्या तिन्ही रीतींनून औचित्यानें जी रीत मोठ जमेल तेथें त्या त्या रीतीनें सर्वत्र लघु पदार्थांवर गुरुत्व आरोपित करावें.

लघुत्वारोपाचे प्रकार.

युगांत दूरावलोक व गुरु यांहीं लघुता विधान करावी.

जो पदार्थ मोठा असेल तो युगाचा शेवट (अर्थात् चौकडीतल्या शेवटच्या युगाचा शेवट), दुरून पाहणें व गुरु वस्तु यांहीं लघुता स्थापित करावी.

युगांतानें लघुत्व.

जसें—

" कल्पान्तकालनलिनीकृतदेहदेशः
शैलो बिभर्ति परमाणुसमत्वमेषः ।
पूर्वं युगादिसमये विभराम्बभूव
यो जातरूपधरणीधरसन्निभत्वम् ॥"

ज्या हेतूस्तव कल्पांतीं सर्व पदार्थ लघु असण्याचा संभव आहे त्या हेतुस्तव कल्पांतानें गुरु पदार्थावर लघुत्व आरोपित करावें.

दूरावलोकनानें लघुत्व.

जसें—

" स्थूलोन्नतो ऽपि परमाम्बरवर्तमान-
धावद्विमानचरखेचरकामिनीनाम् ।
अभ्यागतो नयनवर्त्मनि सत्यमेव
शैलो बिभर्ति परमाणुसमत्वमेषः ॥"

ज्याकरितां दूर असलेला पदार्थ मोठा असला तरी लहानासारखा भासतो त्याकरितां दूरत्वानें त्याच्यावर लघुत्व आरोपित करावें.

गुरूनीं लघुत्व.

जसें—

" कल्पान्तकालधरणीधरणप्रवृद्ध-
कोलाधिराजतनुमानविलोकनेन ।

शैलो बिभर्ति परमाणुसमत्वमेष
नो कस्य लाघवमहो गुरुसन्निधाने ॥"

इत्यादि प्रकारानें अत्यंत मोठे असलेल्या पदार्थानें मध्यम मोठा असलेल्या पदार्थाची लघुता सिद्ध करावी.

याप्रमाणें वर गुरूला लघुत्व देण्याच्या तीन रीति सांगितल्या आहेत. यांतून जेथें जी रीत औचित्यानें योग्य असेल तेथें त्या रीतीनें लघुत्वाचें विधान करावें.

युग्मरूपविधान.

उदकादिकांचे ठायीं प्रतिबिंबाच्या योगानें दोन्ही होतात.

उदक, दर्पण, स्फटिकादिकांची भूमि इत्यादिकांच्या ठायीं प्रतिबिंब पडल्यानें एकच वस्तु दोन असल्या सारख्या दिसतात. जसें—

" पश्चिमाद्रेर्मणिशिरः क्रान्ते पूर्वाद्रिगे रवौ ।
लोकैर्विशङ्क्यते किं भोः समुदेति रविद्वयम् ॥ "

वैपरीत्य.

कृष्ण प्रतिबिंबित झाल्यानें वैपरीत्य.

कृष्णाचें तोंड खालीं केल्यानें व प्रतिबिंबित झाल्यानें वैपरीत्य झाल्याचें वर्णन करावें. जसें—

अधोमुखाचें उदाहरण.

जसें—

" कालियाहिग्रहव्यग्रे यमुनायां जगन्निधौ ।
झम्पयाऽधोमुखे जाते विपरीतं जगत्त्रयम्॥ "
भूपाल तव यज्ञस्य धूमवर्तिरधोमुखे ।
पयोधिप्रतिमा भाति श्वभ्रपाथित्र्यहेतवे ॥ "

प्रतिबिंबिताचें उदाहरण.

जसें—

" तडागी दर्पणभयजलसंक्रान्तितोऽभवन् ।
जलशायी कृतः कृष्णप्रासादः कलशोपरि ॥
अस्ताद्रिमस्तकगणिमगुणक्ष्मायाः-
मादर्शसन्निभरुचौ प्रतिबिम्बिताङ्गः ।
आशंक्यते दिनमुखे वरुणेन सोऽप्य-
मभ्युद्यतो दिनकरः खलु पश्चिमायाम् ॥ "

यापमार्गे वैपरीत्याचरा दोन रीति घर सांगितल्या. त्यांपैकीं जेथें जी रीत जमत असेल तेथें त्या रीतीनें निर्वाह करावा. कोणत्याही प्रपंचानें कृष्णाला विपरीत केला असतां त्याचा उदरांत असलेल्या जगत्रयांत असलेला पदार्थ विपरीत असल्याचें वर्णन करावें. याविषयीं यात्र सूत्रकारानें (अरिसिंहानें) रचलेली समस्या सांगतों.

जसें—

" कल्पादिसमये यस्मिन् कीटिका कुम्भिसन्निभा ।
कुम्भी पुनर्महाशैलस्पर्धिदेहाकृतिस्तदा ॥
माहात्म्यं तस्य पाथोधेर्व्याख्यातुं कुत्र शक्यते ।
सापि यत्र बभौ तोयकीटिका कुम्भिसन्निभा ॥
परमाणुतनोरग्रे कीटिका कुम्भिसन्निभा ।
कुम्भीन्द्रोऽपि सुवर्णाद्रिमाननः कीटिकायते ॥
युगान्तसमये यस्मिन् वारणः कीटिकासमः ।
तस्मिन् पिपीलिकामानं लक्ष्यतामिति न क्वचित् ॥

महागिरिशिरःस्थानां वारणः कीटिकायते ।
महापर्वतमानेन वारणः कीटिकायते ॥
साधुचित्तानुमानेन पर्वतः कीटिकायते ॥
पूर्वाद्रिरत्नभित्त्यन्तर्जाताद्रिप्रतिबिम्बतः ।
शङ्क्यते शक्रकान्ताभिः किमुदेति रविद्वयम् ॥
यमुनाह्रदभूम्यायामधोवक्त्रे जगन्निधौ ।
तदा सम्भाव्यते ननु स्वर्गोपरि मही बभौ ॥"

विपर्यय.

चंद्र, अंधकार, रवि, कीर्त्ति, कुकीर्त्ति, सन्ध्याराग इत्यादिकांच्या संगानें वर्णविपर्यय झालेल्यानें.

काळा, लाल, पिंवळा, निळा, इत्यादि वर्ण चंद्रानें श्वेत केले जातात. जसें—

"पर्णार्द्रमहिमद्योतद्योतितविद्योतितांऽभितः ।
कैलासगिरिसंकाशः काशते विन्ध्यभूधरः ॥
जपापुष्पं जातिसुमं सुवर्णं रजतप्रभम् ।
सुधाकरकरस्पर्शान्मषीचन्दनवद्बभौ ॥ "

रक्त, पीत आणि श्वेत इत्यादि वर्ण अंधकारानें काळे केले जातात. जसें—

"कैलासो विन्ध्यसङ्काशः कर्पूरः कज्जलप्रभः ।
जपातापिच्छगुच्छश्रीरन्धकारैर्विनिर्ममे ॥ "

कृष्ण श्वेत, इत्यादि वर्ण बालसूर्यानें, संध्याकाळच्या सूर्यानें अथवा केवळ सूर्यानें लाल केले जातात.

जसें—

"कज्जलं कुसुमच्छाया जातीपुष्पं जपासुमम् ।
सुवर्णं पद्मरागश्चि प्रभातार्कप्रभावृतम् ॥

या रीतीनें सर्वत्रही औचित्य पाहून रंगाचा विपर्यय केला जातो. आणि जेव्हां चंद्र, अंधकार आणि सूर्य यांच्याच रंगाचा विपर्यय कर्तव्य असेल तर कीर्ति, कुकीर्ति, सन्ध्या, इत्यादिकांनींच त्यांचा वर्णविपर्यय करावा; तसाच अन्यवस्तूंनाही चंद्रादिकांप्रमाणें त्यांनीं वर्णविपर्यय करावा. जसें—

" स्वर्धुनीसलिलसन्निभस्फुर-
त्तावकीननवकीर्त्तिमण्डलैः ।
विस्तृतैस्त्रिजगति क्ष्मापतेः
शीतरश्मिरिव वीक्ष्यते रविः ॥ "

अन्य वस्तूचा वर्णविपर्यय.

जसें—

" मेदिनीदयित तावकैर्भृशं
सङ्कुशः समुदयैः समुच्छ्रितैः ।
क्षीरनीरनिधिसोमकोमलैः
कज्जलं रजतसन्निभं बभौ ॥
हिमाद्रिसदृशो मेरुः कुङ्कुमं शशिसन्निभम् ।
भूमीधव भवत्कीर्त्या शोभते भुवनत्रये ॥ "

कुकीर्त्तिनें वर्णविपर्यय.

जसें—

" भूमिपाल भवदीयविद्विप-
न्मेदिनीपतिकुकीर्त्तिपंक्तिभिः ।
प्रावृषेण्यजलवाहकान्तिभिः
श्यामलो जयति कज्जलोपमः ॥ "

अन्य वस्तूंचेही.

जसें—

" मेदिनीदयित तावकाद्विप-
त्संविसारिकुयशःकदम्बकः ।
अन्धकारनिकरैरिवोदितैः
कुङ्कुमं जयति कज्जलोपमम् ॥
हिमाद्रिर्विन्ध्यबन्धुश्रीः स्वर्ण मरकतप्रभम् ।
महीधव तवद्वेपिकुकीर्तिप्रसरैर्बभौ ॥ "

सन्धीनें वर्णविपर्यय.

जसें—

" पूर्वभूधरशिरस्तटीगतः
सान्ध्यरागपटलैः परावृतः ।
प्रेक्ष्यते ऽत्र रजनीमुखे ऽधुना
विद्रुमप्रतिमदीधितिर्विधुः ॥ "

अन्यवस्तूच्या योगानें वर्णविपर्यय.

जसें—

" कान्तकोपपरवामलोचना
लोचनान्तविततारुणद्युतौ ।
सान्ध्यरागपटले सति क्षणं
कज्जलं भवति कुङ्कुमोपमम् ॥
स्वर्णसिन्दूरपूरश्रि कर्पूरं पद्मरागरुक् ।
जपाकुसुमसङ्काशैः सन्ध्यारागभरैरभूत् ॥ "

वर्णान्तरानें वर्णविपर्यय.

यानंतर दुसऱ्या वर्णांच्या संगानें वस्तूचा वर्णविपर्यय केला जातो.

जसें—

" शशिमुकुटललाटे शैलजागण्डपाली
विगलितमृगनाभिव्यक्तघर्माम्बुसिक्तः ।
समजनि नरकारिश्यामलो यामिनीशः
श्रयति मलिनसङ्गात् कश्मलत्वं न को वा ॥
मसृणघुसृणपङ्कप्रक्रियाप्राग्रजाग्र-
त्कुचकलशविलासैः कम्बुकुन्दोज्ज्वलोऽपि ।
समरुणदरुणत्वं कामिनीकण्ठहारो
जगति भवति रागो रागिसङ्गान्न कस्य ॥

क्षितिधरपतिपुत्रीमौक्तिकव्यक्तिभङ्गी-
निलयवलयमाला कान्तिजालावलीढः ।
हिमरुचिरुचिरासीन्नीलकण्ठस्य कण्ठो
भवति विमलयोगान्निर्मलत्वं न कस्य ॥

याप्रमाणें वर सांगितलेल्या रीतीनें सर्वत्र वर्णविपर्यय कसा करावा तें जाणावें.

आणखी ही कांहीं उदाहरणें.

जसें—

"धर्मध्यानव्यसनरसिकास्पष्टमष्टाङ्गयोगा-
त्कैयं बाला पतितदशना पाण्डुरीभूतकेशा ।
भक्तिव्यक्तप्रणतशशभृत्पादजाग्रन्नखाग्र-
ज्योतिर्जालैस्त्रिदशतटिनीनीरधिकारधीरैः ॥
रङ्गेऽस्मिन् रङ्गदभ्रंलिहगृहवलभीवर्यवैदूर्यतिर्य-
ग्ज्योतिर्जातप्रयाताद्युतिकरविधुरीभूतशोभाविभूतिः ।
कालिन्दीकालकान्तिःसमजनिरजनीजीवितव्याधिनाथो
धत्ते को वा कलावानपि नहि मलिनासङ्गतःकश्मलत्वम् ॥
अहो राहुग्रहग्रस्तसमस्तोज्ज्वलमण्डलः ।
इन्दुः कज्जलबिन्दुश्रीर्हानिः कस्य न विप्लवे ॥"

याप्रमाणें सर्वत्रही सगतीनें रगाना व्यतिक्रम करावा.

दुसरा प्रकार.

दृष्टांतबद्ध 'यदि' शब्द युक्त असल्यानें.

दुसऱ्या वस्तूचें निदर्शन हाच दृष्टांत होय. त्या वस्तूच्या स्वभावानें अन्य अर्थाचे ठायीं जर शब्द 'यदि' या शब्दानें संयुक्त केला तर समस्या पूर्ण होते. जसें—

" प्रतीच्यां यदि मार्तण्डः समुदेति स्फुरत्करः ।
तदा सञ्जायते नूनमग्निस्तुहिनशीतलः ॥ "

याप्रमाणें सर्वत्र समस्या पूर्ण होते असें जाणावें.

प्राचीनांहीं.

प्राचीन कवि, राजे यांच्या चरित्रानें समस्या पूर्ण केली जाते. जसें—

" अगस्तिमुनिनिष्पीतनिःशेषजलमण्डलात् ।
अहर्पतिमहःशुष्कात्समुद्राद्धूलिरुत्थिता ॥"

याप्रमाणें दुसरींही उदाहरणें विचार करून पहावीं.

समस्यापूरणाचा दुसरा प्रकार.

वात्सल्य, शोक, मधु, घात, वियोग, आणि उन्माद यांहीं.

वात्सल्यानें.

वत्सलत्वानें समस्येचें पूर्णत्व होतें. जसें—

" अतुच्छसुतवात्सल्यपिच्छलीभूतचेतसा ।
सोग्रमूर्त्तिः क्षमी व्याघ्रो जनन्या मन्यते ध्रुवम् ॥ "

इत्यादि उदाहरणें जाणावीं–शोक, मधु, घात आणि उन्माद यांनीं ही समस्या पूर्ण होते. कारण शोकवियोगादिकांनीं व्याप्त झालेला पुरुष अघटित कांहीं तरी बडबडतो. अर्थात् त्यांच्या योगानें समस्या पूर्ण होणें योग्य आहे.

दुसऱ्या रीतीनें समस्येची पूर्णता.

स्वप्न, इंद्रजालिक, मतिभ्रम, चित्र, माया, मंत्र, औषधी, मणि, तप, पद, भग इत्यादिकांनीं व शौर्योपमा, वांछित, मनोगति, पुण्य, दैव, प्रसाद, प्रश्नोत्तर, क्षय, समास आणि विभिन्नसाध्य यांहीं समस्या पूर्ण होते.

स्वप्नानें.

स्वप्नानें समस्या सिद्ध होते कारण स्वप्नांत अघटित असेंही घडल्यासारखें वाटतें जसें—

" निद्रामुद्रापरिचयलवान्मुद्रितानन्तचिन्ता-
चित्ते चित्ते निभृतममृतज्योतिषि म्लानधाम्नि ।
प्रातः स्वप्नेऽरुणकपिशितं प्राग्दिशीकोऽथ कस्मा-
दाकाशस्थं जलचरपदं दृष्टिहीनो ददर्श ॥ "

'अहो ज्योतिष्कलेंत परमदक्ष (जोशीबुवा) मी स्वप्नांत अमुक पाहिलें त्याचा तुम्ही विचार करा' असें स्वप्न पडलेला मनुष्य ज्योतिष्याला सांगत आहे इत्यादि प्रकारची कल्पना करून वर्णन करावें

इंद्रजालानें अघटित अशाही सर्व गोष्टी घडतात तसेंच बुद्धिभ्रंश नेहीं पाहिजे तसें सर्व घडतें चित्रांत विसदृश असेंही काढलें तरी प्रभवतें 'अहो चित्रकार असें चित्र काढा' याप्रमाणें एक मनुष्य दुस-

स्वर्गलोकाचें अवतरण, जगाच्या प्रलयानें मर्त्यलोकाचें अवतरण, महाच्या अस्तानें नभोलोकाचें अवतरण. जसें—

" श्रीहट्टकेश्वरस्वामिनमस्करणकारणात् ।
सुरेन्द्रादिभिरायातैः स्वर्गः पातालमाययौ ॥
कदाचिच्चारभेदेन क्रमादस्तमुपागतैः ।
ग्रहैः सम्भाव्यते नूनं पातालं प्रययौ नभः ॥ ।

पृथ्वीवर अवतरण.

यानंतर पृथ्वीवर समुद्रमंथनाच्या निमित्तानें स्वर्ग आणि पाताल यांचें पृथ्वीवर अवतरण व प्रतिबिंबभावानें नभोलोकाचें अवतरण कसें करावें तें दाखवितों, जसें—

" समुद्रमथनारम्भे मिलितैरमरादिभिः ।
पृथिव्यां स्वर्गपाताले दृश्येते स्फुटमागते ॥
दर्पणप्रतिमोल्लासि जलपूरसरोम्बरे ।
प्रतिबिंबच्छलादेतद्भुवि व्योम समागतम् ॥ ॥"

आतां आकाशांत संग्रामानें स्वर्गाचें, हरिश्चंद्र नक्रिपुरानें मर्त्यलोकाचें, चंदन आणि शस्त्रपात यांहीं नागलोकाचें अवतरण झालें असें वर्णन करावें. जसें—

" रणप्रवणवीराणां विलोकनकुतूहलात् ।
समायातैः सुरेन्द्राद्यैः स्वर्गो नभसि दृश्यते ॥
आकाशान्तरसंचारिहरिश्चंद्रपुरीच्छलात् ।
भौमस्य मिलनायेन जगाम जगतीं नभः ॥